QUAECUMQUE VERA

„Землю і Волю.“

Від видавців.

В сей наш збірник „За землю і волю!“ увійшли майже усї політичні поезії Павла Крата, котрі він написав межи роками 1901, а 1914. Писані вони були під певними впливами політичних обставин, в яких довело ся жити авторови. З відміною сих обставин і з упливом часу помічають ся в поеті деякі відміни в поглядах, але в цілім він лишаєть ся тим, що й був: запеклим ворогом царату, демократом-републиканцем, котрий дивить ся на сьвіт сьвітоглядом „страждучих і угнічених“.

Вірші почав писати П. Крат ще в дуже молодих лїтах, коли був в перших клясах ґімназії. Але то були здебільшого лїричні твори, котрі майже ніде не були друковані.

Коли ж в 1901 орґанїзувалась на Україні „Укр. Револ. Партія“ і Крат дістав ся в її ряди, ще девятнадцять-лїтнім юнаком, він відкинув лїру коханя та суму, а загремів бойову пісню революції:

„Ні, і той не поет, хто в годину лиху
„Про квітки та про мрії співає
„І загойдує сьпівом нечулість глуху,
„Боротьбою сердець не сповняє.

„Хай хто хоче назве
„Його „богом“, — „жерцем“,
„Я-ж призирством його
„Наділю, — не вінцем!“

Колись, за козацьких революцій, діди-кобзарі розносили по Україні вістку, гискру повстаня сьпівом огняних „дум“, запалюючи тим нарід. Тепер кобзарів вже не було, але Кратові думи діставались до рук селян і робітників через потайну пресу, і такі його пісні як „Годі терпіти!“ або „Ой, вже час!“ співались і співають ся по обох берегах Днїпра.

Першою думою, яка була надрукована, є ,,Демонстрація''.

Уже в 1903 роцї Крат похилив ся в напрямку соціялїзму, а в 1905 р. враз з Меленевским, Кавуном, Михайловичем, Карасем і Павловим зорґанїзували ,,Укр. Соц. Дем. Спілку'', котру прилучили, як автономну частину до ,,Рос. Соц. Дем. Роб. Партії''.

Члени сеї ,,Спілки'' мали певні погляди на національне питане.

В своїх національних жаданях вони не йшли дальше програму Р.С.Д.Р.П., себто ,,національне самоозначене''.

,,Ми маємо ширити ідеї соціялїзму і революції між українськими селянами і робітниками на українській мові, бо нарід найкраще нас тоді зрозуміє'', так казали діячі ,,Спілки''.

Питане автономії, чи самостійности України — відкидали. Досить скасувати царат, зробити з цілої російскої імперії демократичну републику і культурні права українського народу будуть забезпечені нарівні з усіма народами в межах сеї републики.

,,Пролїтарі усіх країн єднайтесь, а не роз'єднуйтесь!''—се було завжде в головах проводирів ,,Спілки''.

Тому в піснях і думах Крата писаних до 1905 р. тільки чути аґітацію до повстаня проти царату, попів та дідичів.

Коли почалась в 1904 р. війна Росії з Японом, ,,Спілка'' виступила гостро проти війни, а Крат написав пару дум: ,,Про Орла'', ,,На манджурських степах'' і т. и., призиваючи нарід скористатись тим, що царат заплутаний у війну, і зробити революцію.

,,Жовті з Сходу, червоні з Заходу, — чи витримаєш, крівавий царате!?'' писав Крат у своїй відозві.

Революція вибухла, але не мала повної сили, щоб змести цілковито деспотичний устрій; та Крат не втратив завзятости і віри в нову революцію і,сидючи в Швай-

царії на вигнаню, писав:

,,До вас, до голодних, знуджених братів
,,Ми кличемо: ,,Слухайте ради,
,,Скінчіть ту роботу, що ми почали,
,,Упавші зведіть барікади!"

Царат полював за Кратом і за кордоном. Він переховував ся якийсь час у Галичині. Але після славнозвісних академічних розрухів на львівськім універзітет коли ґр. Потоцький хтїв віддати Крата Росії — той утї до Канади. Та не забув віддячитись Потоцькому. і Січинського засудили, Крат поклав собі за обовязок чести визволити месника і за свої болї, котрі заподіяв йому Потоцький. Розбуджений Кратовою і його товаришів агітацією нарід визволив Січинського. Під час руху за визвол Крат написав ,,Січинський в неволї".

Тяжко працюючи к Канаді, то на фармі, то як лїсовий робітник, Крат не міг вже багато писати поезій. Хіба лиш брав участь к тутешнім соціялїстичнім русї.

Попи розбивали соціялїстичну роботу в Канадї, і нарешті ґр. Шептицький прислав сюди епископа Микиту Будку.

Крат привитав його ,,Кропилом", потім ,,Кадилом", і ся ґазетка-сьміхунчик зробила своє діло. Будка не найшов попертя, і його місія пішла нінащо.

Але ось зачув ся в повітрі дим пороху, що повіяв з Европи.

Росія стала зброїтись проти Австрії. Крат згадав ,,Російсько-Японську" війну і знов в него прокинулась надія побачити Росію вільною черев революцію, котра малаб вибухнути по невдалій війнї. Здругого боку Крат бачив, як на Україні поширив ся за часи по-революції український рух, як той рух плекав ся і підтримував ся моральним впливом з Галичини. Царатови колькою в бік була Галичина з її українськими інституціями, ба навіть український універзітет мав бути побудований. Се цара-

тови була небезпека. Він мусів, або знищити Галичину, або признати право Українству у себе в хаті.

Царат вибрав війну.

Ще 6 місяців перед війною Крат написав „За землю і волю" і „Що буде?", в котрих представив усю ту руїну, яка в дійсности тепер сталась в Галичині.

Не знаючи, що і Анґлія вмотаеть ся в сю війну, а рахуючи, що розбите Росії булоб щастем для Росії — в Краті загорілась кров старого борця, і він став аґітувати за визволом України, за поданем помочи революціонерам.

Потім вибухла війна. Соціялісти усіх держав розділились на три табори: за Росію, Анґлію і Францію, за Німеччину і Австрію, а треті лишились ворогами війни.

Сі треті соціялісти осудили своїх товаришів, що взяли участь у війні, а виставили у своїм програмі сполучене усіх держав Европи в одно державне тіло: „Сполучені Держави Европи", даючи кождій нації право зорґанізувати себе, як автономна одиниця після мови, віри і вподоби.

За сим зголосилась особливо „Анґлійська Незалежна Робітнича Партія".

Сей проґрам дуже сподобав ся Кратови, і він став тепер його апостолом.

Далї в нїм помічаеть ся відміна, що до віри в вибух темних, мало-осьвідомлених мас. Він стае того переконаня, що „слово", міцніще від меча:

„Запалають в твоїх дїтях огняні язики:
„Повалять ся царства злоби і їхнї владики!"

Але Крат далї стоїть за соціяльну революцію і кінчить свій збірник покликом до пролетаріяту:

Візьми! Й займи місця їх
Сам на вічні віки!

М. Гишка.

Псалом.

Вже нераз царі мечами
Царства будували,
Усі народи під себе
Пугою зганяли,
Але кровю та сльозами
Цегли не зліпити,
І в будинку з кісток людських
Вбійникам не жити.
Поміж люди ходить „слово"
Тихої любови,
І встають борці могутні
З пролятої крови!
Не з мечами, а з словами
У бій виступають
І найбільші царства в сьвіті
В нівець обертають,
І тебе моя, Вкраїно,
Обсіли ворони.
Та те „слово" стане, нене,
Й в твоїй обороні.
Запалають в твоїх дітях
Огняні язики, —
Поваляять ся царства злоби
І їхні владики!

Кайдани дзвонять.

Кайдани дзвонять по землї,
Працюють царики у млї...
Працюйте, кляті! Час з мечами
Вже за дверима. Черний ввесь,

Огнем пекельним очі сьвітять,
Ось, ось пожежою осьвітять
Вони країну. Запала
Тоді земля; огняне море
Під хмари вдаре, і полїзе
До вас мозоляна рука
Раба ошуканого вами,
Усіх вас в жмут один збере,
Під хмари здійме і в занебуть
На віки вічні зашпурне!

За Україну.

Душі забитих борців України,
Душі задушених лютим царем
Кличуть до помсти синів батьківщини
Гніт і неволю скосити мечем!
Гей, не вагаймось, до бою рушаймо,
Вдармо в останній ще раз,
Царські корони, трони поламаймо,
Долю в ворожій крові ізкупаймо,
Вдармо в останній ще раз!
Тільки кровавою путтю по трупу
Доля увійде у нашу халупу,
Вдармо в останній ще раз!..
Дідич-поміщник зажер нашу долю,
Вічня неволя на панських ланах,
Рветь ся, як пташка, душа геть на волю,
Час походити по панських кістках!
Гей не вагаймось, не біймось вмерати,
Й так ми мремо день-у-день...
З голоду пухнути, вічно стогнати,
Вічно в завчасні могили лягати,
Слухати жалібне дзвонів дзелень —
Чи не обрид вам сей похорон вічний?

Гей воскресай, мій народе немічний,
Вдармо в останній ще раз!

На Україні.

Вязниці повні людом...
У тьмі льохів, у смородії, в хоробах,
Вже не під доглядом
Неронських преторянців,
А жандарів російського царя
Конають день-у-день
Нащадки християнів,
Що прапор білий господа Христа
Заляний в кров рабів
Синів роботи
На идоли, на трони підвели,
На капища, чи то... церкви,
Та на попів — жерців нових,
Щоб слово стало паном,
Робітник раб
Диктатором всесьвітнім.
І їхній сьпів з вязниць
Під хмари лине,
Гукає месників...

Надходить день.

Надходить день, день визволу і слави
Зоря його горить кровавим вже огнем.
Брати! Не кидайте напів дороги справи,
У душу не пустіть зневіри 'сподарем.
Царі-кати, царі-буржуазія
Се й чують, бачуть час, єднають ся на нас,
І хилить ся рабів похила шия,
І диспотичний трон міцнійшає на час.
Але на час!.. бо наша праця встане,

Як зерно те, що в ґрунті поросло.
І людським душманам у вічі грізно гляне
І загада, щоб їх на сьвіті не було!
Від краю в край по нашій батьківщині,
Мов хмара, вийде люд з халуп та вбогих хат,
І підемо ми всї, і сліду на Вкраїні
Не кинемо, дебув огидлий нам царат!
Ми волю випустим, розчиним казимати,
В руїни ляже все від нашої руки, —
І тюрми, і двірці! Катам відмірим плати...
За ними вже давно ізнудились гаки!
До купи люд знесе потрощені кайдани,
І скидаємо з них на спогад всім вікам
Страшну пираміду, вона за нами стане,
Щоб сьвідчити, що більш не бути вже царям!
І хоч не стане нас, і хоч імене наше
Забудеть ся, загубить ся у протязї часів,
Але та воля, воленька роскаже,
Про невідомих тих, незнаємих борців!

Слушний час.

Наука, сьвітло, правда
Давно повбивані!
Сама розпуста, та крадїжка,
Та кривда люта,
Як той бурян
Вкраїну заглушили...
Гей, деж ви, месники,
Чому ви забарились?!

Веснянка.

Гей, братя любі,
Бурлацтво, сіромо,
Ой, гірко живеть ся нам дома!

Хоч сонечко сяє,
Весна скрізь гуляє,
Гаї, луги, луки
Сповиті квітками, —
А нам і весною,
Затулюють долю
Пани, попи, дуки
З катами-царями.

Дума про херсонські заробітки.

Ой, з Ірію-раю, з теплоі країни
Та повертали гуси сірокрилі,
Ой, повертали тай на став упали,
Ой, упали тай заґелґотали:
,,Ой, летіли ми понад морем хвилястим,
Понад лісом ґілястим,
Таврію вбік покидали,
Та херсонські степи оглядали.
А сніг там тав та потав,
А степ там смердючий
Пресмердючий став,
Смердить він кровю гнилою,
Потом-сльозою,
Що заробітчане лили-розливали,
Коли у пана шага заробляли.
Ой, широкі ті доріженьки,
Що втоптали та їх ніженьки
Степами ярами, —
Хлопці і дівчата
Своїми ногами.
Ми з Ірію повертаємо,
Їх в дорозі все спіткаємо:
Чобітьми ту дорогу прасують,

На морозі ночують,
Та на се не зважають,
Ідуть сьпівають,
Долі у Німця придбати гадають.
А як в Ірій повертаємо,
Теж в дорозі їх спіткаємо:
Ідуть, зітхають,
Долю проклинають,
Та босоніч по морозу ступають,
Слід весняний чоботяний
Щиренько рівняють,
До нас гусей звертають ся,
Про родину питають ся:
— Чи все гаразд дома? —
Питає сірома.
А ми ґелґочем
Сказати нехочем...
(Ой, лихо, там лихо,
Хоч скрізь дуже тихо...
Несіть свої злидні,
До лат прикладайте.
Та в холодну, довгу зиму,
Як перш, пропадайте.)
Ґелґотіли гуси,
Знялись, полетіли.
Покидали сіре пірє
На ставковій хвилі...
Покидали думки-гадки,
Покинули тугу...
Ой, полети, туго,
До темного лугу,
Невий, наче рябий пугач,
В голівоньках: „пу-гу!"
Туга не покине,
Думки не припине:

Над ланами, над степами
В Херсонщину лине.
Спинись, гадко,
Спинись, думко!
Я щось розпитаю,
Чому нема і не видко
Нашим мукам краю?..
Ой, загули та старі дуби
Верховітєм над ставом:
— „Не буде вам щастя-долі,
Доки ви під паном!"
„Не буде!" гуде,
Гомін гаєм іде.
На ниви лягає,
На мужицькі села спадає.

Дума про те, як будував цар вязницю.

Ой у місті Петербурзі
Та серед майдану
Зібрала ся сила люду
Від самого рану.
А серед майдану
Цегли, вапна — гори:
Будувати готуєть ся
Цар нові хороми.
Бачте, в Перербурзі
Вязниць нехопило,
Як підвівсь народ робучий
За сьвятеє діло.
Повно, повно начинили
Вязниці братами...
І зійшов ся цар на раду
З своїми катами.

І на раді положили
Ще класти темниці, —
Не пустити до Росії
Волі зза границі.

Ой, у місті Петербурзі
Тай серед майдану
Поставлено силу війська
Від самого рану.
А серед майдану
Та ще й на помості
Стоять пани ґенерали
Та вельможні гості.
Коровги лискають,
А дяки сьпівають,
Попи письмо пресьвятее
Голосно читають.

Цар сидить на троні,
Мов те сонце сяє,
Нову тюрму будуючи,
Молебінь справляє.
Ось підвів ся з трону,
Вере дві цегли
І упав із ними
'дразу на коліна.
Цеглу покладає,
Вапном намащає

І на людське люте горе
Тюрму „закладає".
Підвів руки в гору,
А очі до бога,
І оттак його благає
Прелютий катюга:
„Боже панський, боже сильних!
Зглянься на нашу буду,
Що маємо ми зробити

На погибель люду.
,,Ти панів кохаєш
Від віку і віка,
Пана тільки й маєш
Ти за чоловіка.
,,Вкрути ж роги мужикови,
А нам даруй сили,
Щоб і діти і онуки
Наші в паньстві жили;
,,Щоб мужицтво свої ниви
Потом поливало,
А щоб паньство віки й віки
В розкошах куняло;
,,Щоб мужицво від роботи
Зовсім подуріло,
А щоб нас науки сьвітло
Ясно осьвітило;
,,Щоб мужик зробив ся,
Як той віл смиренний,
І до бунту не зривав ся
Той харпак мерзенний.
,,Ой, дай ти нам, боже,
Мури змурувати
І всіх наших вороженьків
У них поховати,
,,А ми тобі, боже.
Церков набудуем,
Тобі вічна буде дяка,
Доки ми пануем.“
Тут все паньство на колінка
Низенько впадає
І господа пресьвятого
Із царем благає.
Ударили в дзвони,
Попи засьпівали..

Оттак в місті Перербурзі
Тюрму будували.
Збудували міцні мури,
А у них конае
Сила братів наших рідних
І нас виглядае,
Чи не прийдем розкувати
З кайданів їм руки,
Чи не визволим ми брацтва
З пекельної муки.
Гей, згадаймо дідів наших,
Як ті панів били,
Про них сьвідчать скрізь по полю
Високі могили.
Вони били ся за волю,
А ми їхні діти, —
Невжеж будемо зневагу
Так мовчки терпіти?!
Скрізь селяне, скрізь кидайте
Податок платити, —
Будем вільними братами
Ми на сьвіті жити.
Хай пани покинуть звичку
Нами заправляти,
Хай лишень ідуть у поле
З плугами орати!
А цар лютий нехай більше
Вязниць небудуе,
Наших братів з жандарями
По них не мордуе,
Хай тікае з Петербургу, поки е дорога
А не втече... не вблагае
Й за гроші він бога!
Гей, народе угнічений,
А нумо вставати,
Хоч не собі, так хоч дітям

Доленьки придбати!
Тай братів тих, що нудять ся
У царській неволі —
Гей, ходім випускати
На вольную волю!

Весняна думка.

В горі між зорями гуляє,
На Україну позирає
Рогатий місяць. Сплять гаї,
Чорніє степ, широке поле
Мовчить, немов заснуло. Голе
Гіле чорніє над шляхом.
Снїгів немає; постїкали,
Річки широкі доливали;
Самі калюжі ще блищать.
Качата з Ірію летять;
Над головами тільки чути
'дин їхній свист. Мовчить окута
Мовчанем ніч. Мовчить ріля;
Від неї дух людського поту
Встає тихенько, мов з болота
Туман легенький. Мара сила
Гние заорана... А села
Лежать у темрявах нічних
Побиті горем... Тихо, тихо...
Ніде не присне... Чорне лихо
Над степом вгору підвело,
Мов дуб гіле, ізсохлі руки,
Шепоче, скигле: „Муки! Муки!
І сліз, і ґвалту, щоб гуло,
Щоб тихо так тут не було!"
Недоля панським ланом ходить:
— „Чи вродить поле, чи не вродить?

Тай що ще вродить?" все пита
В сорочці подраній мара.

Понад Вкраїною звиса...

Понад Вкраїною звиса червона хмара.
Незабаром ти встанеш, люде,
І побеш, свої кайдани геть порвеш,
Розвалиш палаци тиранам,
Мечі, корони геть зметеш
В безодню! Муриж віковічні
Заляні слізьми та проклоном
Твоїм (не божим) перейдеш
Своїми вічними плугами,
І на руїнах забуте посієш сам,
І так з синами
На вольній волі оживеш...

Досить терпіти!

Досить крови та сліз, досить дзвону ланців.
Годі мовчки терпіти, конати!
Геть катюг — людоїдів, крівавих царів!
Гей, підводь ся, робітнику - брате!
Наша сила вже міцно зросла,
Тісно їй поза троном сидіти,
У терпіню до краю дійшла, —
Не бажає в сім бруді зігнити. —
Гей, кінчайтеж, братове! Кінчайте, борці!
Хай покотять ся в прірву тирани!
Хоч здобудем собі з колючок ми вінці,
Так за теж і неволі не стане!

Ідіть собі, пророки!

(З московської.)

І діть собі, пророки всевідпусту,
Покиньте нас, апостоли любови, —
Тут жертви вопіють благають помсти,
Тут море потекло сьвятої крови!
Тут що не день, то гинуть сили,
І що не-міть—лютіща бій,
Тут в завчасні йдуть домовини
За рядом ряд, за строем стрій...
А ви прийшли з евангелем смиреня,
Зі словом кротости та згоди на устах!
Ой, досить ми учили ся терпіню,
Доволї злигував нас жах!
Доволї вже були плохими ми рабами,
Що йдуть смиренно у ярмі,
Прийшов вже час счинитись з ворогами
Не рабським словом, а мечами
В останній, лютій боротьбі!
Не вам учити нас кохати меншу браттю:
Мов лїд, кохане в вас холодне, неживе!
Нї, той, з чиїх уст зривають ся проклони,
В чім серцї ненависть живе.
Хто на катів народа меч заносе,
Хто віддае за люд свою до краплї кров
І поклик боротьби покраю скріз розносе,
Той ма її, правдиву ту любов...
Нї, вашу проповідь, за молитви та прощі
Сховайте про рабів, про дурнїв, про зайців.
Нам не до нас! на грізнім смерти грищі
Зійшлись уже полки непохитних борців.
Не словом, нї! свинцем та сталю
Розвіемо жите згнїтившу ніч,
А ви з своею рабською моралю
Геть, заберайтесь пріч!

Демонстрація.

У Києві, в славнім місті,
У дзони дзвонили, —
А студенти в своїй школі
У раді радили. Уради радили,
Як за людей встати,
Тай на раді положили
Гэть царя скидати.
Беруть папер, білий аркуш,
Пишуть листи дрібні:
-- Гей підводьтесь прокидайтесь,
Сіромахи бідні!
Годі вже платити подать,
Подушне давати,
Та синів своїх цареви
В полки відсилати.
Нема землі у вас, люде?..
Нема і небуде!
Гей з торбами всі підете
Від царськoї дуди!
Не сподійтесь 'д царя, братя,
Що землю поділе:
Він панам вас радий 'ддати,
Коб то мав лиш силу.
По три шкіри він з вас лупить,
Здере й по чотирі,
Й ніхто за вас не вступить ся
При лихій годині.
Цар з панами накладає,
І бог на їх боці.
Попи ж ваші преподобні
Держуть вас в мороці:
Якимсь пеклом там лякають
І кажуть терпіти...

Щоб і паньству, щоб цареви
Добре було жити.
Щоб те царство, щоб те паньство
В роскошах пірнало,
А мужицтво на роботі
З голоду вмирало!
Годіж нам, брати, терпіти!
Ще є у нас сила:
Вона степи, вона гори,
Увесь сьвіт укрила!
Отта сила — люд робучий,
На плечах котрого
Їдуть пани, їдуть царі
До попа сьвятого....
Скиньмо братці, вражу силу
І будьмо братами,
Та щоб усі були рівні
До 'дного між нами!
Ми, селяне, до вас щире
Слово засилаєм
І підмоги проти царя
Низенько прохаєм:
Поможіть нам, наші батьки,
Вражу силу збити,
Тоді вільно на Вкраїні
Стане людям жити.
Такі листи написали,
В пакети складали,
Тай по усій Україні
Людям розсилали.
А самі студенти в раді
Знов раду радили,
Тай на вулицях зійти ся
В раді положили.
Зійшло сонце у тумані,

Над Київом стало,
А студеньство всі вулиці
Собою вкривало.
Попереду несуть прапор
З грізними словами,
Що на нему написали
Білими буквами:
„Геть з царем! До долу ката!
І паньство, і царство!
Нехай буде на Вкраїні
Єдине братерство!"
Ідуть собі та сьпівають,
Царя проклинають,
Усіх людей, увесь Київ
На царя скликають.
А з заводів та з варстатів
Робітнича сила
За студентами аж котить,
Мов у морі хвиля.
І сьпівають і гукають,
Весь Київ скликають,
Та на царя, та на ката
Словами гримають:
„Годі, годі нам терпіти!
„Прокидайтесь, люде!
„Доки цар над нами править
„Щастя нам небуде!"
Затягає всі улиці
Розбурхана сила...
А катюги зупиняти
Москалів пустили.
Не дві хвилі, не дві чорні
В морі ся спіткали,
То салдати на студентів
З рушницями стали.

Ой, і стали з рушницями,
Цілять їм у груди:
— ,,Як хочете живі бути, —
Розходьте ся люди!''
Ой, на горе, ой, на тяжке
Мати породила
Тебе, сину, що до війська
Була відрядила.
А ще гірше, ще лютіще,
Ой, що ти, мій, сину,
Із панами став за право
Й стріляєш в людину!
Ой, тут вийшов ,,дядько Дмитро''
Салдатів спиняти,
Та розумно та правдиво
Став їх поучати:
— ,,Ой, закогож ви бете ся,
Нерозумні діти?
І накогож се ви вийшли
З рушниці палити?
З ваших батьків, з наших братів
Цар три шкіри лупить,
А ви його бороните,
Нерозумні люди!
Цар з панами з вас глузує
І не знає міри...
Киньтеж, братці, царя-ката,
Вяжіть офіцирів!''
Ой, не встигже ,,дядько Дмитро''
Слова доказати,
Як почали офіцири
,,Сьмірно!'' скрізь кричати.
Затремтіли москалики,
Як муштру почули
І наслово ,,дядька Дмитра''

Й вусом не моргнули.
Добре далась їм та муштра,
(Хто її не знає?)
Вона людей канівичить,
Ні нащо ламає.
Ой, не встигже „дядько Дмитро“
Сказати удруге.
Гей, звеліти та стріляти
Їм цареві слуги.
Прицілились москалики,
З мушкетів стріляли...
Бодайже вам тяжко-важко...
Що ви наробили?!
Горе тобі, стара мате,
Нема твого сина...
Заплакала за вбитими
Уся Україна.
Кого вбили, покололи,
Другі повтікали.
Тих по тюрмах, по Сібірах
Люто мордували.
А цар радий у столиці
Молебіні служе!
Радій, радій, душогубе,
Радій та не дуже.
Вже недовго тобі кате,
Нами обвертати:
Прийде й тобі час-година,
Лютий, пропадати.
Розкують ся незабаром
Пригноблені люди
Стануть з нами проти тебе,
І ніхто небуде
Тебе звірю ратувати,
Бо й твої салдати

Тебе кинуть і повернуть
До „рідної хати“.

На смерть Каляїва.

І ще один... Іще петля ганебна!
А ти стоїш, проклятий Вавілоне,
Чи-топак... Петербурже кублище гадюче!
І всї прокльони наші, всї хмари
Гніву нашого, що звисли над тобою,
Мовчать ще, ждуть чогось
І стрілами-громами чогось вагають ся
І сліду не лишити твого,
Проклятий ти, проклятий!..
А ви борці, що у крови міністрів
Спіткали смерть собі, або повічні муки,
Ви йшли карати і на кару
За вольність нашу, вибухом набоїв
Гадали нас розбуркати і підвести Росію.
Хай судять вас за се наукарі письменні,
Але в сей час, коли каміня хоче
І те скотить ся на голови царям,
І кровію народа горить по улицях,
Кричить, гука до помсти, —
Ні, вас я не суджу: ви перші ластівки,
Хмаринки хуртовини....
Вона за вами йде, як ви йшли перед нею —
До Петербургу всї... Облоги Петербургу!
Облога є... До штурму час, брати!..
А може хочете, щоб сотві ще борців
В петельках погойдалось?
Чи ще Сибіру усього сльозами не злили?
Чи може в тюрмах місця знайде ся й на вас!
Чи може хочете, як божевільний
Римський імператор, щоб забажав і наш
Росії голову по плечі відтесати?...

Ой, годі! Гляньте, червоніє в огні та куряві
Червона корогва російського повстаня.
Чого ждете?... Туди, на смерть!
Хай виють навкруги салдацькі кулї,
Нехай штики довбають серце, грудь,
Хай бомбами, карточом розбивають
Нам голови, і мізок хай летить
І прилипа до муру, до чобіт катів,
І на колесах гармат царевих
Хай наша кров шарами запечеть ся!
За нами перемога!
В крові своїй потопим ворогів!
Не ліберали ми, щоб грати ся з царями
У „піжмурки“, або у „цюці-баби“.
Ми діти волї вбитої царями,
Ми Революції російської мечі,
Ми кара невблагана морочіям
В кокардах та коронах.
Нас жде замучений народ.
Давайте гасло, сипте барикади!
За нами море гніву людського,
А ми девятий вал, послїдний вал!
Покиньте все: хай ниви бурянїють,
Хай хата валить ся,
Хай спинить ся жите скрізь, навкруги!
Бо се на міть, а там жите і воля,
Вольна воля, давно бажане сьвітло,
Сонечко весняне...
До бунту, до повстаня!
Бо сили більш нема,
Терпець вірвав ся...
Хочеть ся 'дному, самому йти
І різати катів і кров царску
З грязюкою чобіт перемісити.

Дума про волю.

Ой, зза Дніпру зза Лиману
Та низові вітри повівають,
Теплом подихають,
Та на наші степи,
На нашу Вкраїну
З Ірію з весною
На зграях пташиних,
На хмарках біленьких
Прилітають,
Прибувають.
Розбуркали землю від сону,
Зпід криги,
Зпід снігу визволяли,
Рястом червоним,
Пролїском синеньким
Уквітчали,
Мов молоду до вінця прибрали.
Усьміхаеть ся сонечко ясне
Серед неба високого
До лану широкого,
До гаїв, лук, озер,
З веснянкою милуеть ся,
З веснянкою цілуеть ся.
Ой, запріг воли я в плуга
Тай потяг у поле —
— „Гей, доле! доле!
Чи зглянеш ся на нас бідних
Ти хоч сего лїта,
Щоб латами не рябіла
Хлїборобська свита!"
Дзвенить жайворонок в небі,
В промінях пурнае,
Від могили до могили,

По степах, по перелогах
Мій голос лунає,
Лунає, зникає,
За байраками пропадає.
А доля з поля,
Зза шляху
До мене докірливо промовляє:
— „Ой, чи довго ще ви будете
Мене гукати-проклинати,
В злиднях пропадаючи,
З голоду вмираючи?!
Ой, від краю та до краю
Уся наша країна палає!
То робітник за мене,
За свою долю
Боєм виступає:
Бунтуєть ся, воюєть ся.
Царів людожерів,
Попів брехунів-морочіїв,
Чиновників-вовкотрубів
Підвівсь поскидати,
Долі-воленьки собі придбати.
Від Одесу до Варшави
Злучають хлопці слави,
За Кавказом воюють ся
В Петербурзі не мирять ся.
Гуде, дзвоне по Росії,
Вільним вітром віє,
Віє, повіває, —
Робітництво, як море грає,
Червоні прапори
В гору підіймає,
На останню бійку
За мене, за свою долю,
З царями

За права, за честь
Увесь люд працюючий кличе,
Гукає, збирає, стягає...
А я, ваша доля,
Та ще й сестра моя воля,
Ланцюгами ми окуті,
В кайдани озуті,
У острозі, у каторзі
Пропадаємо,
По Сібірах никаємо,
Під царськими караулами
Гинемо, поневіряємось
Та коли вж за нас,
За вашу долю та волю,
В ступитесь сподіваємось?
Ой, годі вам мене гукати,
Проклинати!
Не буду я про вас дбати,
Доки будете своїм ворогам
Служити, годити,
На дармоїдів робити,
Самі на свою голову
Катів плодити.
Поломайте, діти, пута,
Нехай буде ваша доля,
Доля не окута!
Ой від краю та до краю,
Мов хвилі ревучі,
Підводьте ся на ворогів,
Не лякайтесь бучі!
Нехай правда нехай ясна,
Як сонце засяє!
Нехай кривда, нехай люта
В прірві пропадає!
Хай чиновницька та царська

Неправдива сила
У вогні пекельнім згине,
Щоб нас не гнітила!
Розгорніть свої червоні
Корогви по полю,
Випускайте з пут царевих
Сестру мою волю!
Заводіть нові порядки,
Здобувайте права;
Вашим дітям буде щасте,
А вам вічна слава!
Треба битись, не коритись!
Поки кат пануе, гуляе,
Хай ваше серце спокою немае,
Хай огнем-гнівом палае,
Усіх до бою гукае.
І я ваша доля,
Вас благословляю повстати,
Царів поскидати;
Тоді і я про вас дбатиму,
Діти ваші в любистку
Купатиму,
В щасті пеленатиму...
Гей... Гой!.."
Покотилась луна ланами,
Забрящала доля ланцями,
За луною зникае...
Серце в мене кровю окіпае.
А знизу тихий вітер
Дме, подихае,
Катран-зіле хитае;
Степ навкруги зелений
Леліе, мріе,
Та могила в степу бовваніе.
Неорана нива

Перед очима,
Стоять мої круторогі,
Позирають на дорогу,
А я стою та гадаю,
Та на плуга позираю:
— Чого тебе, плуже,
Та іржа поїла?
Не іржа то наші муки,
Наші злидні, сльози!
Ой, затягну тебе, плуже,
В болотяні лози.
Не хочу я більше степу довбати,
У злидарстві пропадати.
Доволі тебе мої діди та батьки
По лану тягали,
Та правди не знали,
Закону-права не мали,
Рабами увесь вік
Царям, панам та чиновникам
Пробували.
Не хочу й про тебе,
Моя ниво, дбати,
Щоб всю свою крівавицю
На податки та відбутки
Катам віддавати.
Ой, порости, моя ниво,
Бурянами, будяками,
А ви ідіть, мої воли любі,
Гуляйте степами,
Гуляйте, виглядайте,
Коли незагину,
Назад прилилину,
Та не рабом царським,
А вільна людина...
Отоді то новим плугом,

Любимі волами
Переорю тебе, ниво,
З вольними синами.
Щоб родила ти нам, ниво,
Тільки щасте-долю...
А тепер, бувайте здорові,
Іду бити ся з царями
За права, за волю!"
Йду на села.
Мовчать села, обідрані села,
Та велика по тих селах спочиває сила.
—„Вставай, сило, годі спати,
Годі пявок годувати!"
Вие вітер, стеле трави,
В небі сьвітять зорі.
Сплять царики необачні.
І в хаті й надворі
Стереже їх син мужицький
У сірій шинелі...
А я йду тієї нічки
Між людські оселі,
По гаях та по яругах,
У мужичій хаті
Збираємо люд на раду,
Як на царя встати...
Ой, скоро, скоро
Той час-година,
Шо спалахне огнем-бунтом
Вся наша Вкраїна.
За податки, за налоги,
За війну, за муки
Віддячимо чиновникам
І дідичам-дукам.
За безправя, за безладя,
За голод, неволю

Угноемо царівцями
Українське поле.

1905 р.

Ми грудями стали за волю, і в груди
Живі — нам холодні штики повстромляли,
Ми ярма побили сказали: ,,Вже буде!“
І голови нам відрубали...
В крові утопили послідну надію.
Не стало нам иншої ради —
Ми покинули хати, взялись за роботу,
І в улицях скрізь баррикади.
Недоля за долю з неправдою бились,
Ми бились за землю-свободу,
І тисячі наших голов покотились —
Погнулись шераги народу.
Нас всїх перебили... Злїпили ми кровю
Облїплені снїгом толуби.
Кати і над мертвими глум учинили,
Гремїли подібні їм труби.
І ми полягли... та лежати в землї,
І гнити спокійно не можем:
Гулякуть кати, бенкетують царі,
Кленуть нас блескучі вельможі.
До вас, до голодних, знуджених братів,
Ми кличемо: ,,Слухайте ради,
Кінчайте роботу, що ми почали,
Упавші зведіть баррикади!“

Жидівські погроми.

(Монольоґ царя.)

Ми нарід забили в кайдани потрійні,
Зломили му шию ярмом,
Обдерли як мишу й посьвіту пустили
З торбами слїпим жебраком.

Ми з шляхтою вкупі на шкірі народа
Собі збудувелисьмо рай,
Жие у роскошах вся наша порода
Безжурна, весела, як май.
А щоб наш народ не пізнав, хто го лупить
Ми кажем: — „Причина біди
Твоеї, наш люде, отті недовірки,
Пархаті, пейсаті Жиди."
І темний мужик, замість того, щоб з мене
І з шляхти крови уточити,
З жидівської крови готуе нам купіль,
Щоб все ми могли го лупити.

Годї терпіти!

Годї терпіти, годї стогнати!
Годї панам догожати,
Годї друкарські ниви широкі
Грудями щиро орати!
Щиро орати, слїзьми зливати,
Кровю та потом гноїти,—
Нумо селяне, правдонька встане!
Нумо себе боронити!
З віку до віку ми працювали,—
Паньство в роскашах куняло:
Лихо та злиднї нас посїдали,—
Паньство весело гуляло.
Паньство гуляло, їло, спивало
Працю гірку мужикову,
А за оренди в нас забирало
Свиту й останню корову.
З панської ласки хлїба не їсти!
Мусим щорік голодати,
А хоч у-зимку десь по фабриках
Працї тяжкої шукати!
Степ наш широкий, ліс, батьківщина,—

Все за панами пропало!
Годї терпіти, годї стогнати!
Далї терпцю вже не стало!..
Прапор червоний в повітрі віє,
Кличе усіх нас повстати,—
Годі на паньство дурно робити,—
Годї йому догоджати.
Нумо боротись, щоб на Вкраїні
Зникли пани з дукарями,
Щоб на просторім сьвіті веселім
Люди зробились братами.

Пісня соціялїстів.

З московської.

Гей, наперед, невагаймось,
Силу всю нашу зміцнім!
Геть лунців позбуваймось,
Щасте пявкам відберім!
В бій, в боротьбу з ворогами!
Нашої правди не вбють, —
Ляжуть передні кістками,
Сьвіжі борцї надійдуть!
Хай нас в вязниці шпурляють,
Хай нас мордують вогнем,
Хай в копальнї запирають,
Хай ми оттам пропадем!
В бій, в боротьбу з ворогами!...
Стогне і тяжко зітхає,
В злиднях народ пропада,
Руки до нас простягає,
В нас поратунку блага.
В бій, в боротьбу з ворогами!...
Годї катам панувати,
Годї буржуям рости!...
Чи не обридли нам лати,
Вічні голодні пости?!

В бій, в боротьбу з ворогами!...
Скинем міцною рукою
З себе відвічний тягар
І піднесем над землею
Праці прапор аж до хмар!
В бій, в боротьбу з ворогами!
Нашої правди не вбють —
Ляжуть передні кістками,
Сьвіжі шереги прийдуть!

Червоний прапор.

З польскої.

Кати з нас звикли кров смоктати,
Їм наші сльози — сьміх, вода.
Та не далеко день розплати:
Наш буде суд, а їм — біда. (2)
Далї все, далї все
Несїм сьпів.
Наш прапор злинув понад трони.
Несе він
Кари грім,
Люду гнїв,
Свободи кида сїв,
Огнем горить увесь червоний,
Бо в робітничу вбраний кров,
То в нашій він пала крові.
Уся та погань метушить ся
Стару неправду підвести —
Та лихо прахом розлетить ся,
Добру единому рости.
Далї все, далї все
Несїм сьпів. . . і т. д.
Старий порядок стрюх і пада:
Його погибель — нам жите.
Ми люд новий, нова громада,

Назад нема нам воротя.(2)
Далї все, далї все
Несїм сьпів. . . і т. д.
На наших злиднях, на недолї
Рай будував собі павук. —
Ми всім одної хочем долї
І працї вільної без мук. (2)
Далї все, далї все
Несїм сьпів. . . і т. д.
Геть з лихварями, геть з катами!
Хай сьвіт розвалить ся старий.
Жите ясне іде за нами —
Ми лад тут заведем новий. (2)
Далї все, далї все
Несїм сьпів. . . і т. д.

Ой вже час.

Ой, вже час, ой вже час
За себе повстати,
Катів поскидати. —
А чи пан, чи пропав...
Двічі не вмирати, —
Громадо, до зброї!
Нам житя недають
Злодійські закони:
Побемо корони! —
А чи пан чи пропав...
Розвалимо трони! —
Громадо, до зброї.
Ой порвав ся терпець,
Розвязались руки, —
Муками за муки!
А чи пан, чи пропав...
Тремтіть, вражі дуки!

Громадо, до зброї!
У крові ворогів
Скупаемо долю,
Вибемось на волю. —
А чи пан, чи пропав...
Розвієм невою. —
Громадо, до зброї!
Дармоїдам — панам,
Талярникам клятим
Годї панувати.
А чи пан, чи пропав...
Двічі не вмирати —
Громадо зброї.
За робочий народ,
За права людини
Биймось до загину!
А чи пан, чи пропав...
Нехай ворог гине. —
Громадо, до збої!

Маївка.

Сьогодні день — велике свято,
Сьогодні перший май. —
Пани нам пекло вміли дати,
Собі украли рай.
Панам веселощі гуляня,
Нема буденних днів,
А нам відвічне мордоване —
Недоля нуждарів.
Попи нам щиро курять очі,
У морок нас ведуть,
Уся гидота, діти ночі
З нас тілько і жиють.
Та час минув, пропав навік —
Прокинули ся ми,

Заворушив ся робітник —
Загинете пани.
Сьогоднї день — велике сьвято,
Сьогоднї перший май,
Сьогоднї будем присягати,
Що в вас віддіймем рай.
Диви ся, дуко, наша сила
Росте, на тебе йде,
Тобі весна не буде мила
Де наший сьпів гуде!

Похоронний марш.

З московської.

Ви жертвою в бою нерівні лягли
З любови до свого народу,
За него 'ддали ви усе, що змогли:
І щасте, і честь і свободу.
Нераз ви конали в язницях брудних,
Свій суд беззаконний над вами
Катюги-суддї вирікали, і ви
На смерть волочили кайдани.
А деспот гуля на бенкетї гучнім,
Неспокій вином заливає —
А грізні слова на двірцевій стїнї
Огниста рука розставляє:
— „Надійде пора, і повстане народ
У силї могутній — свободї,
Пірве ланцухи, що вязали його
І скаже напасникам: годї!"
За вами борців сьвіжий полк уже йде,
На смерть і погибель готовий,
Прощайте же, братцї, ви чесно пройшли
Велику дорогу любови...

Як повинна виглядати війна.

Гей, збирайтесь, люде добрі,
Подивіть на новину:
Вже ми більше не підемо
Умирати на війну!
Пощо діти сиротити,
Пощо лити свою кров,
Коли може межи нами
Бути згода і любов?
Як худобу нас ганяли
Короновані царі,
Що-б ми більше їм придбали
Податковців і землї.
Хлоп лягав убитий в полї
На пасовиско вовків,
А богач гонив геть з хати
Його сиріт бідаків.
Захотіли царі крови,
Пре мінїстер до війни, —
Гей, тримайтесь, братя, купи,
Не піддайте ся брехнї!
Ми вже знаем нащо войни,
Кому користь від них є, —
Коли хочуть воюватись,
Хай цар з цісарем ся бе.
До театру їх ведімо
І з мінїстрами ураз:
Бийтесь, братіки, до схочу,
Ми ж подивимось на вас.
У царя помлїли руки,
Цісар в землю шаблю пре,
Від страху пігнулись ноги —
Жаден в бійцї сій не вмре.

Гей, ти, цісарю, жвавіше
За край рідний поборись
Борони престол і віру,
Як робили ми колись.
Гей, міністри, ви відважно
Нас гонили на війну —
Нуте бийтесь і рубайтесь,
Гей, ратуйте вітчину!
У міністрів млїють ноги:
Смерть так нагла, так страшна,
Пхають їх за плечі люди —
Ні, не бєть ся старшина!
Коли в вас нема охоти
Вмерти за свій рай земний,
То між нами не найдете,
Хто-б пропав за вас дурний!

У воєннім театрі.

У театрі грім гармати,
Дериґує смерть сама,
Свищуть кулї і ґранати,
Пекла гіршого нема!

Люд повбираний в мундури,
Люд робучий і сїльський,
Завдає собі тортури,
Як звірюка лїсовий!

Добре хлопці ся ввихиють:
Скрізь пустеля де пройдуть,
Скрізь пожежі, стогін, слези,
Скрізь руїни лиш встають.

Грім гармати, регіт смерти,
А царята й королї
Позирають собі з льожів
На загин синів землї.

Степанова доля.

З польської.

Як ішов цар воювати,
Йому стали сурми грати,
Грали сурми з злота литі,
Вароженьків всіх побити.
Як ішов Степан до бою,
То лящала ясна зброя,
Гомоніло жито в полї
На пригоду, на недолю.
На війнї лїтають кулї,
Люд валяеть ся снопами,
Та царя „сам бог хоронить", —
Поле встлано мужиками.
Скрізь огонь і кров розлито,
Не минуло ся Степкови:
Його кулею забито...
Цар вернув з війни здоровий.
І як вїхав цар до міста,
Його стріло дзвонів двіста:
Дзвони грають, люд сьпіває,
Царську славу виславляе.
Як Степкови діл копали,
То густи дерева стали,
Задзвонили по діброві
Ті дзвіночки, ті лилові.

Дума про орла.

Летїв орел сизий понад Диким-полем,
Понад Диким-полем згубив свою силу,
Тай сїв спочивати на Савур-могилу.
А Савур-могила
Тай заговорила:
— „Ой, звідкіль ти, птахо, сюди залетїла?

Чи з синього-моря, чи з Білої-ріки,
А чи може з Литви, де тури ще дикі?"
— Ой, я не зза моря, ні з Білої-ріки,
Ані з тії Литви, де тури ще дикі.
Ой, я зза Уралу, бо там я літаю,
Ой, я зза Амуру, бо попас там маю.
Ой, я над Китаем з качатами грав ся,
На лебедів з під хмар набивав ся.
Лебедонька біла
Від мене летіла,
Ой, з Китаю в Манджурію
Тай перелетіла;
Ой, перелетіла тай стала ячати,
Мене орла сизопирого прохати:
,,Ой, полети, орле, за гору високу,
За гору високу, в долину глибоку;
Під явором білим
Там салдата молодого Япанці забили.
Поглянь йому в очі, чи ясні,
Чи згасли?
Спитай його,
Що йому матуся казала
Як на війну в далекуМанджурію виряжала"
Ой, злинув я вгору
На високу гору,
Ясними очима став сьвіт оглядати,
Навкруги позирати:
Ой, заслана Манджурія тулубом, тулубом,
Мов зрубаним дубом . . .
Зпід каміню вода тече,
В воді квітка сохне.
Під явором хлопець лежить,
Му зпід грудей крівця біжить,
А голівонька побита,
Нічим не повита.

Ой, стогне він. стогне,
Карима очима в останне на сьвіт позирае,
Когось клене, проклинае,
Землю руками хапае,
Пальцями довбае. . .
Почав я на него наступати,
Кібцями за білі груди хапати,
В очі зазирати, питати:
Ой, щож тобі, хлопче, матуся казала,
Як на війну в далеку Манжурію виряжала?
А він зітхае,
Стиха промовляе:
,,Моя ненька старенька й не знала,
Як мене та пригода спіткала.
Гукнули нас вранці
Одягати ранці.
Як обідати стали,
Наїхали до нас ґенерали,
Промову казали,
Що Японці на руську землю начали,
Царя воюють,
Корею грабують,
,,Віру, престіл, батьківщину''
Хочуть сплюндрувати . . .
Треба їх за те покарати. . .
Ой, лежуж я тепер вмираю,
Бо семеро куль в грудях маю,
В останне гадаю:
Невжеж манжурське каміне та глина,
Се наша батьківщина,
Щоб за них пропадати,
Море крови проливати?
Далеко моя країна,
Далеко родина,
Відціль не чувати, не видати. . !
І завіщож я мушу отут пропадати?''

Почав він на свої тремтячі руки вставати,
Мене благати:
,,Ой, полети, орле, до дому,
До мого двору.
Э у мене брати,
Усім тром на війну йти.
Хай вони краще за мене дбають,
Крови своеі подурному не розливають.
У нас і так землї доволї,
Та не маем справжньоі волї,
Коли пропадати, то дома за волю,
А не розкидати своіх голов
По чужому полю.
Сила нас ворога оточила,
У рідну хату вступила:
Бачу корони царскі,
Ряси попівські,
Паньство пузате, пикате . . .
Годї ім нас віки-вічні смоктати!
Ото, братці, ,,Япанці"!
На них вставайте,
Їх поскидайте! . .
Тодї . . . "
Тай не доказав,
До землї припадае,
В послїдне зітхае. . . ,
....
Злетів орел з могили,
Розгортае крила,
Над степами квилить-проквиляе,
Усе хиже птахство
На кістки за Амур скликае.
Потяг попід небесами
Над ланами, лїсами,
Ген тільки мріе . . .

На манжурських степах.

(З Російсько-Японської війни).

Холодно. Вітер басує по полю,
Сніг ізриває, мете
З берегу геть і по дикому морю
Густо на хвилї кладе.
Гай ген чорніє; під гаем здіймаеть ся
Зґрая крюків й кричить...
Що то за здобич голоті трафляеть ся,
Що там на снізї лежить?
Що там волочуть вовки-сіроманцї,
Виють і зґраю женуть?..
Вач, он рушницї, баґнети і ранцї,
Он і салдати... Чого вони ждуть?
Ждуть домовини, по полю роскидані,
Ждуть свою неньку стару,
Щоб ізіклала у кров позаливані
Голови їхнї в труну.
Ждіть, та не діждетесь! Голови ваші
В яр заволочуть вовки,
Стане на довго їм тутечки паші —
Жовті смоктати кістки...
Виють вовки, порядкують бенкетом,
Похорон крюк відправля...
Хтож тут поклав вас на віки баґнетом,
Куля забила' чия?
Ви мовчите!.. Але вітер по гаю
Вістку про вас подае:
—,,Військо було се з розбоем в Китаю,
Брало добро не свое;
Військо отсе батогами царськими
Зігнане з сел у полки
Мусїло бути катами людськими,
Мусїло ті нагайки,

Ті нагайки, що Росію муштрують,
Щей у Китай віднести —
Хай і Китайці лишень покоштують,
Як в нас ум ють плести.
Як сарана та усе пожираюча,
Йшло і топтало жите навкуги —
Тяжко стогнала країна палаючи,
Люд неповинний пропав до ноги.
Де перейшли, на штиках заніміли
Діти каліки, жінки і старці...
„Славну роботу" цареви зробили
І забайкальські й восточні стрільці...
Сумно мені по Манджурії віяти,
Сумно летіти по мертвих степах,
З попілом сніг над руїнами сіяти,
Кляту роботу ховати в снігах.
Пагоди, фанзи, краю коханий!
Тяжко мені ізгадати про вас,
Як вас Амурець підпалював пяний
І в гоаляні коня свого пас...
Гей! – та Японці стріляти навчились—
Бійка тут вчора була;
Царські солдати снопами котились,
Стрільба далеко гула!!!"
Вітер замовк і на море подав ся
Гнати, котити вали,
Звірячий галас в гаю ростинав ся;
Очі крюки все пили.
Лиця мерців скрізь чорніли по полю
В сірих шинелях... Вечір спадав,
Небо синіло, звисало... По морю
Вал розростав ся, кипів та стогнав.

„Не убивай."

„Не убивай!" сказав нам Егова
І сей закон списав на каменю скрижали,
І зроду в рід великі сї слова
Один одному люди повтаряли.
Але той давній звір, той Каїн-душогуб
Все прокидавсь в людстві жадібний сліз і крови,
І дикий рев війни і брязкіт кайданів
Гасили кволий крик вселюдської любови.
Ваал розявив пащ наповнену огнем,
І люде в ній пекли йому людей в офіру
І в темній простоті тих первісних віків
Гадали, що повнять сьятий закон і віру.
Тодї прийшов другий Мойсей з Сінайських гір,
Що заповіт новий мав в серцю, не скрижали.
Дивним огнем палав його небесний зір,
І людям про любу його уста казали:
„Спиніть війну, роздор, любіть ся як брати,
„Нехай невольники зрівняють ся з панами,
„Най щезне сатана незгоди і сварнї,
„І „боже царство" хай настане межи вами".
Та темний раб не розумів тих слів;
І сонце, що зійшло, сховали чорні хмари;
Загинув на хрестї той бого-чоловік,
І далї над людьми глумлять ся Валтазари !

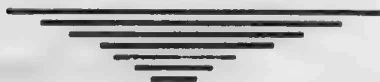

Рідним болякам.

Де були ви тоді, коли Гуня старий
З Наливайком за нарід повстали,
Щоб побачити люд наш на сьвіті вільним,
Свою кров в Солониці проляли?
Ви на Лисій Горі із Жовковським ураз
Пропивали нещасну Вкраїну
І сьміяли ся звідтам, глузуючи з нас,
Як ми йшли в завчасну домовину!

Де були ви тиді, коли славний гетьман
Дорошенко блиснув булавою:
,,Або визволю край'', присягав ся Петро:
,,Або ляжу за люд головою!''

Де були ви тоді? З Самойловичем враз,
З Москалями ви зраду кували!
Знов убили ви волю, убили ви нас,
Щож лишилось — в заслане пігнали!

Деж були ви тоді, як Мазепа повстав,
Коли Швед під Полтавою бив ся,
Коли день свободи нам було засвітав,
Хто недав, щоб той день розятрив ся?
Палії, Кочубеї і инші пявки,
Вам наш нарід пішов на поталу!
Ради царських охлапів, гидкі, павуки,
Віддали ви Петрови Полтаву!

Де були ви тоді,коли Січ Москалї,
Славу наших дідів, руйнували?
За шляхоцькі права, за дворянські герби
Ви і Січу цариці продали!

Поробившись дворянами, мову свою
І звичай ви зміняли на панський.
Закували братів у кайдани тяжкі
Й запровадили устрій татарський!

Де були ви тоді, як нарід був повстав

В девятьнадьцятьсотпятому році,
Як дідівські гармати з дворів ваших взяв,
На чійому стояли ви боці?
Ви казали:,,Се мотлох за хліб лиш ся бе!"
Непішли ви з народом злучитись,
І. як нарід в нерівному бою знеміг,
Ви побігли цареви вклонитись!
Де тепер ви? В Росії крівавим царям
,,Грізно дулю" в кешені даете,
А у Австрії темних братів
Австрияцьким катам продаете!
Тай в Америці теж ,,Україною" сьвіт
Людам хочете в очах згасити,
Щоб на тілі робучого люду свого
Упирями безжурно все жити!
Від Москви і Ляхів ви ,,ратуете" нас,
А в Америці ще й від Анґліка,
Й продаете народ, кому тільки нетра,
Бо в вас паща жерна і велика!

За землю і волю.

Убив ворог Україну,
Потоптав ногами,
А сиріт її для себе
Виплекав рабами
Забрав Дніпро і Хортицю,
І степи ї море.
Тільки йому не дістались
Ті Карпатські гори.
А в тих горах старий Довбуш
В печері куняе
Та слушного, великого
Часу дожидае,
Дожидае того часу,
Як ,,чайчені діти"

Поростуть в орли-беркути,
Щоб на прю летїти;
Дожидає, щоб та „галїч"
Стала соколами,
До рахунку підвела ся
З матері катами.
Тодї Довбуш з гори вийде
І гукне до бою
Всїх опришків молоденьких
Від Сяну до Дону.
Як та хмара, як та туча
Сила наша встане,
І покотять з престолу
Російські тирани!
Та боїть ся того ворог,
Зрозумів відразу,
І Карпати му забрати
Хоче ть ся завчасу.
Щоб ті гори окувати
В потрійні кайдани,
Щоб спокійно панували
Московські тирани;
Щоб у Львові не жидівські, —
Царські шинки були,
Щоб під царською нагайков
Ми си плечі гнули.
І громадить лютий ворог
Військо вже по Збручу,
Уже видко над Поділем
Кервавую тучу.
Болгар, Сербів та Румунів
Цар собі еднає,
З усїх боків на Австрію
Боєм виступає.
Простяг упир свої руки
На Галич, Карпати,

От-от трошки і, здаеть ся,
Мож буде їх взяти,
Щоб останні українські
Землї заярмити,
Щоб ту гискру „мазепиньства“
Навїки згасит...
Нї, не вгасиш, лютий враже!
Горить вона всюди:
І в Галичу, і в Київі
Й гаснути не буде!
Хай Сербин й дурний Болгарин
На царя вповають
І про „едність всеславяньску“
Байки укладають,
Про ту едність всеславяньску
У... царських кайданах,
Щоб та „едність“ неволею
Стала на Славянах.
Нї, не здурять!
У тисяча
Девятьсотім пятім
Вже мірялись ми з царатом,
Не страшний проклятий!
То опудало велике,
Що птахів полоха,
„Всеславяньский покровитель“, —
То „дурна Солоха.“
Недогризок то японський,
Калїка скажена,
Що колибто мала силу,
Увесь сьвіт зажерлаб.
„Розігнавсь, мовляв, як бик той,
А упав, як муха.“
До дають си вороженьки
'дин одному духа.

Потопили свої штани
В Японця у морі,
А що буде, як у Збручу
Потопите й коні?

Нехай гримнуть австріяцькі
Й російські гармати,
То нам гасло тоді буде
За Вкраїну встати!

Як ті ліси-бори чорні,
Що Карпати вкрили,
Стільки має підвести ся
І нашої сили!

Підвести ся й затопити
Усю Україну,
І звести з царем рахунок
У одну годину;

В Петербурбі багнетами
Волю підписати,
А царя із царятами
З гармат постріляти,

І спрятати Україну
Від зіля царського,
І царівців постинати
Усїх до одного!

А Австрію „попросити"
Підти за Карпати:
І без неї ми зробимо
Порядок у хаті

В своїй власній...
Хайже гримнуть понад

Збручом
Ворожі гармати!
Хай та сальва сериа наші
Запалить до бою,
І рушимо на царя ми
„За землю і волю!“

Що буде?

Що буде, коли ворог клятий
Перейде Збруч і геть з гармати
Твої оселі стане драти
Картачом, Русине, мій брате?
І дикі звірі — козаки
Дітий твоїх на піки здіймуть,
Сестру і жінку заберуть
І, посьміявшись, їм шаблями
Повитенають груди геть,
А твого тата й твою маму
Спітка під тином нагла смерть?
І ті хати твої убогі
Підпалить ворог, і луна
Огню-пожежі над Поділем
Червоним пеклом запала
Аж по Карпати? Зойк кобіт
І плач голодної дитини,
І смерть з косою, що жите
Буде стинати що хвилини
І скрізь руїни і руїни?...
....
Не дикі орди Чингіс Хана,
А лютого, нового пана
Над Збручом стали, щоб дітий
Твоїх, Галичу, постинати,
Твої лани, твоє добро
Цареви клятому віддати.

Щоб не стремів ти більш йому,
Як той остюк у оці, брате,
Щоб і на тебе міг покласти
Свої кайдани і в тюрму
В „загально-русскую“ пігнати
Й Червону Русь.
Не буде, кате,
Як хочеш ти! лиш зачепи!
Як листя в лісі, як трави,
Ми встанем боронити волю,
Нас тисячі злетять зза моря
І давній гріх своїх дідів
Відкупимо своев кервою:
Здобудемо Вкраїні волю!
А кревних наших і батьків
Заступим грудьми своїми.
Ти-ж, царю, і твої хорти
Скажені будете втікати
І скрізь вас будуть люди гнати
І бити клятих!
Згине цар,
Загине кат, тоді заднїє,
І зійде сонце на Вкраїні.

Мрія уніятського попа.

[Сатира.]

Вся надія на Вільгельма,
На його гармати,
Коли побе царське військо,—
Нам вік панувлати.
Заберемо Україну
З морем і степами
Тай поробим православних
Всїх католиками.
Колиб тільки Шептицького
Москалї убили, —

Зробимо його патроном
Цілої Вкраїни,
А Хомишин кардинальську
Шапчину дістане,
Кождий декан уніятський
Епископом стане;
Монастирі на Вкраїні
Візьмуть Василяне;
Кождий дяк наш стане попом,
Піп декано стане,
Має статись, як казали
Сьвятий Отець в Римі
Ортинському, щоб Рутенці
Їм Схід сполонили.
Кунцевича сьвяту працю
Маєм докінчити...
Лиш дай, Боже, Вільгельмови
Москаля побити.

Мрія православного батюшки.

Сатира.

Наша віра і надія
Темняки салдати,
Галичину, Буковину
І гори Карпати
Мусять вони затримати
Під царем на віки,
Хоч би мали кровю плисти
З України ріки!
Маєм кубло Мазепинців
Геть пороскидати,
По Вкраїні панахиду
Раз вже відсьпівати!
Козацькими нагаями,
Люд перехрестити,
Геть унію скасувати,

В Дністрі його промінь горить.
Чорніють убогі лани по горбочках,
Чорніє в пітьмі Станіслав,
І мури чорніють, чорніє Діброва,
Де в муках неволі сидить Мирослав.
Над брамою з бляхи орел чорно-гузий,
Розявив дві пащі лякає дурних —
Його причепив там уряник кургузий
На лихо і пострах „злодіїв“ усіх...
Так баба в коноплях опудало ставить,
Воно-ж лиш полоха птахів молодих;
Старі горобці і на його сідають,
Й зневагу ще гіршу чимсь робять йому...
За брамою вязні в неволі конають,
Нема за них бідних вступитись кому.
Багато їх є тут: зі Львова, з Чорткова,
З Долини, є з Бродів, з Бучачу, з Єкали,
Є з міст і селяне, і з гір і Поділля —
Нещасного краю нещасні сини...
Буцматі судці, що на панському хлїбі
Не знають, де в сьвіті біда і нужда,
Замкнули їх тутки „затяжкі провини“,
Мов в гріб закопали на довгі літа.
Сидять тут за те, що розбивши комору,
В богатого хліба голодний узяв,
За те, — що в морози, щоб дітий загріти,
У панському лісі дровець нарубав.
Але побережник імив на „злочині“,
До двору відвести го хтів;
В борні посіпаку ударив сокиров, —
На все його тутки судя засадив.
Сидять тут і ті, що боролись з панами
За ліс, пасовиско, ріку та ставки:
Пан ренськими сипав, все панське лишилось,
За хлопом замкнулись важкі колодки.
Сидять тут і ті, що на вічах, виборах

Жадали народови пільги та прав,
Щоб землю вернув хліборобови ворог,
Щоб гроший громадських урядник не крав
Сидять нуждарі тут зпід стріхи, зпід плоту,
Сидять тут з фабрик, гірники, форналї,
Сидить тут нещасна робоча голота,
Кому нема місця на „вольній" землї.
По цимрах, замкнені немов та худоба,
Хто спить, хто нудьгує, хто зорі рахує,
Хто тихо зітхає, хто плаче, сьпіва,
Дозорець іде і ключами маха...

І тягнеть ся доба, без краю та доба...
Хто згадує волю, хто згадує поле,
Хто згадує жінку, дітий сиротят,
Як там вони бідні голодні і голі
У сьвіті без тата терплять?..
....
А ті череваті, що їм відібрали
І долю, і волю й жите,
Судді, адвокати, пани, ґенерали, —
Що думає паньство оте?
Що дума?.. У карти до ранку печуть ся!
Їм хлопи не люди, а пнї!
Кайдани на нарід ще важчі кують ся,
Роботу бджілок пропивають трутні!
Усї, кому власне і бути в кайданах, —
Усї мироїди, пявки, павуки,
Усї ті на волї, в добру, на посадах, —
За муром самі бідаки!
Панам висщі школи, церкви та театри,
Найкращі роскоші жития,
А людови тільки пекельна робота,
Та песе, не-людське буте!
І там, межи тих "батярів і злодіїв",
У цимрі один в самотї,
Забутий своїми, замкнений чужими,

С ї ч и н с ь к и й марнує літа молоді.
За народні муки він Месник відважний
У клїтцї, в неволи кона.
Припав головов до штахетів залїзних,
Обпер ся на лутку вікна
І дивить ся геть крізь заплетені ґрати,
Думками на волю летить,
Де в темрявах ночи чорніють Карпати,
Де бук на стремнинах шумить.
У синім півмроку здають ся Бескіди,
Мов туча страшна наступає,
Мов крила орел розгортає могутний,
Мов військо до бою рушає.,.
— "Коли-ж ти ізлинеш, мій орле-народе,
По краю Данила шибнеш,
За кров і на силя ворожі оселї
Огнем і мечем перейдеш?!
Я жду, я сподїюсь того великодня,
За хвильку едину оту
Мене не лякала пекельна безодня...
Я жду, а сподїюсь і жду...
Три рази кати менї смерть вирікали,
Три рази з житем я прощавсь,
Але крізь проклони і крики ворожі
Ми образ вже близький ввижав ся;
Я бачв, що люд не дотерпе більш муки,
Що встануть старі і малі —
І пекло за пекло ! І муки за муки!
І море кроваве тече по землї!
За пута неволї, знущаня й насиля,
За голод, образи, нужду
Відмірять катам молоді поколїня! —
Та хвиля вже близько, я жду! —
Надійде година, Днїстер каламутний
В червоній крові попливе,

Мов сьвічи засьвітять двори та фільварки,
Корчма із димами бухне!
З розруйнованих сіл та фабричних халуп
Люд повстане, мов божая кара:
Від палаців-замків лиш чорнітиме слуп,
Купи попілу, камінів пара...
Жандарі з постерунків втечуть, як ті пси,
Забудуть на хлопа гукати,
Забудуть добро дідичів стеречи,
Баґнети в робітника пхати!
На шляхецтво, герби встане люд, як туман,
На князів на грабівство піде,
Нарід сам собі стане і цісар і пан, —
Пановане катів упаде!
Відбере в дідичів землю хлоп-хлібороб,
Ті лани, що потом-кервою
Сотки літ поливав, щастя-долі не знав,
Вікував із кумою-нуждою.
Не втікатиме більш в чужину за моря
Волі-долі-сліпої шукати —
Рідних дітий утримає рідна земля,
В рідній хаті спічнуть сиротята.
Не цісарський уряник напише права.
Вільний нарід їх вільно напише,
Віковічні жалі, віковічні плачі
В спільнім щастю та згоді утише...
Близько, близько вже він .
Час великий останного бою —
Гей, підводьтесь усі! Бий всклпкаючий дзвін
Плуг міняй на гартовану зброю!"
І здаєть ся йому, що ожив Станіслав,
Що на улицях гомін і крики,
До штахетів міцніш припада Мирослав,
Му вижають ся юрби великі:
Бачить: місто народом кишить,

Йдуть Гупули з пістолів стриляють,
Коси, кріси в руках; люд до мурів біжить;
В один голос натовпи гукають:
,,Де наш син, де наш брат? випускайте його!
Мирослава пускайте на волю!
Щоб з неволї підвести всїх нас,
На кайдани зміняв свою долю!" —
Оточили вже мур, уже й брама паде,
Уже люд здобуває Діброву.
Застогнав кримінал, в коритарях гуде,
Вязнї ломлять прокляту обору!..
Йдуть, шукають його... ось вже близько...
Прийшли...
Тут омана з очий опадає...
Зимні ґрати лице обпекли!
Край в дрімотї німій потапає!..
І відскочив від ґрат Мирослав:
— ,,Гей, чи погляд мій вас переточе?..
А чи може осліпнете, очі мої,
Дивлючи ся на них днї і ночі?!
Люде, люде! чи знаєш, гей ти,
Що то значить в неволї страждати?
Без надії вперед, в безпросьвітній журі
Смерти-визволу в бога благати!?" —
Але спить збайдужілий ввесь край,
Стогне з-тиха в кайдани забитий:
Мов пявки в його тїло впялись
І скажений урядник і пан ненаситий...
А пан-отчики дмуть в кадила —
Чорні хмари повстали з димами,
Вкрили небо і землю усю,
Чорнов ковдрев висять над хлопами.
Тільки голос жандарма гремить,
Та цимбали у корчмі бренькають,
Та у панськім палаці реве і шумить —

Людоїди веселі гуляють...
А на цвинтарі плаче вдова,
В хаті плаче голодна дитина:
На стодолї регоче сова,
Всім віщує останню годину...
І той сьміх, і той плач крізь штахети летять,
Мирослава мов грім побивають —
— „І навіщо ж Потоцького вбив!"
Середночі в розпуці гукає:
„Не завласні образи, чи користь яку
Я межи-очи грабйові стрілив, —
Я тоді тобі, народе, приклад давав.
Щоб ти більше в вельможних не вірив,
Щоб ти звівсь на них гнївом своїм,
Скасував свої злидні і муки,
На три вітри нагнав дармоїдів усїх,
Землю взяв в свої власнії руки!..
Але нащо та кров пролилась,
На що маю в неволї зогнити,
Коли ти не пішов, коли то не повстав,
Коли далї в ланцї ти повитий!?"
І болї і нудьга йому груди стиска,
Жаль і серце і розум скував;
Душно в цимрі, повітря нема,
На підлогу в розпуцї упав;
Роздера собі груди трудні,
Мов пташок той підстрілений бєть ся:
— „Ліпше бути мені у завчасній трунї,
Коли ворог над людом сьміеть ся!.."
Гей, чекай, Мирославе, облиш', не тужи!
Подиви ся, де місять сїдає,
Там за морем далеко у иншім краю
Твого народу сила зростає.
Не один ти, — нас тисячі тут,
Що з тобою одну маєм — гадку,

З твоїх вчинків овочі ростуть,
З тих овочів знов вчинки будуть;
Через море постелемо кладку!
З кучеравих лїсів, верховин, полонин
Розігнали пани нас сьвітами;
На чужій сторонї, у біді, у нуждї
Під новими працюєм катами.
І гаруючи тяжко в роботї важкій,
Кождий знає, хто винний сим мукам, —
Через море до краю старого шлемо
Ми проклони обшарникам-дукам!
Там наш рід в темнотї і нуждї
На них робить від ранку до ночі,
Але наш обовязок тепер
Му протерти заслїплені очі.
На катів, дармоїдів, пявок
Піднесли ми червоні прапори,
Привезем сих кровавих хусток
Геть зза моря й в Карпатскі ми гори!
З верховини в долини ми накидаєм їх,
Рознесем з Буковини в Поділє по Татри,—
Залуна над Бескідами Довбушів сьміх,
Над панами пічне свої жарти!
Й спалахне тоді край у пекельних огнях,
Лев могутнїй в народї з'явить ся,
По великих трудах, по кровавих боях
Люд нарештї з ярма увільнить ся!
А тодї і тебе, Мирославе, ти наш,
Вільний нарід з неволї вратує,
А Діброви проклятої мури страшні
По самі фундамента зруйнує!

„Царям віддай".

(З польської.)

Царям віддай усе, те,
Що царям належить!
Віддай мару їм мордів,
Грабунку і насиля,
Віддай вязниць неволю
І голоду знесиля.
Віддай їм плюндроване
І заграви пожежі,
Віддай їм ґільотини
У кров залиті сьвіжу,
Юрби голодну пімсту
І всї пекельні кари,
І величезний вирок смерти.
Вибитий дзеґаром
Віддай. . Але візьми в них все,
Що тобі належить:
Візьми в них золоті палаци,
Скарби ті незміримі,
Що з тебе настягали
Й пишають ся так ними!
Візьми в них свою землю,
Небо, сонце, ріки,
Візьми ввесь сьвіт просторий,
Котрий є твій від віку!
Візьми в них божости могутність
Гонори, славу, втїху...
Візьми! Й займи місця їм
Сам на вічні віки.

Українська Видавнича Спілка "Україна".

ЮРКО ПЕРЕКОТИПОЛЕ

Експропріяція

Оповідане з

Ukrai

Був дуже чудовий ранок. — Сине, сине безкрайне і безблакітне небо, широкий простір необнятного українського степу, зелена озимина, та ярина стелила ся навколо. Сонце яскраво кидало свої червоні проміня, повітре було сьвіже, в воздусї носила ся арома цвітів, рясна роса блищала дияминтами, ляла ся і переливала ся цїлим небом зірок, а соняшній промінь милував ся в ній як у своїй люстрі.

А якій гомін лунае навкруги!... Все встае зі сну, все іде на працю, чуе ся скрізь задоволене і все по своему благословляе ранок.

Птахи завели свої безконечні мельодиї, худоба радісно мукае, коні завзято ржуть, пчілки таемничо жужукають — все наче-б хоче один другого переспівати в сім натуральнім благословеню восходячого сонця.

Ось виходить селянин в поле, перехрестив свої міцні, страдальчі груди, росправив свої рамена і почав роботу...

От там ідуть з піснями дівчата, їх очинята, після прогуляної ночи, ще зовсїм заспані, однак веселі і жваві.

Ох! як їм не хотіло ся в ранцї вставати, коли мати будила їх на роботу!... Зі сміхом гуторять одна до другої, оповідаючи, що стало ся вчора, що казав Гриць — і среблястий сміх лунае по свіжому, молодому повітрю Українського Ранка!

Геть там — іде козак з косою... Молоде обличе, могутня будова з вогневим поглядом, гнучка, сильна постать характерно малюе його натуру.

І він усміхае ся... знаете, як уміють усміхати ся українські козаки!? тихо, з під вуса... і він пригадав Ганну, їх розмови і рожеві мрії

…ками »бровнінґі«, та инші нові пістолї, були однак і такі, що крім чабанського ножа, жадної зброї не мали. Обличя во всїх були байдужі, сміливі і енерґічні. Де-хто сидів, де-хто лежав, але всї тримали в зубах люльки, або курили »циґари« з національного тютюну махорки.

Всїх їх, безвглядно на кляси, заможність або стан, з'єднала одна ціль, одна мета, один прапор, одна боротьба....

Вони звали себе Українськими революціонерами.

— Товариші! — роспочав один з них — вже час нам показати себе в роботї за увільнене нашої вітчини, вже час прислухати ся до розказів «Народної Оборони», що звертає ся до нас з проханем і требованем повести Чернігівщину дорогою повстаня. Невже ми, товариство, відстанемо від других? Подивіть ся, Київщина в огни повстаня! Харьковщи каз хвилює ся, жовніри бунтують ся — тільки у нас все спить »сном блажених«. Невже ми не маємо сили або бракує нам хисту? Невже »боєва орґанізація« Черниґівщини тілька здібна на то щоби бавити ся з дівчатами та уходити за гільтаїв та розбишак?

Невже наша, »Нова Січь« се гнїздо деморалїзації, безсіля і розгультяйства? Невже ані в одного з нас не з'явить ся шляхотноі думки про спільну народну працю? Невже ми тілько для того офірували своє на і Полтавщина роблять те саме. На Херсонщині страйки і бунти, Кавмолоде житя, щоби байдужно і безцїльно нищити час? Піячити, гуляти, і вистроювати ріжні дурниці ми могли-б єще лїпше прикриваючись »законом«, ми перейшли на »нелеґальне« житя для того, щоби працювати для свого народа, для того, щоби увільнити свою вітчину, для того щоби повалити сю многоголовну гидру — Царизм!

Панове товариство! треба діла, треба згоди, треба вчинків!...

— До праці, до праці! най живе Неня Україна! — лунали вигуки навколо.

— А справа поладнаеть ся тілько тоді, коли будуть у нас кошта. Станемо дійсно працювати і з'орґанізуемо селян. — Товариши! вже час подивити ся на діла серіозно, вже час дати собі звіт для чого ми »тут« живемо, що нас зігнало всїх сюди, відкликнути ся на поклик народа і піти туди звідкіль чуеть ся гіркий плач скованої нашої Нені - України.

— Так! Се е правда! Товаришу, ми признаем тобі право — говорили навколо.

— Перша річ, се нам потреба засобів, треба гроший. Коли будемо мати їх — все піде добре, роспічне ся діло, озброемо селян, завалимо їх «нелеґальною літературою» і проготовимо їх до відкритого бунту.

— Щож нам робити? де взяти засобів, де роздобути зброї?

— Експропріяция! се один вихід, се певні кошта — вибухло в вуст кождого.

— Добре панове, най буде і так! Хто знае »які проекти що до сего. — Най скаже — закінчив свою промову правдоподібно отаман, бо виглядав найбільше поважний з них, був добре приодягнений і дуже добре озброений. Він виглядав найбільше інтелеґентний з них всїх.

— Менї, приміром, жид Гершко казав — роспочав один — що пан Кандзюба продае тютюн за 20.000 рублїв...

Та що там тобі жид Гершко наплеще, — перебив того другий — у нас під самим носом колектор державних шинків, або почта пана Т...а.

— Се правда! Товариші ми поснули і занедбали все — загомоніли инші: — пан Т...ко так осмілив ся, що посилае почту в супроводи тілько 2—3 стражників.

— Панове товариство! Супокойте ся — сказав атаман — най кождий викладае свое і другому не перешкаджае. Що до мене, то гаразд і до Кандзюби, піти, до него нема великої трудности — а нам на початках се потрібно.

Инші «екси» вимагають більше трудностей і нароблять великого галасу, коли тут обійде ся дуже спокійно. Ми повинні звернути увагу на пропозицію нашого товариша. Як що певно Канзюба гроші мае, то і до него гайда.

Ви добре знаете, що Центральний Комітет »Народної Оборони«

потребує помочи, а наш обовязок конфіскувати маєток богатих, для користи народної роботи.

Провокації нема чого бояти ся — жид побоїть ся, хиба по жидівському звичаю обманить. Ото-ж, товариши, рішайте! — закінчив атаман.

— Як у Кандзюби, то у Кандзюби — се байдуже, аби гроші дістати — загомоніла громада. На хвилю все стихло...

— Отже, панове, роздумаймо се діло, скомпануймо пляни, та й до вчинку. Але перше — хто має охоту іти? — спитав атаман.

— Я, я!... та всі! — на що питаєш?

— Дякую товаришам за їх готовність, але се за богато, я потребую товаришів з десять.

— Так, по жеребу, по жеребу!

— І се недобре панове — заговорив сміючись отаман — куди може піти товариш Рябоштан з «колеґами», коли вони навіть і убраня не мають, вони принесли до нас, коли пришли, тілько порожні жолудки, та ненависть до пансьтва і царату. Я потребую чемних хлопят, котрі могли-б форснути перед «вельможним пансьтвом своїм вихованем; там прецінь будуть »панночки«.

Навколо зареготали ся...

— Так, бери Івана Гулярку, він не відрік ся ще свойого шляхотного стану, та бере і Довганенка для супроти — реготали ся далї козаки.

Серед сьміху, жартів, та ріжних байок, почали вибирати »інтелеґентів«, котрі зазделегідь почали чепурити ся, крутити вуса, та оглядати ся навколо себе, наче-б дійсно думали в сю хвилю іти на баль.

Після виборів, отаман пішов з тими, що удостоїли ся чести бути в числї »вибранців« на послїдню нараду, а решта вилягла ся на мураві відпочивати. Де-які розійшли ся по лїсі, инші знова вели жваву балачку про сучасні справи.

— Отже, товариші, завтра вечером зберемо ся в селї Кладківці — сказав отаман Богдан Пугач — визьмемо баркас тай спустимо ся по Деснї до Кандзюби — закінчив бесїду атаман.

— Гаразд! — відповіло товариство.

— А я ще сегодня роспитаю Гершка докладнїйше про сю справу, тай прибобіцяю добрий »ґешефт«.

А тепер най кождий іде в свою сторону — куди хоче — звернув ся отаман до цілої громади — у неділю вранцї збіремо ся знова тут, і ми вам оповімо про наслідки нашого діла. До побаченя, товариство!

— Щасливого поводженя! — відповіла громада.

— Тільки не дуже шалїйте, панове - добродії, зоставляйте надалї ваші голови. Отаман з двома своїми товаришами пішов в гущину ліса. По хвилї громада стала росходити ся, тільки полишали ся ті, котрім було байдуже де бути, та ті, що поснули на аксамитовій мураві, вколисані соняшними проміняхи чудового «Українського Ранка».

А ранок дуже був чудовий!

Він, здавало ся, наче-б жартував над людською турботою, наче-б ганьбив ся над людським несупокоєм, наче-б питав їх »навіщо все то і на що?« — Наче-б хотів сказати їм: »дурнї, ви дурнї! для чого вам сей клопіт, чого вам шкода, чого ви бажаєте, на що вам сї мрії?»

Позирнїть тільки навколо, як то так гарно, як вас пестять соняшні проміння, як тїшить повітре житя! Лишить, нерозумні, все!...

Заколишить ся в обіймах сего ранка і він вас приголубить і хоть на хвилину забудете ви всю нікчемність ваших бажань, всю глупоту ваших турбот, всю безцїльність ваших стремлїнь...

II.

На кінци села серед простірної клунї «свого» господаря, зібрали ся вже знайомі нам по першій главі пани - козаки. Знова сиділи вони собі байдужно, знову тягли з своїх люлек, або циґарок, знову реготали ся, але нишком, потиху, та чистили свою зброю. Взагалі вони хиба тим ріжнили ся, що були чепурнїйше приодягнені, та дуще озброєні. Всі як один були в синїх жупанах, та вишиваних сорочках; сиві шапки хвацько були заломані на бакір.

Недалеко від клунї на зеленій мураві у вишневім саду варив ся великий казан »каши«. — Коло него клопотав ся господар, його жінка, та бавили ся його дїти.

Серед тиші вечера чудовим відголосом луна пісня молодої дівчини, доньки сего господаря.

А козаки прислухали ся до мельодиї »української пісні« і на хвилю майже забувались, зачаровані простотою мельодії а букетом чарівних звуків....

В клуні лежали вже знайомі нам — Богдан Пугач, та його приятелі: Шило і Довганенько. Їх одіж була така, як і у тамтих, тільки зброя була гарнійшою: вони мали пістолети - бравнінґи і рушниці - бердани. Сиві шапки якось горорізбно увидатняли їх смугляві обличча, та купи чорного волося на голові. Богдан Пугач був невисокого росу, але міцний і збудований, як дуб, широким раменам його позаздростив ся-б перший ліпший татарин. Шило також нічим не відріжняв ся від него. Тільки хиба Юрко Довганенько був свого рода феноменом поміж ними. Величезного росту, з головою як казан, з товстим карком і вогневими чорними очима — він зразу ріжнив ся від всїх товаришів, се був дійсний прототип старих запорожців, про котрих селяни кажуть »вінець Божого сотворіня«. Коло них сидїв жид Гершко. Він був одягнений, як і всї жиди — в довгий балахон, жидівській »бриль« (капелюх), в патинках а довгї пейси і рижа козяча борода говорили ясно про його типічну породу. Його жваві очинята так і бігали навколо, наче-б бояли ся застановить ся довго на однім предметі, вони були у него розумні і хитрі.

Хвилево він злякано оглядав ся та нервово тремтів. Він був супротю до байдужних і сміливих обличчів, козаків, котрі розлягли ся тутки, як у себе на пасїщі.

— Ось, послухай Гершко — єсли ти тільки спробуєш нас завести в »халепу« то не сподівай ся і собі добра... Знаєш — у нас росправа скора — проговорив Пугач.

— Ой! вай!... Що ви панове, як мозна... Убий мене Бох!... Я сам бачив, як пан Кандзюба вчера дістало гроші. 20 тисяч карбованців! Ой! вай! вай!... Коби бідному Гершку хоть пару тисяч, воно було-б таке щасливе... воно було-б само пан....

— Отож, гляди! — сказав Довганенко і його страшні вогневі очи доказали все Гершкови без слів. Ся німа погроза так вплинула на жида, що він став тремтїти цїлим своїм тїлом, а його боязлива фіґура стала єще більше заляканою.

— Ото-ж, розумій, коли ми візьмемо гроші, то тобі потручимо зі всього 3 процент, але коли нїт то вибачай! А за все то, ти мусиш допомочи нам шпіонажою і рештою дїла, де ми будемо потребувати твоєї помочи.

— Так, панове, мій Бох так!

— Та їди ти до бісу зі всіма вашими жидівськими богами — сказав Шило: — ліпше присувай ся до товариства обідати. Дайте йому ложку!

— О ніт! ніт! дякувати — менї треба йти.

— Коли так, не хочеш, то забирай ся до бісової мами, але памятай — гримнув Довганенко.

Жид низько вклонив ся і зник з виду, як мара.

— Ану, добрий чоловіче, неси нам кашу до клунї (стодола) та уважай, щоби ніхто з села не зауважив, бо як зверне увагу — то пропав ти, зашлють тебе »куди Макар телят заганяє« — сказав Богдан.

— Не турбуйте ся, добродії, сей куток в селї весь »наш«, але щоби бути більше забезпеченим, то я принесу казан в чистім ворецї, а так само і самовар — промовив господар.

— От се і гаразд!

— І самовар?! — Сего вже я, бігме, не сподівав ся — говорив з великим задоволенєм Довганенко.

— Гайда, товариші, до обіду.

— Ходім....

І вони пішли. По кількох хвилях, коли все вже було принесено; каша стояла, самовар пихтів, хлопята з таким апетитом прийняли ся до їди, що навіть де-яким швидким дістало ся і ложкою...

Скінчивши полуднувати, всї полягали на сіно та і почали розмову.

— Слїдує вам, панове товариство, оповісти що ми не є цілком безпечні тут — у нас під боком є не дуже приємні сусїди — сказав Пугач.

— А то хто? — спитали де-яки.

— Двайцять стражників, що роблять труси (ревізію) в де-яких хатах. Тож варто оглянути зброю та для власної охорони положити коло себе.

— То правда!

— А чи не позволите, пане товаришу — проговорив молодий і жвавий козак, стукнувши рукою по револьверу, пошарпати якого небораку та роздобути зброї?

Його очи так і блестїли відвагою і завзятостю. В очах його не можна було прочитати боязливости або нервовости.

— А то дійсно, панове! — почули ся де-які голоси, і очи в них заблестіли.

— Але-ж ні! Треба рахувати ся з наслідками, панове! Коли-б ми се зробили, то викликали-б всю біду на се село. Людий би здесятковали, многих заслали-б на Сибір, побили-б, скатували-б, знасильничали-б... Ні, панове, не в селї. На полю, з за збіжа, або в лїсі — робіть, але не тут. Сурово бороню — проговорив Богдан Пугач.

— Неможливо! — вибухло невдоволено з вуст кождого.

— Неможливо! — сказав і козак засоромлюючись.

— Тож-то, що неможливо! Сиди собі, »тихше води та нище трави«, або ліпше спи, то-ж і охолоне твоя горяча кров — сказав Юрко Довганенко.

— Панове товариші, не суперечайтесь, але ліпше подякуємо господареви, та поставимо варту а потім і на »боковую« — ляжемо спати. До вечера ще маємо зо 5 годин, є досить часу виспати ся.

— Хто вартовий?

— Грицько Оденчук.

— Добре! Пильнуй-же, товаришу, наші життя — сказав Пугач. Всї полягали. Зістав ся тільки один вартовий, котрий став коло дверий, операючись грудьми на рушницю.

По хвилї залунало хропінє десятка міцних грудий з висвистом та сопінєм, наче-б яка машина, що готова зараз рушати.

Чудова, безблакітна ніч роскидала свої таємні чари і обхопила землю, гори і долини, лїса і ріки в свої міцні обійми.

Торжественно кидає місяць свої лазурні проміня, блищать зори і якоюсь байкою зеленїє таємний ліс. По селу лунають пісні дївчат та парубків, котрі покінчивши свою працю в полі, в гучних піснях висказують свої радощі, горе, та мрії.

Тільки товариство ще спало. Вони давно вже позабували і такі ночі і пісні, і щастє...

Запроваджені недолею на шлях боротьби, вони відзвичаяли ся від всїх тих приємностий.

Єсли часом і відчувало ся їм гірке становище їх житя, так се була одна хвиля, хвиля безрадних вспоминів, а потім? — »Гуляй во всю!«

Вартовий все ще стояв, та здає ся і його байдужну натуру зворушили всї ті співи, що співав колись, всї ті радощі, які він мав, ту красну ніч в яку нераз шопотів: «люблю!» — бо думав довго, довго — і з свавільним жалем підняв свою молоду голову.

— Гей! час вставати, товариші! Вже місяць виплив на середину неба. — Час і до діла! — Гукнув вартовий, гнївно зганяючи свої непожадані вспомини і мрії і усмішкою прикращуючи своє сумне обличє.

Першими повставали Пугач, Шило і Довганенко, за ними повставали инші, однак були і такі, котрих треба було розштовхувати, бо поснули міцним молодецьким сном молодости. Нарешті всї повставали. — Були напоготові. Чекали розказу.

— Ходїм! — сказав атаман. І вони пішли.

— Боже помагай! Щасливого поводженя! — сказав з жалею селянин, виряжаючи своїх молодих гостей.

Спасибі, товаришу, за пожеланя, колись віддячимо!

Вони пішли навколо села тихо, понуро. Чи то зо сну так стало ся, чи може дійсно ся чудова ніч всполохнула минуле і щось далеке молодецьке найкраще, що було вже страчено, погублено...

— Чого похнюпили ся! — люто огризнув ся Довганенко — чи на себе, чи на других.

— Наче-б на шибеницю їх ведуть — додав Шило. Всї якось тяжко зітхнули та потрошки стали розмовляти, жартуючи один з другого — і так дійшли до Десни (ріка, що впадає до Днїпра).

— Іди, Юрко, пошукай баркаса (великий човен), та вибирай новий і простірний, а весла возьми у Хуторного — він обіцяв — сказав Пугач.

— Добре! — дай менї двох товаришів до помочи, то-ж ми його приженемо сюди.

— Бери кого знаєш.

За кілька хвиль баркас причалили. Він був новий, простірний, добре засмолений. На нїм можна було-б змістити з двайцять людий. На щастє в нїм знайшли 7 весел: не було потреби іти до Хуторного.

Всї посїдали. Ударили весла, рівномірно підносячись і поринаючи — і баркас тихо поплив по Деснї, совгаючись і підскакуючи по малих филях ріки.

— Добрий баркас! Де ти його роздобув?

— У Чорнобая!

— Дуже добрий! А ну хлопці, налягайте на весла, бо трохі запізно вибрали ся.

Міцно ударили весла і жваво аж підскокуючи полетів баркас вниз по течиї.....

Та знова чогось смугляві лиця молодців зблідли. Чи то їх місяць обляв таким непріязненим освітленем, чи може вспамятали минулі часи, коли не раз їздили так само, але з дівчатами, без зброї і вільними.... Рівно поринали весла у воду, раптово взносили ся — і рівно різав филї баркас.

— Ох!... як гарно! — промовив один з них, що виглядав наймолодшим. Юрко зірнув на него, наче-б хотїв його з'їсти, і проговорив:

— Чудово!!!

А ніч і правдиво була пишна. Що може бути краще української ночі та ще на ріці!

Коли все небо криєть ся міріядами зірок і вони дивлять ся в воду, як у свою люстру, блестячи і милуючись; коли соловії так чудно співають, на ріжні лади вицвереньkуючи свої пишні мельодії, коли так широко, лагідно, так гарно навколо; коли думки несуть ся як рої молодих бджіл; коли хочеть ся любити ся, поділяти своє житя і упивати ся сею божественною амброзією сеї пишної, дивної ночі...

— А чи не гукнути нам якої пісні, панове-товариші? — сказав Гулярка, зганяючи зі свого лиця свавільний жаль, що найшов на него під впливом сеї ночи.

— Се правда, товариші, заспіваймо. А то понадували ся як ті горобці на дощ. А ну Юрко, зачинай... Ще не вмерла....

І гучний вигук українського народного гимна зірвав ся, відбиваючись тисячами голосів в побережних очеретах, кущах і лепіхах.

Сей гимн був гимн горя, страждання, гуркочущої посьвяти, призиву і надії. В його звуки вложили вони своє житя, свої мрії, свої бажаня. І він гуркотів все гучнійше і міцнійше льючись і переливаючись в ріжних звуках і нотках — то кликав, то реготав ся, то звивав ся від боли, то гремів скаженною ненавістю і пімстою в боєвій завзятости і маршу.

Добре, товариство! А ну — »Ой не шуми луже«, або »Морозенька« — і пісня за піснею лунали в повітрю пишної ночи.

Час летів непризначно. Вже на всході з'явила ся червона стежка, а небавком і весь він зачервонів наче-б відблеск величезної пожежи.

— Юрко! кермуй у лози — тут застановим ся. Налягайте на весла, товариші, бо на перешкоді »стрілка« — крикнув Пугач.

І знова пурнули весла і знова підняли ся — і в мить зник баркас в густих лозах, а потім поплив по заводї Десни до піскового затону.

Козаки були у себе в дома.

— Витягайте баркас на беріг, та несїть »харчі« (їджене), а ми тим часом розведемо вогонь.

— Гаразд!

По кількох хвилинах було все готово: баркас лежав на березї, вогонь був розведений і козаки прийняли ся куховарити. Було трохи вохко, і цїли хмари комарів облїпили їх обличя.

— Ну і проклята мошка! Не дає і зітхнути навіть — так і пообсїдала... Се якась кара Божа!

Навколо пішла жартівлива лайка на кусючу комарню. Деякі прийняли ся майструвати собі ліжка з гіляків і листїв, де-які пішли блукати по острову, деякі полягали коло вогню, стараючись димом відігнати комарів від себе. Всї чули ся задоволеними після тяжкої нічної роботи на веслах.

Небавком роспочала ся розмова, жартівліві балачки сміхи та гуморески. Кождий оповідав де-що цікавого зі свого житя, з минулого »леґального« стану. Зрештою варто сказати, що добра половина з них належала до передової буржуазної інтеліґенції. Богдан Пугач, по прозвищу «нелеґальному» — був сином заможнього шляхтича. Він кінчив военну школу, коли траґічна доля Російської Конституції (1905 рок.) відбила ся і на нїм: — його за промови на зібранях і бунтоване салдат» — прогнали зі школи разом з иншими 12 товаришами. Їх «лишили прав воїнського стану», як говорило ся в «розказі по полку» і обернено в «первобитний стан», т. е. лишили права шляхотности (дворянства).

Потім він пішов до універсітету, де не побувши слухачем і одного тижня, зістав заарештованимй. Будучи певний, що хто вже раз попаде в руки поліції, вже ніколи не буде зістановлений в супокою, ото-ж він не очікував на суд і утік з тюрми, з того часу вже скінчило ся його леґальне житє і почала ся революційно - терорістична карєра.

Юрко Довганенко був техник, засланий на Нарим (Сибір), але, котрому удало ся втекти звідтіля.

Гулярка гімназіяст з 8 кляси, «вигнаний» за політику. Шило народний учитель, пімстячий за звірське знасилуване і смерть своеї нареченої, котру вони після нелюдского знущаня, засікли нагайками на смерть. Від того часу він систематично убивав стражників, зарублюючи кождого разу значок на деревляній ручці револьвера. Він казав, що його цілого житя не хватить, щоби«убийствами»відимстити ся за свою наречену. Кожда кропля крови її варта десятка царських посіпак. До сего часу на ручці його револьвера було зазначено десять нарубів. Се означало, що десять царських слуг вже було забито. Він ніколи не нападав на стражників з товаришами — завше сам. Він зникав часами на пару днів, товариші знали, що то він на полюваню і коли вертав, то вже можна було знайти нову нарубку на його револьвері. Він ніколи не хвалив ся, мало говорив, майже ніколи не сміяв ся, але по своїх «таемничих відходах«, коли вертав ся з новою нарізкою на револьвері — лице його сіяло, він сміяв ся і росповідав анекдоти, але се продовжало ім тільки один день. Він не був жорстокій. Про його говорили, що він і муху не убе, але нажене, тільки в пімсті він був безжалосіний... Решта з їх теперішних товаришів були робітники і хлібороби, котрих також несолодка доля пхнула на сей не дуже приемний шлях житя. Вони жили комуною, як брати і кождий не задумав ся-б положити свое жите за товариша. Таку дружбу хиба знае той, що жие «нелеґально» і цінить свого товариша дороще всього.

Всїх їх з'еднала спільна пімста за знївечене житя «братів - борців» і загальна боротьба за «землю і волю«.

Страшні і невигідні услівя їх теперішнього житя, зробили їх суворими і нечемними.

День і ніч озброені, живючи серед лїсів, перебуваючи ріжні небезпеки і невігідности, вони позабували шляхотні звичаї, вони стали дітьми природи, колючими рожевими квітами...

За веселою розмовою, говорять, «і день і ніч летить». Не натїшили ся досить гуморесками та жартами, а вже і каша зварила ся. Мовчки прийняли ся за їду: ціла ніч безперервної праці сплюндровала їх шлунки і вони їли з великим апетитом.

По короткім часї, коли вони вже досить «заморили» хробака, то знова роспочала ся розмова.

— Чи далеко ми тепер від Кандзюби?

— Та верст з десять буде, єсли не »згаком«.

— Знаєш, Богдане; що було-б дуже зле, єсли вода коло Кандзюби спала. Як ми баркас доженемо до берега? — сказав Шило.

— Єт! такі козарлюгі, та і баркаса не приженемо? А як козаки перетягали »чайки« »волоком« через порогі?

— Руками перетягнемо — сказав Гулярка.

Я говорю в тім понятю, що нам зазделегідь треба обговорити діло, а потім робити все по пляну. Ви знаєте, що пізно приїдемо, не дістанемо ся до панських покоїв, а ломити ся, значить напів зіпсути справу.

— Воно то так, але як рано поїдемо, то звернуть увагу на нас хутояни, що мешкають вдовш ріки. Ви добре знаєте, що Чорнобай вже кинув ся шукати свій баркас і десь вже лементує і кричить. А стражники телефонами повідомили всї волости (ґміни), а ті людий. І з певностю кождий зверне увагу на таку компанію, єсли увидить нас. Треба і з сим рахувати ся також. По нас відкриють таке польованє, що і відпочнути не дадуть! І тодї нам і експропріяція не удасть ся і причинемо не одну ревизію межи селянами, а то і себе занапастимо — сказав Іванець.

— Треба думати панове! — сказав Гринеченко, хоробрий і дуже зимнокровний коваль, що пристав до революціонерів з «ідеї»!

Панове товариші, що нам страчувати — з голого як з святого... Коли шибиниця за плечми треба сміливість! Рушаймо з рана! Як який неборака підвернеть ся — кулю в голову... а як і нас положать — так невелика страта — сказав Гулярка.

— То є правда, товаришу! — сказали де-які — як так волочити ся, то лїпше який будь випадок: з пустого гаманця гріш не випаде! Поїдемо!

— Поїдемо, поїдемо!

Пугач нахмурив ся.

— Панове, час лягати відпочати — сказав він — а після сну і розмова піде лїпше.

— А ха! Правду кажеш, Богдане, — позіхаючи сказав Довганенко: — лягаймо спати.

— А хто вартує? — спитав Шило.

— Лягайте! я буду — сказав Пугач.

— Потім збудеш мене — промовив Шило.

— Добре!

Де-які полягали спати, де-які пішли купати ся, але по якімсь часї всї позасипляли здоровим сном молодости. Зістав ся один Пугач. Він ліг на траву і тисячі бажань, думок, нерозгаданих запитань хвилювали його істоту.

Він мріяв: він бачив вже свою «січ» з грішми, товаришів озброєних, селян завалених «аґітаційною літературою» — він бачив свій повіт в революційнім повстаню, навколо себе цілі батальони повстанців, великі громади селян, що повстали бороти ся за свою вільність і щастє.

Все бігло у него, як малюнки в калейдоскопі: битви, ріки крові, стражданя, страти, а потім, потім наче-б з туману випливав і ставав все яснійшим і яснійшим прапор найдорощої і наймілійшої йому ненї — України, що розвивав ся на «потїху борців а на смерть ворогів», по цілий Чернігівщині...

Але мрії були мріями, він подивив ся на дійсність: — на напів голодних і обідраних «перших ластівок революції», на темних і несвідомих селян, на нелюдське полюванє стражників, на всю мізерію — і жалібне зітханє зірвало ся з його вуст...

— Ех, а що, як жид обдурив? — Що як у Кандзюби нема у дома грошей.

Він знова затих. По хвилинї його зір упав на товаришів, солодко спавших, на їх байдужні молоді лиця. Він задумав ся знова... Зітхнув, і озираючи ся навколо, крадькома, витягнув з за пазухи тайну свого серця — фотоґрафію своєї дівчини, тихо поцілував він її і довго з жалем дивив ся на неї.

— Люба Галочка — промовив він — чому ти дивиш ся на мене з таким смутком? Може тому, що став я суровим? Що не бачиш у мене анї лагідности, анї ласки, анї доброти? Тяжке житє положило і на мене свою печать. Тобі страшно зі мною? Голубко моя! То нїчо, що я проливав кров людську — то кров наших ворогів. Убиваючи катів просьвіти і свободи, я запомогав хотяй в такій спосіб свойому краєви. Я хочу вирвати його з під самодержавного, тиранського уряду. Я люблю мою Україну більше, як ті, що боять ся бачити пролaту кров... Коли-б

ти знала, як беть ся серце в моїх грудях — кільки ласкавости, любови і співчутя, навіть до ворогів, воно має. Коли-б ти знала, як воно відчуває нещасте і горе всіх пригноблених...

Але ми горді, наші чутя є замкнені для других. Ми міцні і завзяті, сильні і уперті. Наші високі ідеали не будуть осміяні і збещещені вашим непрошеним співчутєм. Геть від нас! Ви ніколи не побачите у нас ані жалю, ані слабости.

Ми будемо катами катів, а нас звіть, як хочете — для нас се байдуже!

Досить.... — і він схилив свою буйну голову на руки в тягостній журбі, і смутку і порішеню.

А навколо було так гарно, так весело, так радісно — був український ранок.

III.

Було коло полудня... Білі хмари плили по синьому небі. Душно і вогко. Пароплав пройшов повз тих лоз, де спочивали козаки, вже і рибалки не раз з співами проїздили в човнах, вартуючи свої «верші». Але помучені козаки все — ще спали.

На варті вже був Шило, а Пугач спав, вколисаний своїми мріями і майбутними плянами.

Нарешті козаки стали пробуджувати ся, протираючи заспані очи і хучаючи скусане комарами тіло, де-які з них пішли купати ся до Десни.

Гайда, хлопці, купати ся! — сказав Довганенко.

— До ладу кажеш товаришу — сміючи казав Гулярка — підем! Може промиємо ту їдь комарів і станемо подібні більше на людий, а то дивись на кого подібний наш Юрко? — начеб попарив ся, так весь запух.

— Ходім, ходім — сміяли ся товариші і пішли купати ся.

По якімсь часі де-які покупавшись, пішли блукати по березі, зістали ся тільки вже знайомі нам: Шило, Пугач, Довганенько, Гулярка, та Іванець.

— Знаєте, товариші, задумане діло треба виконати обовязково, бо від него залежить все, що нам потрібно тепер: гроші, на громадянсь-

ку і революційну роботу, що-б не було, але сей «екс» повинен бути доконаний — сказав Довганенко.

— Се правда, товаришу, але ніколи не треба спішити ся, бо як каже стара дідівська прислівка: «хто поспішить, той людий насмішить». Ось послухайте, що я вам пораджу — сказав Іванець — ліпше відложити на день - два, як зробити невчасно.

Ми мусимо відїхати звідсіля вечером, як стемніє, щоби ніхто нас не побачив і не звернув уваги. А єсли запізнемо ся, то діло також не загіне — днем пізнійше, днем раньше — се не зробить великої ріжниці. Повернемо тоді в Бокаївку, там свої люди, переднюємо, а на ніч і... заявим ся до пана з визитою.

Човен пустимо по течиї в жертву св. «Феодосію Черніговському», а тим самим і кінці в воду кинемо — подумають, що баркас вітер відбив, се буває часто, а ми тим скористаємо і направимо стражників в инший бік.

— Добре і ти ґовориш, товаришу, але памятай, що нове затримане на день, або два, се може сильно пошкодити нам: Кандзюба може відвезти гроші до банку. Ми мусимо се доконати нині! — сказав ришучо Довганенко.

— Най буде твоя правда, я не перечу, але як запізнемо ся, то що панове, станете робити — ломити ся в покої? Піднимемо цілий гармідер, а він зателефонує до волості (ґміна) і зараз пришлють стражників, а то і козаків, а тоді пічнеть ся полюванє...

— А для мене робота — сказав Шило і його чорні очи заблестіли вогнем.

— Ех, що там говорити — ми повинні не запізнити ся, треба не жаліти сил, наляжемо на весла і геть, як ластівки зникнемо з виду.... Чи не так товариство?... — спитав Гулярка, звертаючи ся до підступивших до него товаришів, які поприходили зі своєї подорожи по лозах.

— Правда! — гукнули завзято вони — добємо ся свого.

— Се не постанова, панове - товариство, треба напевно знати, що робити на випадок, як буде запізно. Не ломити ся, на правду, до будинку? По мойому, товариш Іванець пропонує добре, буде запізно, треба відступити на Бокаївку, — сказав Пугач.

— Ото-ж товариші, рішаймо зараз, щоби не було на місци жадної суперечки — промовив Шило.

— Моя думка тако-ж, що варто послухати мудрої ради товариша Іванця — сказав Гулярка, переконуючи.

— Гаразд! — гукнула громада — як буде запізно, повернеме на Бокаївку.

— А тепер товариші, час готовити підвечірок, бо бачите де сонічко світить — скоро і вечір прийде.... А там в «путь доріженьку» — сказав Довганенко — а про се досить суперечки і пляновання! Десна і ніч покажуть чи ми приїдемо вчасно, чи ні.

Козаки дружно прийняли ся готовити свою «саламату», або як вони назвали — «кашу» з котрої нараз була і зупа і каша і мясо і підливка. Взагалї яких пять ріжних страв в одній — «каші».

Важність підходячої хвилї — виконаня експропріяції, зробила їх більше спокійними і мовчаливими. Лиця стали серіозними і над всіма запанувала дума.

Кождий бачив важність доконаня сего вчинку і для того старав ся відповідно пристосувати ся до можливих випадків і звязаних з ними наслїдків. Вони не бояли ся за своє житя! Вони звикли бути готовими стратити його. Їх не лякала трудність сего діла — кождий найменьший здобуток коштував їм много праці, вони все завойували тяжкою боротьбою.

А чи вдячна була їм за се суспільність? — Кільки сорому і ганьби приходило ся їм зносити за се і терпіти від всїх!

Суспільність бачила в «експропріяціях» злодійство, в селянських розрухах розбішацтво, а в їх смерти — заслужену кару. Уряд царя полював на них як на звірий. Захвативши їх живими стражники, інгуші і козаки знущали ся над ними як хотіли: Катували нагайями, підпалювали подошви ніг, рвали на головах їх волося на взірець скубаня щитини, бували случаї (як приміром в Київщині) то сажали на кіл, або запихали в кишки рогачок і крутили, а нещасний реготав ся до смерти, а були і такі случаї, що з ними робили такі злодійські муки, що не можна навїть описати — капали воду на голову, аж покіль пукала шкіра, годували кізяками, онанїзували їх насильно і т. д. — але вони і сего не бояли ся і сміло ішли до борби...

«Вони вірили в то, що робили».

Вони любили бідного пригнобленого мужика (селянина) і старали ся йому допомочи. Вони знали його потреби і ішли на зустріч. Зато і ро-

зуміли вони один другого. Селянин і революціонер, се були вирази і протести спільних жадань і гніву. Вони були границею минулого (селянин) і майбутного (революціонер). Вони були два брати, близнюки, більше — се була одна людина, що вставала з довгого тяжкого сну, у котрої голова вже прояснила ся (революціонна інтеліґенція) але ногі заніміли, руки затікли (селянство) і вона починає росправляти і ростирати їх... Вечера скінчила ся.

Козаки переглянувши зброю зібрали ся гуртком і ждали розказу їх вибраного атамана, котрому вони давали неограничену силу навіть караня смертею, але на час тильки доконаня якого вчинку. Потім він був рівний їм приятель - товариш. Таким атаманом - диктатором вже довшій час був Пугач.

— Спускайте товариші баркас у воду і все привидіть до порядку. Зараз будемо рушати — сказав Пугач. — А тепер збіремо ся до гурту та закінчимо нашу послідню нараду. Ото-ж товариші, ми їдемо доконати діло. Що воно за одно — кождий з вас добре знає. Які з ним звязані трудности — нікому не тайна. Можливо не поталанить нам і наш замах буде даремний; можливо дехто припадково і не поверне назад, можливо, що і всї загинемо... Для чого ми се робимо, те-ж кождий знає: не «з жиру», не для власної користи, як нам закидають ясновельможні дурнї. Коли-б ми хотїли грабовати для себе, то нам не треба було-б ставати нелеґальними, ми могли-б се робити під омофором уряда, як се роблять всї инші буржуї не боючись, на воли і протектовані царським правительством.

Ідемо ми на сей вчинок, бо бачимо одиноку запомогу, бідному, темному і несвідомому селянинови, тільки дорогою пропаґанди і розрухів — а на се потрібні кошта. Нарід скований ланцами несвідомости є в руках чорної сотнї і попів, котрі власно не є учителями науки Христа, але «шпіонами охранки» і слугали жандармерії. Ми ідемо, бо хочемо хоть в сей спосіб прислужити ся національному відродженю України і вирвати її з рук московського уряда, ми ідемо пімстити ся за кривду причинену нашим братам, що сидять по вогких буцегарнях та казематах, що конають в Сибіри, та тратять житє на шибеницях. Ми ідемо, щоби здобути грошій на революційну роботу, а до сего тільки одна дорога — експропріяция.

Ми не могли іти на се діло суходолом, бо кожда дорога є в посіданю стражників. Ми мусіли відправити ся водою, бо вона стала одинокою дорогою для нас. Ото-ж уважайте, товариші, від доброго виконаня сего діла залежить все наше існоване і майбутня робота.

Тільки смілівість, відвага і братерська приязнь буде запорукою нашого успіху.

Тільки вони одні зможуть поконати всї перешкоди. Ото-ж най буде у нас правда і взаємна згода.

Нарешті козаки розмістили ся в баркасї. Знова ударили весла, знова тихій плескіт води — і швидко поплив баркас через затон поміжи лозами на широкий простір Десни — а там підхоплений течією та міцними ударами козацких весел швидко поплив вперед.

Хто бував на ріці вечером, той знає добре, яка краса, яка роскіш стелить ся навколо. Найбільше тодї коли пливеш коло високоог берегу, де міліони щуріків побудували собі гнізда і з голосним ляскотом і співом літали коло них; коли бачиш густі лїси та одинокі хутори, що так роскішно розлягли ся навколо «начеб фантазією якого артиста на красному малюнку»; коли подивили ся на лїво — широка рівнина, кущі, лози та густі очерети, женуть худобу, лунають пісні підпасків та дівчат.

Подиви ся на право — червоний небозвід, наче-б море крові або відблеск величезної пожежі заливає околици.

Козаки плили тихо, поглядаючи на берег, але нечаруючи-ся красою природи, але приглядаючи ся чи нема де ворогів, що звернуть увагу на таку дивну нодорож озброених хлопців. Береги то звужали ся, то знова росходили ся, а зелені гіляки купали ся в кріштaлевій водї.

Соловії роспочали свої чарівні мельодії, «бугаї» (рід болотних птахів) гули, качки з крикливим кряченем лїтали в воздусї — і весь сей гомін лунав в повітрі, тільки якось душно, глухо, гармонюючи-ся з настрієм козаків.

— Повертай на лїво! Ми вже недалеко пана Кандзюби, ще якийсь час і будемо знати чи будуть перешкоди. Налягайте товариші на весла! Один, два, три!... Ну, що, як глубоко?

— Та, ще можливо плисти, незнати як далї буде. Коли-б так, як тепер, то за пів години і до Кандзюби в гости прибудемо.

— А тепер, товариші, ще пару слів, а найбільше до тих, що в перший раз ідуть «на діло». Заховуйте ся, як слїд, чемно, уперто,

сміло, а головно щоби ваше поводжене з ними було людяне. Там будуть женщини — не лякайте їх.

Ми їдемо не злодійство учиняти, але конфіскувати панські роскоші. Не стріляйте першими, уживайте се тільки для оборони. Памятайте, що там будуть не стражники, але слабі, можливо навіть безоружні люди.

— Добре, ми так зробимо — відповіли товариші.

— А се що — сказав злякано один з них — наш баркас начеб зістановлюеть ся?

— Та виглядає так — похмуро сказав другий.

— Гей! застановить ся! то що білїє? Стій се міловина! Кермуй, Юрко, на ліво — сказав Пугач.

— А ну, не жалїйте сил, панове, нагаляйте на весла, підганяйте баркас, товариші — бадьорив їх Іванець — швидче, а то запізнемо ся!

— Ух! не вистарчає сил, сказали мокрі від поту козаки.

— На зміну — скомандував Пугач — Юрко, Гулярка і Іванець на весла.

— Кепська справа, товариші, баркас суне ся майже по багну. А ну кождий по веслу та відштовхуйте ся... ну разом! Раз... Трохі ліпше, два! А ну разом — три!

І вони почали ся відштовхувати по грузькому дну става, або ліпше калюжі, котра розливала ся аж до фільварку Кандзюби.

Діло не ішло добре — баркас ледво рухав ся! Козаки повибивали ся з сил, червоний піт лив ся з їх облича, але вони на се не зважали — остатні сили докладали, та шкода! — баркас цілком зістановив ся... Вже видко було світло у вікнах дідича, не більше двох гонів зістало ся до цїли їх подорожі, але навколо була тільки вода, та грузьке дно. Хвилину всї були в відчаяню.

— Товариші, ще кілька кроків — сказав Пугач — вперед!...

І знова схопили ся всї за весла, та діло ішло дуже тупо і поволї.

Пугач глянув на годинник, була одинайцята година.

— Як не доїдемо за пів години — пропав наш замах. Прокляті пани полягають спати — сумно сказав Шило.

— Я полїзу до води і буду вас пхати до берега — сказав Довганенко.

— Ти змокнеш!

— Ліпше я один, як ви всі.

І Довганенко скочив до води, котра була невелика, але дно було багнисте і грузьке. Він почав упираючи ся в дно ногами пхати баркас. Човен став досить жваво поступати вперед, увільнившись від такого тягару, як Довганенко, і під напором такої сили, яку він мав. Та недовго так було, стало ще більше мільчати а навіть і у такого силача, як був Довганенко, сили не вистарчало.

Було рівно пів до дванайцятої....

— Товариші, гайда до води, як змокнемо, то нічого!

— Най ясновельможний пробачає, що нанесем йому болота в покої — сказав Пугач. Козаки схопили свої рушниці і поскакали в воду.

Вікна в покоях дідича були меньше освітлені, як перед тим, видко було, що мешканці будинка лягали спати, а може навіть де-які вже і полягали.

— Товариші бігом! Ще трохі і буде запізно! — гукнув Пугач. І десять пар ніг затупотіли по ставу, обризкуючи один другого з ніг до голови. Ще хвилина.

— Ось вже беріг! Але що се з ними? Вони стримали крок. Може ворогі де з'явили ся? Може сил не стало? Може злякали ся чого? Та ні! Се — світло загасло в панських покоях...

— А що-б ви луснули, даремна праця! — сказав Гулярка.

— А біс твойому батькови, та дідови! Най їм мара приснить ся! Звідкіля така напасть! — сказав Довганенко.

— «Як сироті женити ся — то і ніч мала» — усміхнув ся Шило.

— Не тратьте гумору, товариші, за то ми вже коло фільварка. узнаємо все, розглянемо все, а завтра, тільки рукою подати — і у панів — сказав Іванець.

Сей бадьорий козак ніколи нічим не зраджував ся і ніколи не тратив анї енергії, анї сил. Він був дуже спритний до всього.

— Товариші, нині невдача, а завтра буде успіх. Та розумно говорячи і нинішне не пропало: розвідаємо все досконало. Очікуйте нас тут хвилину а ми з Іванцем оглянемо фільварок Кандзюби — сказав Пугач.

Він віддав рушницю одному з товаришів і скочив через горожу в усадьбу пана Кандзюби, а за ним Іванець.

Вони ішли тишком крок за кроком, однак пес почув «чужих» і голосно загавкав.

— Бачиш, жидовина про пса не сказав!

— А се важне!

— А подиви ся, товаришу, се чудово! Ми можемо з Бокаївки прямо з поля придти до фільварку. Єсли ми нині не зоставимо по собі слідів, то всьо буде гаразд.

— Але звідсіля є і друга дорога — сказав Іванець.

— А то куди?

— На хутор до Поливоди.

— Себто, через болото?

— Так! А потім лїсами і до дому. Ся дорога о много коротша.

— А болото велике?

— Нє! з пару верствів.

— А глубоке?

— Не думаю, може місцями буде вода доходити попід пахі, але не більше.

— Ну, а тепер ходім. Цікаво-би знати кільки тут є стражників? — спитав Пугач.

— Се можливо розвідати у Крутька — він з нашим Шилом товаришує. Най піде Шило.

По хвилї вони були межи товаришами.

— А що? — спитали вони.

— Та що! Вже запізно, світло загасили, та і пес є — сказав Іванець.

— Отож, товариші, підем собі тихонько на Бокаївку, а ти Шило розвідай у Крутька про стражників. Ми тебе за селом зачекаємо.

— Добре! Я зараз буду назад. Він живе недалеко — сказав Шило.

— Добре, а тепер товариші, треба затопити баркас, щоби слїду по собі не зоставити — сказав Пугач.

Шило пішов, козаки відтягнувши баркас трохи далї, де було глубоко, пробили дно і потопили його.

Потім пішли тихою ходою на Бокаївку. Скоро їх дігнав Шило.

— А що — спитали всі — кільки поліцаїв є тут?

— Чотири стражників і пятий урядник.

— Та щось замислили вони робити — казав Крутько, бо вічно в розїздах. В Бокаївці мусить щось бути, бо недавно Українці побили «істинно - русских».

— Однак, товариші, підемо трохи скорше, бо до ранку вже недалеко, а дорога далека. Ми мусимо прийти туди у досвіта, щоби ніхто нас не побачив — сказав Пугач.

Дорога по якій пришло ся іти нашим козаком була по дощі покрита грудою і частими калюжами. Потомлені і голодні козаки мовчки ішли, спотикаючи ся майже на кождім кроці. По обох сторонах дороги росло жито і тяжкі колося його на високій стерні колисали ся, як филї, на широкім необмежанім просторі. Козаки добре знали, яку важну ролю відграє в їх житю воно на випадок ріжнояких несподіванок — тож ішли туляча ся до него.

І коли часами в де-яких місцях жито або пшениця переривала ся пасами ярини, то нервова дріж пробігала по їх тілу і яко-сь свавільно вони прискорювали крок.

Козаки ішли, однак на лици і в очах кождого відбивало ся якесь недовольство і злість.

І який чорт поніс нас водою — перервав мовчанку Шило — бач, які трафили ся перешкоди. А в сьому не малу ролю відіграв і ти Богдане. Ти нам богато наговорив, про «небезпечність» подорожі «суходолом» і повів нас на Десну — ось тепер і любуй ся!...

— Знаєш, Миколо, менї по твоїй бесїдї трохи аж соромно стало за тебе самого.

Від иншого се почути, я міг сподівати ся, але від тебе, біг-ме нї! Чи тебе може дорога утомила, чи твій розум розмяк від води, бо, вибачай за слово, ти вже говориш дурниції. Невже тобі краще було пробивати ся помежи стражників і козачі пікети, здибувати ся на кождім кроці з перешкодами меньшими або більшими, денервувати ся, а часом навіть і якого товариша стратити, або і всім «влопати ся». Можливо, що для тебе було-б лїпше ти мігби прибавити ще з пару «нарізок» на своїм револьвері, убиваючи стражників і пімстити ся за свою любов, але для загального дїла се було-б шкідливим поступком. Однак, коли ти ро-

зумієш важність нашого діла, то повинен згодить ся з моєю, «уникаючо-по найменьшої небезпеки тактикою» і не перечити. А коли на то пішло! Коли я повинен слухати докори ваші від малої неудачі, коли ви бачите дійсну недбалість мою і неуміне виконати се діло, а до того я своїх обовязків не додержую, як слідує, то прошу вас, товариші, прийміть мою резиґнацію і виберіть собі нового проводар - отамана — сказав Пугач.

— Досить, товаришу, відповів на се Шило — я не сподівав ся, що ти будеш такий уразливий, що від одного мого слова піднимеш цілу історію. Та-ж се дурниця, вибачай мені!

— Ні, товаришу, се недурниця, далеко недурниця! Твоє се одно слово богато де-чого сказало... Ти зневірив товаришів до мене, їх, зломану неудачою, силу ти не підняв, а ще більше надломив, а невчасною критикою моєї тактики ти проголосив себе більше знаючим се діло. Ото-ж пропоную тобі будь нашим отаманом. Я перший подаю голос за тебе! — сказав Пугач.

— Аґі! тю на тебе! Чи ти здурів — почав Шило — чи може хочеш, щоби я вилаяв тебе?

— Супокій ся, Богдане, не бентеш ся. Всї тобою задоволені, всїх ти підтримуєш, як слїд і де слїд, тактика твоя також добра — лїпшого проводаря нам не потреба. А як ти образив ся на Шила, то і рахуйте ся в двох, а нас не зачіпай, а також повинен і се взяти під розвагу, що нетреба правди таїти, після такої дорогі спеціяльного гумору не можна мати.

— Отож пробачай йому і не бентеш ся — сказав Гулярка.

— А ви якого дїдька визвірили ся один на другого, аґі! Ото нашли час! — сплюнув Довганенко.

— Тихо, товариші! наче-б кінський тупіт? — сказав прислухаючи ся Іванець.

— Звідкіль? — Я не чую! — насторожив ся Пугач.

І дійсно в віддаленю виразно почув ся кінський тупіт і ржаня. Всї прислухали ся.

— В жито! — скомандував Пугач. В міть всї тихо прилягли в житї.

— Будьте на поготові — тихо росказав він — коли нас заувважають, стріляйте тільки по мойому розказу, а коли ні, то най їх буде

трое навіть — не стріляйте! Кляну ся, що першою кулею убью того ослуханця — тепер я є диктатор.

Кінський тупіт все зближав ся, а нарешті визирнули з темряви сілуети людий.

Але то були ночліжники, котрі гнали коні на пасовиско.

Всї зітхнули легко. Зачекавши аж покіль ті зникли з виду, козаки повилазили з своїх притуловищ і знова пішли.

— Дуже добре, що ми почули їх і мали час сховати ся, вони не зауважали нас, а то в противнім разї цїла околиця знала-б, що бачили озброєних людий, а до того ще прибрехали-б з купу, а тоді до нас і стражників, а то і козаків, або інгушів наслали-б — сказав Шило.

— І то правда в душу їх не влїзиш: може ворогі а може, то поїхали як раз наші приятелї — відповів Гулярка.

— А ну товариші, прибавляйте кроку, бо до ранка вже недалеко, але до села ще досить іти. Тільки уважайте на все, та прислухайте ся.

Чули що казали — у «Верхних Тополях» тепер недавно був трус і стоять там стражники, а перед досьвідком — се їх улюблений час блукати: як раз нарвемо ся — сказав Пугач.

Всї згодили ся з Пугачом і прибавили кроку. Але не пройшло і пів години від того часу, як вони зустріли ночлїжників — знова залупало кінське тупотінє, котре чуло ся вже голоснійше і голоснійше, видко що хтось їхав дуже скоро. Всї питливо подивили ся на Пугача.

— Знова ночлїжники? — сказали де-які.

— В жита! — скомандував Пугач і будьте на поготові.

В міть і всї сховали ся в житах, тихо прилягли, знова терпеливо чекали козаки з готовими ружницями, направленими на дорогу.

Почув ся кінський тупіт і брязкіт зброї.

— Стражники або драґони — шепнули один другому товариші.

— Пильно слїдкуйте з кождим їх рухом, будьте на поготові, чекайте на мою команду..

Кінський скок перейшов в скорий крок і з віддаленя почула ся досить виразно розмова стражників.

Деякі слова страчували ся і не долїтали до козаків, але загально взявши, можна було все розуміти.

— Та чорт їх відає, де вони ховають ся! Ся проклята шайка вже не дає менї супокою — говорив один видко урядник, межи страж-

никами — минувшого разу вже був я певний що їх злапаю, навколо обложили, по сему пішли загальні труси, арештували всіх і правих і виноватих, а сеї шайки не надибали.

А ми мали всї докази, що вони були там і вони були там, бо одного стражника знайшли убитого і як звичайно коло него картку: «Пімста солодка» — а се вже ясно було, що се робота Шила або Пугача. Як чорти вештають ся сї прокляті розбішаки, ось вже в наших руках, а подиви ся і зникнуть, як мара, та ще і наглузують ся над нами.

Пугач подивив ся на Шила, що був коло него і не пізнав його.

Очи блестіли у него як у вовка і він забув цілий світ, скупив ся готовий убити тих, що скоро появлять ся з пітьми.

— Товаришу, що з тобою — сказав тихо Пугач, схоплюючи його за рушницю: — Чи не думаєш ти стріляти до них? Ти хочеш попсути нам діло з «ексом»? Не смій сего робити, не кази ся! Прийде час і будемо їх знова лускати, а сего разу ні!

Шило опустив рушницю і очи його стратили вовчий огонь:

— Добре, я послухаю тебе, але ти не дав менї нинї нагоди пімстити ся за мою «сьвяту мученицю» — сказав він упавшим голосом.

— Не нинї тільки — відповів Пугач.

Дальше не можливо було розібрати, що говорили стражники, бо швидко погнали конів і зникли в хмарах куряви. По хвилї козаки повилазили зі своєї схованки і усміхаючись пішли дальше. Тільки Гулярка не витримав і сказав заухвало по адресу до стражників:

— Дурнї ви, дурнї! Зачекайте, як ми свою справу полагодимо, то постріляємо вас, як куропаток.

— Ви знаете, товариші, що менї здає ся — Сказав Іванець — що у Бокаївцї або був трус, або є тепер. Я готов заложити ся своєю головою з вами, що там є купа стражників або жандармів, бо не зпроста-ся орава роз'їздить. Я певний. що вони поїхали з якимсь розказом до стражників в «Довгих Тополях«.

— Все можливо, приятелю, се тільки нам показує, що ми повиннї бути дуже обережними, щоби і себе не закопати і других не довести до якої біди. Підем скорше, щоби завчасно дійти до села і не звернути нічиєї уваги на себе — сказав Пугач.

— А я ось що скажу — сказав Гулярка — давайте бігом, хто кого випередить.

— Гаразд і се! Ну так навпрушки! — крикнув Пугач і побіг. За ним побігли і товариші. Та се було не легко. Всї чули ся страшенно умучені, ногі підкошували ся, в голові шуміло, тїло було начеб облясте оловом і давило своїм тягаром. Голодні і умучені вони бігли невідаючи собі звіту, бігли з мучаючою думкою скорше добрати ся до села...

Хвилево, коли дух забивав ся, вони убавляли крок і тяжко дихаючи, зітхали.

— Ну, товариші; вже недалеко, а ну ще! — кричав Довганенко: а ну хто мене пережене — Гулярка! Пугач! таж ви легчі від мене... а ну... а ну....

І козаки бігли без передишки, бігли аж покіль хватало сил, мовчаливо, напружено і тільки тяжке зітхане говорило за них, що се їм коштувало....

— Досить! Можна і відпочати — сказав Пугач — ми вдома!

— Ух! — зірвало ся з вуст кождого зітханя вдоволеня і супокою...

— Зачекайте мене тут, товариші, а я зверну ся до господаря, за хвилю буду назад. Ви присядте на траву, та відпочивайте тимчасом.

Козаки кивнули головами і вилягли ся на траві.

По кількох хвилинах прийшов Пугач з Гаврилюком (так звали господаря сего подвіря) весело, але тихо розмовляючи.

— А ну, товариші, гайда до клунї (стодола) спати. А хто хоче най іде мити ся, та незабудьте причепурити ся, бо в день побачите красуню, доньку дядька Опанаса. Хто голодний — також звертайтесь до дядька Опанаса. Кавалок хліба, та кусок доброї солонини з часником добре направлять ваші шлунки — сказав Пугач.

— Господи! та де вас біда носила? По болотї чи що? — питав здивований господар.

— Ох! то дурниця, товаришу, де були, тепер вже нас там нема... От що, дядьку Опанасе, если ласка твоя, ти нам перед полуднем навари «каші», та повартуй, будь ласка, тепер нас, бо ми помучені шалено і заснемо мертвим сном.

— Добре, добре! мої приятелї — говорив селянин — і я і жінка і дїти, цїла наша фамілія житя свого не пожалїємо за вас.

— Дякуємо, дякуємо, приятелю! Отож нас зараз нїчого не питай, не дивуй ся, але скорше веди спати, бо бачиш, що ледво на ногах стоїмо, коли відпочнемо — тодї все росповімо про нашу подорож.

— Голубята ви мої, діточки дорогі, кільки ви витерпите в житю своїм, і все то за нас сіромах, сердечні ви... бурчав старий Опанас собі під ніс.

— А що стражників богато тут? — спитав Іванець.

— Та де там — доброму молодцеви на хвилю роботи: всего пятеро — сказав дядько Опанас.

— Ну, тож добра ніч вам — сказав до него Пугач.

— Дай Господи! Спочивайте собі на здоровле.

Нарешті всї розмістили ся по клуні, нерозбираючи ся і не миючи ся, полягали на сіно — і в ту саму хвилю залунало хропіне десятка козацких грудий, тільки «чепурний шляхтич» — Гулярка не звертаючи уваги на смертельне умучене, умив ся і чесав ся, приглядаючись починаючому ся ранкови, що переливаючись кольорами — золотив ся на всходї пасками ріжнобарвних хмар.

IV.

Високо вже стояло сонце, коли проснули ся козаки. В садочку весело трескотїло огнеще, на котрім варив ся добрий казан каші для «гайдамаків». Недалеко гудів самовар теж призначений для гостий і стояли копики і шклянки для питя. Козаки піднесли свої голови з сіновалів, зирнули один на другого і весело зареготали ся: — не даром ми дядька Опанаса напудили — сказав один з них.

До їх сміху прилучив ся і сам господар зі своїм сином, котрі в ту хвилю увійшли до клуні.

Та і не можна було дивити ся на них без сміху. З ніг до голови вони були засмаровані болотом. Чоботи були виброхані в воді і порудїли, убране задріпане і місцями навіть подерте; засохшу грязюку можна булоб знайти навіть на ковнїрах жупанів. Обличя їх запухли від кусаня комарів, а від безсонних ночий під очима висїли сині міхури. Потягаючись і чухаючись вилазили козаки з своїх логовищ, веселї і в гуморі, добре відпочивши, вони чули ся цїлковито задоволеними і їх неугомонний язик почав плести байки та несенитниці.

— Панове товариші, ви виглядаєте тепер такі красні, як безрогі підчас дощу — сказав Гулярка.

— Та і ти, митий, не лїпший, коли-б тепер тебе побачили «твої

шляхтянки» — то з певностю закрутили-б носом на свого «бувшого готового до услугів» — кавалера — кольнув його Шило.

— А покажи свою пику, Юрцюню, — звернув ся Гулярка до Довганенка — ой, лишенько, що то за прихороший козак!

Навколо зареготали ся при послідних словах Гулярки.

Юрко вилазив з під сїна, як мідведь з логовиска, підносячи на своїй постаті добрий оберемок сїна. Після його тяжкої роботи в калабанї коло пана Кандзюби і тяжкої роботи на веслах, він дістав сеї ночи тяжку трясавицю, котра заставила його шукати притуловища в глубинї сїновала.

Його цїла постать з заспапими очима з набубнявленим обличєм і мідвежими рухами, викликала шалений рогіт серед товаришів.

— Чого вискалили ся, агі! — удаючи з злостю, а дійсно добродушно сказав Юрко, позїхаючи на цїлий рот.

— Чи добре спочивали, панове товариші — спитав господар своїх дорогих ночлїжників.

— Чудово, дякуємо! — заговорили козаки в один голос.

— Дуже вам красно дякуємо, най вам пан-біг заплатить, та поможе віддати Ганну за доброго чоловіка замуж — сказав Іванець.

— Дякуємо красно, спасибіг за добре слово.

— Панове! — крикнув Гулярка — висватаймо Ганну для нашого Юрка! Чим він не молодець? І красний і пригожий, та і силою і здоровлєм пан-біг не обідів, перша - лїпша худобина йому позаздростила ся-б: Памятаєте, як він віз витягав з болота сам, коли двох конїв не змогли сего зробити? Ну, ну не соромся-ж та підійди, най налюбуєть ся на тебе твій будучий тесть.

Сміяли ся всї — і товариші, і господар і навіть сам Юрко, згінаючи, то виправляючи свою великанську постать, що горорізбно ріжнила ся від звичайних фіґур його товаришів.

— Чому-ж бо нї! Красний молодець, коби тільки Господь Бог післав житя та здоровлє, а як здобудемо волю та землю, а то вже майже нема на чім робити, — то най Господь благословляє, коли буде любов та згода межи ними.

— Лїпшого господара і не знайдеш — се сила а нї чоловік! — Вінець Божого сотворіня — говорив селянин зачаровано глядаючи на Юрка.

— А що дядьку Опанасе, чи були в вашім селї труси? — спитав його Пугач.

— Та були, матери їх ковінька, чому-ж би не були. З десяток людий арештовано а з ними і Гринчука.

— І Гринчука?

— А так! А ще як катували його стражники, страшно було і дивити ся — живого місця на тілї не зостало ся, ледво на смерть не засїкали. Вже не міг іти, повезли його до тюрми... Богато народу посїкли.

— А у вас трус вже був?

— Нї ще, Пан Біг милував, хотяй Грицьку трохи попало від стражників, але ще не було трусу. Та думаю, що мене не мине він. На послїдних «волостних сходах» становий пристав що-сь дуже косо поглядав на мене, коли говорив про «Крамольників - революціонерів». Всїх лаяк і ганьбив і обіцяв ся небавком приїхати знова і зробити поголовну ревизію і екзекуцію.

Все — казав — знищу, всїх «крамольників на Сибір зашлю», «всїх перекатую! повішу!...» — А тут старий Охримчук не витримав тай каже до него: «над кім, ваше благородіє, будете правити, коли нас всїх вишлете на Сибір? А для нас еднаково — гіршого Сибіру вже не треба, як ми маємо. Може в Сибіру, хотяй землю дістанемо, котрої тут не маємо, а сонїчко Боже скрізь еднаково світить: і на Сибіру люди живуть, а тут вже скоро прийдеть ся з голоду умирати, як пани заберуть всю землю«. — Пристав подивив ся на него таким чортякою, що ми всї здрігнули і подумали: пропав старий!... Однак пристав переміг себе тай каже до старого: «ще і тобї землї?... стоїш над домовиною — а також соціяліст! Три аршини землї дістанеш і без того...»

— «Нїхто не знає — казав старий — коли і де кого смерть чекає, дороги Господні незнанні«. Хотів він, здає ся і столїтного діда Охримчука заарештувати, та видко посоромив ся старого чіпати, а тільки сказав:

«Нужно і тебя записать, будет на память, скотина!» — і відїхав. Коли-б тільки не принесло їх ще нинї, бо чогось «буцигарники» наші зашвендяли та і «істинно - русскіе» щось з підвисшенним духом ходять — се не к добру! Вчора стражників з двайцять переїздило через наше село, а потім подїлили ся на гуртки і поїхали на всї сторони, на другі села.

— Де-яких з них ми у «Верхнїх Тополях» зустріли — сказав Гулярка.

— І вони вас не побачили? — спитав господар: — як то Господь - Бог вас виратував.

— Притаїли ся в житах покіль вони проїхали.

— Слава тобі, Вседержителю! А чи знаєте, що через вашого Рябоштана ледви не засїкли Гуся.

— Як так? — спитали схвильовано всї.

— Гусь його переховував у себе, та Одинець спостеріг його і доніс. А тодї до него, як нагрянуло стражників, ой лишечко моє — тьма тмуща і цїле подвіре заповнили. Але-ж і били його, сіромаху, жаль брав дивити ся на него! били і нагаями і рушницями, топтали ногами, товкли його лицем до землї, скервавили до непізнаня.

Один тільки Пан Біг відає, що він витерпів, від тих буцигарників. Вони все допитували ся, де сховав ся Рябоштан, а Гусь все своє до них: «відати — каже — не відаю, знати не знаю; моя хата з краю.»

Так і не помогло... Все подвіре сходили, всю огородину витовкли, збіже збили кінськими копитами, але нічого не знайшли. Стали тодї збійками роспитувати жінку та дітий — і від тих не добили ся жадного товку. Попало трохі і Вареницї — тому за дітий.

— Як так?

— Та так! Зробили трус у него і як звичайно, нічого не знайшли — се зробило їх скаженними. А тут, на лихо, десь з'явив ся 6 лїтний Івас — ну, що дитина знає, затямило своє і говорить: «буцигарники, буцигарники».

Урядник з перекошеним від злости лицем схопив хлопця за руку, потряс його так, що дитина ледви Богу душу не віддала, та і питає: «а хто тебе, сину, сих слів научив?» — але мудра дитина відповіла, що сама научила ся, на вулици. — Урядник знова питає — «твій тато і мати, певно є соціялїсти?

— «Нї — каже хлопчик — мій тато хулїґан, а мати «істино - руська», тільки я з Манькою «люцінери...» Скаженїлий урядник, як кинеть ся на батька, так ось чому ти вчиш дитину, та як почав махати нагаєм по чім попало, по лици, по голові, по спинї, живого місця не зостало ся, побив також і жінку, котра була вагітна, дістало ся і Іва-

сику, що гнївливо кричав на него: «буцигарнику, не бий татка з мамкою» і прикривав їх своїм маленьким тільцем.

— Песя кров! — промовив Юрко потираючи очи, наче-б їх запорушив. Всї мовчки стояли, та пильно дивили ся на селянина, ловлячи кожде слово його оповіданя. Тільки похмурі лиця та блискучі очи говорили про її думки... Хотїло ся в нелюдський спосіб пімстити ся за все глузоване і знущаня царських опришків і посїпак.

Як раз в сю тяжку хвилю увійшла красна молода дївчина і перервала їх розмову.

— Добридень вам, панове — сказала вона мельодійним, прекрасним голосом.

— Дай Боже щастя, красуню! Дивись Юрасю, що то за пишна рожа! Такої кралї пошукати.

Не одному вже видко парубкови скрутила голову, а ми її сватаємо за тебе, Юрцю! Ні, ні! Не тобі пара, ти до неї і в підпаски нездалий — сказав Гулярка, любуючись її прекрасними клясичними рисами лиця і стрункою гнучкою постатю, з котрої так і просили ся пишні форми тїла, котрім позаздростилася-б і сама Венера Милоська.

— Годі вам глузуватися з простої мужички, сказала червонїючи, як маківка, Ганнуся.

— Не сороміть, панове, моєї донечки, бо бачите, як вона роспалила ся — ще згорить — казав старий господар, сьміючись.

— Тату, хочь ви не глузуйтесь надімною, — казала майже плачучи бідна засоромлена дївчина.

— Біг-ме! я чую якусь кольку тут під ребром — казав Юрко, показуючи на серце. А сю кольку спричинила ся красуня і як я умру хто-сь буде винуватий — казав він, пригортаючись до Ганнусї все блище і блище: — Серденько моє...

Всї засміяли ся, а дївчина спорхнула, як пташка, нарікаючи на батька і на всїх за такі жарти.

Однакож по короткім часї вернула ся назад, несучи добру макітру вареників в сметанї та в маслї і з коса поглядаючи на Юрка і лукаво підсміючись — видко було, що він її подобаєть ся.

— Знаєте, пане добродію — казав селянин, звертаючись до Юрка: — ви моїй дочцї в око упали, бо щось вона на вас за богато дивить ся, та ще таким довгим та лукавим позіром, що я...

— Тату! — перервала його дівчина: — Не сороміть, бо піду...

— Та іди, а тебе хто тут держить, тебе ми тут вже не потребуємо, добре, що вароників дістали.

— Ти піди ліпше попід волость та розвідай, що нового чути, а ми тим часом пообідаємо.

Ганна пішла. Всі посідали обідати. Який-сь час чути було тільки усердну роботу челюстів, та сопінє козаків, що апетитно поїдали смачні вареники.

— А що, панове, коли ви прибудете до нас провести мітінґ? — запитав селянин.

— А ось як упораємо ся... відповів Пугач і почав докладно оповідати про деякі козацкі справи, а головно про біжучу...

— Се правда! — сказав селянин: — Кандзюба богач, але се дуже непевне, що він тримає гроші у дома, хіба незначні суми.

— Се і мій погляд — сказав Пугач.

—Грицю! — звернув ся селянин до свого сина, а піди на гостинець та подиви ся, чи нема якої новини, а заразом і повартуєш трохі.

— На вулиці мати з моєю жінкою — відповів Гриць, відтягаючись від розказу тата, бо цікава справа про експропріяцію була для него дуже інтересною.

— Не довіряю я бабам що мужеське око догляне — бабська пере́очить, або наробить крику з переляку, та ще і стражників напровадить на нас. Пійди, пійди, сину!

Грицько неохотно пійшов.

Вони роспочали говорити про дороги, якими найлегше добрати ся до Кандзюби, а потім по «ексу» втікати лісами. Потім порішили втікати через хутор Поливоди — болотом.

— Пришліть нам літератури — сказав селянин, звертаючись до товаришів — ми вже зібрали 20 карбованців, вибирайте найліпшу, головно ту, що говорить за панську землю і за бідноту селян. Та порадьте нам, що робити з Одинцем, він всіх провокує на кождім кроці, жити добрим людям не дає. Порадьте, що зробити с сею гадюкою?

— Та що робити? — дна орада: убити — сказав Шило.

—Дамо і йому раду — тільки зачекайте — на все прийде черга. Головно треба залагодити наші справи, а потім все піде як по маслу — сказав Пугач.

— А мій такий сказ — сказав селянин: коли в Ровчаку убили Дудку, а в Монастирищу — Владика, а в Іванївцї — Хвидька — тодї зразу поліпшало.

— Не завше, добродію, добра така робота. Чи не памятаєте ви, які наслїдки були по сих убийствах?...

Кільки трусів, арештів, знущань і навіть убийств товаришило сим подіям? — сказав Іванець: — ні! недобрий сей спосіб перекону-ваня хуліґанів і тільки в крайности повинні ми се уживати і коли услївя нас до того змушують, то треба брати ся до сего дуже обережно... Однак моє переконанє є таке, що терорістичні акти дійсного хісна не приносять, а крім того завше по такій пригоді уряд переслїдує селян, роблять арешти, виганяють на Сибір і роблять инші насильства, а хуліґани стають ще більше жорстокими і пімстливими. Тодї кождий чорносотенець стає провокатором і наслїдки бувають гірш як би шкодили десять таких, як Одинець.

Більшу вартість має загальний терор цілого повіту, а се можливо тільки тодї, коли ми будемо мати відповідні средства до того; хотяй в дійсности і се недовго проіснує, бо пішлють «карательную експедицію» і задусять все. Взагалї я в терор, як в спосіб борби з хулїґанством, не вірю. Свідомість селян — се є той терор для хулїґанства і чорносотенсьтва, якого жадна зброя і переслїдуваня не зможуть знищити котрий нарешті повалить теперішній абсолютний стрій і насильства уряда — закінчив свою бесїду Іванець.

— Воно — то правда все, добре кажете, але-ж бо то вже страх шкідлива людина!...

— Біг-ме, я певний, що ціла громада радо понесе кару, аби тільки позбути ся сеї гадини... — сказав селянин.

Ще не скінчив він своїх слїв, коли вбігає бліда і перелякана страшенно Ганна. Вона ледви промовила: «Стражники приїхали! — і затрясла ся цїлим тїлом.

— Що, що? де вони? — запитали схвильовано козаки — і кільки їх?

— Справник з приставом і пів сотни інгушів приїхали до волости і кличуть людий на громадський збір — вимовила нарешті вона.

— Пся кров! — засвистав селянин — коли-б не почали робити ревизію по хатах. Чи не бачив вас хто, панове, як ви ішли до мене?

— Ніхто! навіть пес не загавкав — відповіли козаки.

— Отже панове, послухайте мене — почав селянин.

— Ви, дядьку Опанасе ідіть до волости — перервав йому бесіду Пугач: — Грицько най майструє щось коло хати, а Ганна най щось робить в садку піля стодоли, як що стане ся, зараз сповістите нас. Добре, дядьку, Опанасе? А ми будемо вже на поготові угостити сих небораків, єсли вони нагрянуть на нас. А тепер ідіть і зробіть то, що я вам казав — закінчив Пугач.

— Товариші, єсли дійде до бійкі з стражниками, то відступати будемо до ліса, єсли-ж сего не зможемо зробити; нас окружать, тоді будемо очікувати, аж покіль вони самі на нас нападуть. Коли-ж вони нас заатакують, дамо до них сальву з наших рушниць, а потім вперед на них. Підносіть у ранених і в убитих стражників рушниці і амуніцію і далі вперед, без перестанку стріляючи до них, та добре ціляччи ся. Таке привитанє їх з певностию огоропить, а ми, користаючись з їхнього переполоху, відступимо до Вербіцького ліса, розумієте? — сказав Пугач.

— Добре! — відповіли козаки.

— Я не буду вам пригадувати, що бити ся треба не на житє, але на смерть! Що живими не треба давати ся в їх руки.

— Се вже знає кождий, як добре тому буває, хто попадеть ся в їх руки... — говорив далі Пугач.

— О певно! ми знаємо вже їх шанобу — говорили козаки.

— Та хто знає: ще може пробємо ся через них, а єсли ні, то і вони узнають як дорого буде коштувати їм ся побіда над нами. Чи не так товариші, — запитав жваво Гулярка.

— Певно! ми їх приймемо з честю!

— А тепер давайте, панове, чай пити. Що буде — то буде, але з пустим жолудком шкода і на там той світ забирати ся.

— Рація! — сказали бадьоро козаки і прийняли ся завзято до чаюваня.

Однак під сею удаючою рівновагою і гумором горів огонь готовности в кожду хвилю стати до боротьби з стражниками і завзято боронити своє житє, а на випадок смерти дорого продати його.

Але не випили вони ще і по шклянці чаю, як прибігає до них жінка старого господаря, з плачем оповідаючи, про звірства стражників:

— *Лишенько моє! Людий січуть!* Двох забили або поранили до нестями — не відомо: понесли як мертвих до волости. Жінок і дітий, що плачуть за *татами не милують*: бьють нагаями. Галасують...

Справник лютує! Він розказав стражникам робити «по свойому усмотренію« — а ті *з інгушами глузують ся* над християнами...

Стражники, як скажені, літають по вулицям і стріляють з револьверів, лякаючи людий. *Жінки плачуть*, діти лементують, а вони прокляті регочуть ся...

Крадуть все з хатів, *що їм потрібно*: у Варки Гринишиної всіх качок позабирали. Петрова жінка сховала гусака аж до комори, але і там знайшли його и забрали. *Боже милосердний*, що то буде: світопредставленє... Справник пє у волости, та каже щоби до него дівчат приводили: «я — каже — не можу бути *без прекрасного полу*...» Тягнуть дівчат до него, тай ще найкращих: ціле село перепсують... коби хоть Ганни не знайшли...

При сих словах старої жінки, очи у Юрка загоріли ся вовчим огнем, лице зблідло, закусив губи і його рука *свавільно стиснула* ручку револьвера.

— Діточки, ви мої — лементувала далї стара жінка — де-б менї хоч вас заховати. Святий отець Николай, спаси менї хоч сих наших оборонців... Але піду знова розвідаю, бо то цікаво, як все скінчить ся — говорила далі стара жінка і знова побігла.

— Товариші, чого ми будемо тут сидїти! Людий мучають а ми чай попиваємо... Підем! збунтуємо людність, постріляємо стражників... — роспочав Гулярка; та його перебили:

— А де Шило?

Всї зирнули навколо, а Шило счез. — То що за мара, куди він міг пійти — дивував ся Юрко — перед хвилею був і десь зник.

— Коли-б він не наробив якого клопоту, з него всего можна сподївати ся — сказав Пугач.

В сю хвилю раптово загуркотїли стріли — всї насторожили ся. Знова повторили ся, цїлий грім стрілив, крики, голосїня і кінський тупіт, котрий скоро перейшов в ґальоп.

— Товариші, здає ся, нас знайшли, будьте на поготові.

— Ходїм в атаку, крикнув Гулярка — лїпше смерть на полю, як тут в стодолї, де нас перестріляють як горобцїв, або ще спалять. —

Се було так скоро зроблено і очивидячки при цілім зборі людий і стражників, що всї були як зачаровані, потім він скочив на справникового коня, знаете того жеребця, що виграв першу нагороду на перегонах, махнув шапкою і стріляючи на обі сторони зник з очий. За ним кинули ся всї стражники, стріляючи сальвами, та де, справників кінь ніс його, як вітер. Не знати, чи зловлять...

— Куди він став втїкати?

— На Вербівські лїси.

— Нї, його вони не злапають, пригадаєте моє слово, сказав Іванець.

При послїдних словах вбігла Ганна. Лице було у неї, як у мерця, вона тремтїла цїлим тїлом.

— Що?

— Стражники!

— Кільки?

— Одинайцять!

— Де?

— У нас на подвірю...

— Іди собі, дївчино геть звідси, бо буде баталія. Їх одинайцять а нас десять, се не богато.

— Прийміть і мене, товариші, до себе — сказав Грицько — дайте менї яку зброю, най і я забью якогось буцигарника, бо вас буде за мало, коли ще інгуші та козаки прийдуть. Бо вже чи так, чи інакше замучать мене, як злапають, най лїпше умру з честю.

— Добре товаришу, вступай до нас — сказав Пугач.

— Нас меньше, але ми їх переможемо — сказав Гулярка — вони борять ся як слуги - наймити, а ми, як борцї за волю.

— Іди собі, дївчино, геть звідси — сказав Пугач до Ганни — дякуємо тобі за твою щирість, а наколи зістанемо ся живими, то ще раз подякуємо за твою турботу...

Залила ся слїзми дївчина і вийшла з стодоли.

— Ну, що Богдане? — запитали козаки.

— Будемо бити ся... або вийдемо побідниками, або умремо як борцї за вільність народа.

— Добре!

— Дорогі товариші! Попращаймо ся, покіль ще є час, бо хто знає, може не побачимо ся вже на сім світі.

Якусь хвилю тиснули вони один другого в міцних обіймах і чули ся тихі поцілунки приятелів спільної недоли. А потім знова вони стояли на своїх позиціях.

— Товариші! Уважайте на двегі. Коли появлять ся стражники, возьміть їх на ціль і очікуйте мого розказу стріляти. Уважайте, щоби жадна куля не пропала даром. По першій сальві, підем в атаку; підносіть рушниці у впавших стражників, бо вони мають ліпші, як ми маємо, і гай да до ліса. Єсли хто з наших товаришів буде поранений, помагайте йому втечи, але як смертельно, то най сам себе забє, або хто з товаришів поможе йому не попасти ся в руки катів живим.

А тепер прощайте! Пробачайте мені, товариші, коли я перед ким провинив.

— Пробачай і ти нам — сказали товариші в один голос.

І знова все затихло. Напружено носило ся в повітрю запитане житя і смерти, що могло стати ся дійсностю і гнобило своєю невідомостю і бажанем проникнути в будучину тих, що очікували свою долю.

Раптово відчинили ся двері... Десять скритих смертий направили ся своїми сліпими очима на виновника перерваня сеї глумливої і напруженої мовчанки. — Рушниці і револьвери свавільно підняли ся до гори і... На порозі стояла радісна і усміхаюча Ганна...

— Вже поїхали — сміючись казала вона, навіть не докінчили ще трусу, як з'явив ся який-сь старший і вони застановили все і швидко поїхали на Вербівські ліси. Видко, що будуть робити облаву на Шила — щебетала далї Ганна — тільки тата дуже побити, ледви, бідні ноги притягли до хати... Коли-б ви знали, яка я втішена, що вони відїхали вже і вас не здибали, мене так і підмивало затанцювати козака, як вони виїздили з подвіря.

— Спасибі, дївчино, най тобі доля доброго товариша житя пішле — сказав Пугач.

Вона соромливо усміхнула ся та нишком так стрілила очима на Юрка, що той аж присів від радощів.

По хвилї до стодоли прийшов старий, блідий і з синяками на лиці, його біла сорочка була скервавлена, спокійне і добре звичайно лице його було перекошено ненавистю і очи блестїли, як у вовка.

— Але Одинця все-ж треба знищити — сказав він з переконанєм і голос його зазвучав силою і ненавистю: — він нас всїх зажене або до гробу, або на Сибір. Коли ви його не знищите самі, то ми самі знайдемо средство на него, через него нинї все село перепороли, та і менї старому попало...

Потім він з любовію і потіхою став росповідати про Шила, як той геройські забив стражників і пристава.

— Навїть не писнули! Коли-б тільки він охоронив ся від сих буцигарників. Таж вони телефоновали по всїх селах, щоби Вербівські лїси обставили сторожою. І або живого, або мертвого знайшли Шила. Поранений справник обіцює від себе самого 2.000 руб. нагороди, а 5.000 руб. від уряду, хто тільки поможе злапати Шила живого або мертвого.

— Та де вони його злапають — сказав Гулярка — він каже, що так довго його не злапають, покіль він не забе сто стражників за свою наречену, а одного за себе: тоді каже і менї прийде «капут».

— Та і дійсно, він якийсь зачарований! Коли-б ви бачили, як по нім сипали кулями стражники, але коли-б хоть одна уцїлила, нї! Наче-б він тїла не мав — говорив селянин — то герой відважний! Його сегоднушний поступок нам пів села приєднав, а у хилїґанів, і душі видко в пятки поховали ся, коли таких «великих риб» убивають, то що буде з ними — «дрібнотою!»

— Товариші! — сказав Пугач — але нам треба звідси забирати ся, і то, як найскорше, бо ще нинї тут буде повне село стражників.

— Є, то правда — сказав селянин — вам конче треба звідси уходити.

Потім вони ще трохи говорили про «їх» важне дїло. Вечером, як стемнїло, старий Опанас відвіз козаків за село, а потім їм поміг добрати ся до Великих Тополїв, сховавши їх в сїнї, якого він навалив, на всякий випадок, цїлий віз. На другий день був торг у Довгих Тополях, то-ж він віз буцім — то на продаж. Старий забув про свої побої, скервавлене і сїняки, він горів ненавистю і пімстою.

Він не хотів поручити навїть свойому синови такої важної місії, як відвезти «товаришів», але взяв на свої старі плечі се ризиковане і відвічальне дїло. А також він хотів знати як скінчить ся справа з «ексом» у Кандзюби.

Грицько дуже просив «товаришів», щоби йому дали револьвер,

але Пугач катеґорічно відмовив се зробити зі взгляду на його дуже нервовий стан і злість, котра могла-б довести його до робленя «дурниць», що цілком не було на руку їм. Однак вони обіцяли ся йому в скорім часї прислати «добрий браунінґ» і се трохі заспокоїло Гриця.

V.

Нарешті, товариші, ми вже близько нашої цїли. Ясновельможний пан певно вже очікує несподіваних гостей — сказав Пугач.

— І прийме нас гостинно — усміхнув ся Гулярка.

Тепер, товариші, я роздам вам позиції, де хто мусить стояти, як будемо вже коло дому. Ти — Іванець, як найбільше обережний і спритний з нас, станеш на головній варті: нікого не випустити з будинку і сповістити вчасно, як буде, яка небезпека. До помочи возьми собі двох товаришів, котрі будуть помагати тобі пильнувати всего з надвору. Як се зробити — думай сам, а нам потрібно твоє добре вартованя. Ніхто не повинен втечи з будинку:—застанови такого не розбираючи на средства. Спочатку, безперечно, уживати треба средств лагіднійших але в крайности можна і зброї взяти ся, тільки не стріляйте! бо се зіпсує все діло. Кождий вартівник повинен бути уважний і спритний В ваших руках знаходить ся житя всїх ваших товаришів, що будуть в будинку — сказав Пугач.

— А я вже думав, що ви ніколи не прийдете, аж наскучило очїкувати вас —сказав тихий і жартівливий голос, вилїзаючого з садових корчів Шила.

— Шило! де ти взяв ся? - питали радісні голоси його товаришів, — ти здоровий? не поранений?...

— Як бачите! здоровий і міцний як столїтній дуб!

Радощам товаришів не було границї, всї з чутєм стискували руку Шила, а Юрко Довганенько, то поліз аж цїлувати його: — Приятелю мій дорогий — казав він — я вже хотів по тобі «панахіду» правити, а ти веселий і живий, як метеор з неба звалив ся.

— А де стражники?

— О, вони вже десь коло Дримайловки тепер, я їх здурив.

— А то як?

— Та так. Мій кінь летів як куля і для того я полишив їх далеко по заду, але я дуже хотів бути з вами і для того, скакаючи поміж города-

ми схопив «чучало» — знаєте того «діда», що горобців відганяє від проса і соняшників. Коли я влетів в Вербівські ліси, то стражники були далеко від мене. Ото-ж я взяв, та і пристроїв «діда» на сідло, випровадив на дорогу і хотяй було дуже жаль се робити, однак мусів — ударив коня ножем в спину і кінь, як шалений рванув ся вперед... А я зістав ся в корчах приглядаючись, що буде. Стражники пролетіли мимо мене, як чорти, стріляючи по коневи і «дідови» сальвами, що ще більше додавало страху коневи — і він летів не доторкуючись землї, а я, зітхнувши легонько, закурив папіроску, та і пішов пішки за вами. Жаль менї тільки того бідного коня... — закінчив свою бесїду Шило.

— Молодець з тебе, Іване — сказав Пугач, здискаючи його руку — але підем вже панове, бачите ми коло двору пана Кандзюби, пишні палати має, злодій!

— Товариші! Але поводити ся будемо дуже чемно, там є панночки, вони налякають ся... — роспочав Гулярка.

— Ха! ха! ха!.... — засміяв тишком Шило — блакітна кров заговорила — зразу видко шляхтича!

— Не зачіпайте його, він ще «новичок», не обтер ся межи мужицтвом, з часом і се перейде — сказав Юрко.

— Ну товариші, будьте спокійні, підходимо до будинку Кандзюби. Ще скільки слів, товариші, єсли пес загавкає, або буде кидати ся, то ти, Юрцю, його заспокой... ти знаєш як?...

—Пса вже нема — спокійно сказав Шило. — Я його вже супокоїв, тільки жаль було бідного... він не розумів, що служити у панів зле... і мусів упасти жертвою услївів... жаль його.

Товариші усміхнули ся.

— Але з тебе Шило, також особа — ти все зробив наперед: стражників здурив, пса позбув ся... молодець та й все — сказав коваль з задоволенем.

Скільки хвиль шли мовчки, тихо, прислухаючись до всього. Вже скінчила ся ярина — вони вступили до роскішного саду Кандзюби.

Прийшли до веранди.

Серед густої зелені, обвита диким виноградом, артистично прикрашена кольорами ріжних цвітів, вона майже потопала в аромі і роскоші. Шкляні двері відкривали чаруючий вид в глубину кімнати, украшених богатими і дорогими меблями. Близько дверей стояла моло-

да і красна панночка. Вона кокетливо відкинула свої грубі і довгі коси і стала росплітати їх, по тиху співаючи яку-сь пісню приємним, чаруючим голосом.

— Товариші! але-ж то і красуня! — прошопотів Гулярка.

— Диви «на ловця — і звір біжить».

Зразу на своє наскочив, та ти ще не закохай ся! — буркнув Юрко Довганенко: — а то ще і дівча за для тебе треба буде «з'експропріювати», а то не так легко, як гроші — в землю не заховаєш.

— Се дійсно красна дівчина — сказав Шило.

— Панунця готовить ся до спаня, бачите убирає волосє. Ми, як раз в час прийшли — не налякаємо вельможних панів. Іванець з товаришами вартуйте вікна, щоби жадна людина не втікла з дому, а ми товариші до дверей! Всї на своїх позиціях? Готово?

— Гайда! — сказав Пугач.

Застукали до дверей.

— Хто там? — почув ся голос з середини.

— Від батюшки о. Андрія, лист до пана — проговорив хлопською мовою Пугач.

— Зараз! зачекайте!

Ляпнули клямки у дверий — і вони відчинили ся. На зустріч вийшла наймичка з ліхтаром.

— Ой, лишечко! — крикнула дівчина і ліхтар випав у неї з рук. Вона хотїла замкнути двері, та було запізно: з рушницями і револьверами в руках вломили ся они до покоїв.

— Руки в гору! без крику і голосїня... Не пробуйте втїкати, бо кожде вікно і двері є вартовані, телєфон перерізаний. Невиконанє наших розказів принесе вам тільки смерть — сказав грізно але чемно Пугач.

— Товариші! всїх мешканців покоїв стягніть до купи.

— Що вам треба від нас — сказала трясучись і пополотнївши панна, донька дідича.

— Що треба скажемо пізнїйше, а тепер не верещить і не крутїть ся як дзиґа, але сядьте собі тихо в кутку — грубо сказав Юрко до панни. Гулярка штовхнув його під бік, говорячи: — Поводись чемнїйше прошу тебе!

Той кивнув головою і сказав:

— Добре!

Та то «добре» скорше виглядало на: «та відвяжить ти від мене, бабію!»

Коли козаки вскочили до покоїв, вони першими злапали: дідичку, якусь панну, кухарку, покоївку і двох челядників. Їх всїх в одну мить заарештували і звели до купи. Новий порядок привернув в покоях Юрко, і він се зробив в самий примитивний спосіб: він «красномовно» підняв браунінґ і сказав: «Хто крикне — то послідній раз!»

Очи його додали ще більше рішучости його словам і кождий, як загіпнотизований, мовчки сів на крісло. До челяді, котра також метушила ся ще гірше панів, він сказав трохі ласкавійше: — «А ви чого, дурні, кидаєте ся, не бійте ся — та-ж і ми се робимо задля вас бідолак!»

Челядь трохі супокоїла ся, тільки баби ще від часу до часу всхлипували, та на се не звертали уваги: — «всім відомо, що баба значить« — така вже її вдача: «або ревіти, або сварити ся«.

Дідич, його жінка, та матір замкнули ся в лїжниці, почувши, хто до них загостив. Вони засунули двері на засови і навїть забарикадували їх меблями.

Не було иншого способу до них дібрати ся, хиба виламавши двері, а се було тяжко зробити, бо вони були грубезні дубові, на сильних стальових завісах, як би специяльно зроблені, щоби охоронювати вхід до панської скарбници. Козаки требували у пана, щоби він отворив двері, а він тільки зареготав ся. Товариші застановили ся замислені.

Панночки, котрі на початках кинули ся втїкати через веранду, тільки наїли ся страху: не успіли вони зробити і кроку до дверей, як звідтам визирнуло грізне обличє Іванця з блескучим револьвером направленим на них.

Вони відшатнули ся назад, зблїдли і безсильно сїли на софу.

— От, се краще — сказав Юрко — сидїть собі тихесенько і смирнесенько, а ще лїпше ляжте спочити.

— Що ви потребуєте від нас? Що ми зробили? Ви нас хочете убити? — говорили плачучи панночки.

— Не бійте ся, прошу Вас, і не турбуйте ся. Вам нїчого страхати ся. Чуйте ся, як у дома, і волею або неволею приймайте несподїваних гостей — сказав Пугач.

— Освободіть нас, не убивайте! — благали панночки козаків.

Пугач обернув ся: — Товаришу Юрко, заспокой панночок — єсли їм страшно дивити ся на наші обличчя — най обернуть ся до стіни!

— Добре! Я зараз!

Панночки затихли.

— Що ви потребуєте від мене, по що ви прийшли — обизвав ся дідич.

— Ага! — і ви, пане заговорили вже — давно-б так! — сказа Пугач — чого нам треба? — 15.000 рушлів, як ласка ваша, як «добровільну вашу датку на революційний рух на Україні».

— Ви хочете грошей? Ніколи! — покіль я живу, ви їх не дістанете прокляті грабіжники, уівці, я... я вас перестріляю як куропаток... — крикнув дідич.

— Ха! ха! ха! Красно дякуємо за таку шанобу. Побачимо хто кого.

— Товаришу — звернув ся Пугач до Гулярки — а ну, мерщій, принеси сокіру або лом, а я, чуєте, вельможний, посаджу вашу доньку коло дверей, сподіючись, що перша ваша куля в нас убє спочатку вашу доньку.

— Грошей з не дам — з скреготом зубів — сказав дідич: — Я роспічну крик, зроблю ґвалт... збіжать ся люде... і він з відчаянням кинув ся до вікна, але звідтам визирнуло усміхаюче лице Іванця, котрий зимнокровно цілив в нього.

Голос у дідича занімів.

— А то що з вами, вельможний, чому не роспочинаєте «ґвалту»? Чи не побачили ви якусь мару? — іронізував Пугач.

— Прокляті, навколо обступили... Грошей я рівно-ж не дам. Кажу певно, хоч убийте — говорив дідич.

— А ну, Юрцю, пробуй ламати двері.

Загукали глухі удари сокіри в визирункові дубові двері, та се була досить тяжка робота, а часу шкода було марнувати.

— Товаришу — сказав Шило до Пугача — з паном легша буде розмова, коли він дістане кулю через двері.

— Чекай, ще поговоримо трохи з паном, така честь не завше трафить ся звичайному смертельникови — відповів Пугач.

— Товариші! покіль наш пан буде думати та раду радити з своєю жінкою, ідіть і зробіть ревизію цілого дому, але добре шукайте — на взірець поліції, та шпігів: — «яка плата, така і заплата».

— Ти, Юрко, стережи наших вязнів, а решта ідіть по покоях, може які непотрібні для панів гроші або зброю знайдете, а я тим часом забавлю пана шляхотною бесідою, бо певно добродій скучає, коли так раптово замовк.

Шило з товаришами метнули ся по покоях і виказали справдішний хист в ревідованю панських річей, вони виглядали як, правдиві шпиги: швидко відчиняли пакунки, скринки, куфрики, невідомо де знайденими ключами, а де браковало їх, умілою рукою виймали прибої, ламали замки або кинджалами підвалювали накритя. Послухайте моєї ради, пане — заговорив Пугач — відчиніть і віддайтесь на вашу ласку, ліпше для вас буде. Ваші кулї нас не злякають, двері нарешті зламаємо, втечи ви не можете, сподївати ся чуда, що вас спасе — дуже непевна є річ: шкода часу і вам і нам. Ми вже десь від вас мандрували-б, а ви спокійно спали. — Відчиніть!

— Ви мене уб'єте?

— Ні, ми тільки визьмемо гроші.

— У мене їх нема!

— Як нема, то і так підемо, тільки відчиніть, щоби ми і вас зревідували.

— Не відчиню, я не знаю хто ви!

— Відчиніть — тоді познайомимо ся, коли ви ще не роспізнали нас.

— Ви мене уб'єте!

— Фе! соромно, пане, так бояти ся смерти — ви-ж рахуєте ся шляхтичем, а шляхта колись була власно рицарскою, смілою і відважною. Не бійте ся, пане, ми не прийшли нікого убивати, бо єсли-би прийшли-б за сим, то вже давно-б убили-б вашу доню, а вона живенька навіть жадної образи не зазнала. Ми не розбійники, хотяй ви про нас так думаєте.

— Чим ви мене забезпечите, що мене не уб'єте?

— Словом чести!

— Се мала порука... — зірвало ся з вуст шляхтича свавільно.

— А коли так, — гнівно крикнув Пугач — то вибачайте! Товариші, до мене!

Всї зібрали ся.

— Рубайте двері!

Знова загуркотїла сокіра і глухо ударяв лом, підвалюючи двері, та знова без жадного наслїдку.

— Богдане досить бавити ся з паном. Під кулями він скорше заговорить — сказав Шило. — Стріляй!

Загуркотїло кілька стрілів. Панночки зімлїли. Гулярка швидко побіг до них, приніс води і... лагідно бесїдою скоро привів їх до чутя.

— Дякуємо! — сказали панночки.

— Прошу дуже! — відповів Гулярка.

В кімнаті до сховав ся дїдич, чули ся оханя і глухі крики. Небавком загомонїв голос дїдича, слабий і переляканий: — Так ви даєте слово, що мене не уб'єте?

— Нї, тепер не даю! Ідїть на нашу ласку — відповів Пугач. — Отворяйте, пане, бо інакше ми підложимо бомбу під двері і завалимо всї ваші палати...

— Ох! Боже мій! Я все віддам, що тільки маю, даруйте менї життя! Я вже і так ледво остав ся в живих від ваших куль.

— Тож обіцяєте, що не уб'єте?

— Пане! — сказав Пугач — на що вам наша обіцянка або слово! Та-ж се прецїнь, мала порука?

— Таточку відчинїть! Вони не уб'ють вас, вони добрі, чемні — заговорила, тремтяча трохи, донька дїдича, яко-сь дивно поглядаючи на Гулярку.

— Боже, яка вона мила в своїм страху — подумав собі Гулярка, і його взір з нїжностю упав на неї — ваша правда, панунцю, коли-б ви знали, що заставило нас піти сею дорогою...

— Що се значить? — звернув ся Пугач до Гулярки.

Той зараз-же замовк, урвавши бесїду.

— Панове, я відчиню, не уб'єте мене?

— Тодї поговоримо.

— Ради Бога!...

— Агі! який боягуз! Єсли ви не відтворите зараз, ми двері зірвемо динамітом!

— Ох лишенько! Зараз, зараз...

Почув ся гуркіт засовів і небавком двері відчинили ся.

Побачивши гурток озброєних козаків, дідич упав навколішки і благаючи, протягав руки, просячи о помиловане.

Жінки, бліди і тремтячі, приперли ся до дверей, і ледви стояли.

Револьвер і рушниця дідича лежали на столі навіть не наладовані. Пугач усміхнув ся.

Вставайте, добродію, чорт не такий страшний, як його малюють. Ви бачите перед собою не розбійників з великої дороги, а інтелеґентних людей. Отож познайомимо ся.

— Ми є українські революціонери - експропріятори «боєвої орґанізації». А тепер прошу вас сісти і будемо бесідували — сказав Пугач подаючи крісло.

Жінки кинули ся в обійма своєї доньки і внучки і довго не могли супокоїти ся, тримаючи її і цілуючи, заливаючись сльозами.

— По приговору боєвої орґанізації «Української оборони» — ви приговорені заплатити 15 тисяч рублів на революційні цілі. Прошу їх доручити і ми зараз відійдемо, пробачившись за причинений клопіт.

— Я таких великих грошей не маю, маю тільки 7 тисяч рублів, які і віддаю вам — сказав дідич, виймаючи з запазухі торбинку з грішми.

— А решта? — спитав Пугач, приймаючи гроші. — Я певно знаю, що ви їх маєте, бо сего тижня продали тютюн за 50 тисяч і отримали 15.000 готівкою.

— Правда! — сказав немало здивований дідич — однак ви всеж є зле поінформовані, бо я вчера вложив до банку половину грошей, оставивши для себе сих 7.000 рублів. Се поквітоване покаже вам, що я говорю правду — сказав дідич доручаючи книжку Пугачови. Пугач задумав ся.

— Ми ось як порадимо — сказав він до дідича. — Ми возьмемо в заклад вашу доньку, з певностю не зробивши її жадної зневаги. Добре?

— Боже, що я чую, я не піду... нізащо! — переляканим голосом крикнула панночка і знова зімліла. Гулярка знова кинув ся до неї, при-

ніс води, роздобув десь кроплів до нюханя і небавком... цілком її супокоїв — вона сміяла ся.

— Дякую красненько! — зачервонівшись сказала вона, нагородивши його вдячним поглядом своїх чудних голубих очей.

Гулярка аж сам зачервонів ся від радощів.

Мати коли почула, що її доньку хочуть взяти, зірвала ся з місця і своїм тілом стала закривати свою дитину, готова боронити її як львиця, однак нервове напружене було дуже сильне і вона також упала — як мертва, на руки своїх слуг. Не стратила присутности духа стара бабуня, мати дідича і вона звернула ся до козаків з такими словами:

— Послухайте мене, ласкаві, панове, з певностю ви також маєте свої рідні семї, маєте сестри... — сльози не давали її говорити — не вже ви не відчуєте, що значить розлучити матір з донькою? Ви є молоді і повинні мати шляхотні почуваня... Я звертаюсь до ваших чутїв...

— То все дуже добре! Але ми не числимо ся тепер з вашими почутями, а також і вашими невигідностями. Нам потрібні гроші для веденя революційної роботи.

А ваша внучка буде для нас доброю запорукою, що ми дістанемо недостаючу суму грошей. А зрештою, скажу Вам, що ми навіть не повинні мати жадних милосердних чутів, бо ми занадто богато стратили. Коли-б ви знали також, що значить мати родину і не бути з нею, мати певне положенє і стратити його. Чи ви знаєте, що то значить жити з дня на день, очікуючи кождої хвили стратити життя. Чи ви знаєте, що значить плакати сльозами того забитого народу, котрого звичайно ви називаєте хлопським, мужицьким, з котрого дерете ви послїдню шкіру, котрій кілько вже віків провадить своє нудне життя в дурмані, несвідомости і темноті! Знайте-ж, що люде, котрі для щастя сего народу, забули про ті шляхотні чутя, о котрих ви нам сказали, так красно хвилину передтим. Нам треба грошей для веденя народної роботи і ми їх мусїмо дістати. То все даремні слова.

Я від свого твердого постановленя взяти вашу внучку, як заклад, не відступлю, — скінчив Пугач.

— Я обіцяю вам віддати решту гроший в протязі двох днів. Обіцяю се зробити не повідомляючи ані поліцію, ані стражників, зробити все потаємно, — сказав дідич.

— А яку ми можемо мати запоруку на се? — спитав Пугач.

— Я даю вам «слово чести»!

— «Слово чести» — а чи не сказали ви, пане, недавно до нас, що се **«мала порука»**? Коли ви сумнівали ся в нашім слові, ми сумніваємо ся в вашім. Доньку я вашу всеж таки возьму!

— Боже! ви і себе і її загубите, вона вас звяже в подорожі, вона є женщина, вона не може зносити то, що ви. А зрештою тоді я буду змушений сповістити поліцію, і вас зловлять.

— Се наше діло! — зимно відповів Пугач.

— Дорогі, панове, — звернула ся знова до козаків стара бабуня — пожалійте хоч мою старість, хотяй ради ваших «великих ідей», за для загубленої долі і страченої родини і вашого щастя не робіть сього! Вона не знесе сього, вона умре, а заразом ви погубите і її маму і мене стару. Благаю вас. Я стану навколішки...

— Успокойте ся, пані-матко, сказав Пугач, трохи змішаний — не позволяючи її стати на коліна.

— Возьміть від мене все: золото, перли, всю мою коштовність, в ній будете мати більше, як ту суму, що ви жадаєте.

— Ми не беремо нічого, за винятком гроший і збруї. Зрештою заждіть хвилину — ми порадимо ся, що зробити з вами і поступимо згідливо з нашою партійною справою і можливою чемностю і чесностю відносно вас. Тим часом в иншім кутку вела ся досить жвава і цікава бесіда межи Гулкою і «перепудженою» панночкою.

— Ви не боїте ся нічого — говорила панна — які ви відважні, то мусить бути дуже страшно сподівати ся кождої хвилі смерти.

— Єрунда! — відповідав Гулярка все залежить від призвичаєня: і до смерти можна призвичаїти ся, особливо тоді, коли ціле щастє твого народа залежить від твого поступованя і роботи. Подумайте, дорога паннунцю, — агітував її Гулярка: — про наш бідний народ! Що він має! Земли — нема, шкіл на рідній мові також нема, найменше проміне самосвідомости убиває російський уряд тюрмами, нагаями та шибеницями... Ціле право і свобода народа лежить в глузованю земського начальника, пристава та ісправника, котрі озброєною силою козаків, інчушів та стражників «усмиряють» його.

Крім того його духовну темноту не розсіває навіть і священство — навідворіть ще більше затуманює! Піп — се є чорний жандарм «само державія», котрий, як павук висисає всяку духовну роботу і свідомість в

людських душах і лапає нещасні жертви темноти в своє павутинє і підбурює їх на погроми, хуліґанство і розбишацтво, а сам пє кров наживи з їх глупого і забобонного житя. В бідного селянина нема навіть потіхи і віри в «боже милосердіє», бо сам бог малюють ся, як найгірший деспот і тиран, а загробове житє рисують ся в ще гірших фарбах, як сучасна дійсність.

Нема і для інтеліґенції також свободи, кожда вільна думка паралїжується урядом, а така відважна одиниця, що пробує бороти ся скоро знайде себе в тюрмі, або на широкім шляху, що веде на Сибір... а часом навіть і на мотузку!

Всіх дусить ненавистне ярмо абсолютизму і чуже пановане над нами.

— Се є правда! — сказала панночка замислено: — селянинови живеться дуже тяжко. Обовязком є кождого чесного серця помочи йому. Я давно вже говорила свому татови, що піду на медицинські курси, а потім, як земський лікар, буду помагати народови в нашій околиці, однак тато не позволяє, але тепер я мушу таки піти, най що хоче робить — я всеж піду! — рішучо заявила Гуляркови молода панна.

— Перепрошаю, паннунцю, звернув ся Путач, лагідно усміхаючись: він чув цілу їх розмову: — ви не можете нічого думати, керувати самі собою, бо ви в нас в полоні — і все від нас залежить.

— Ви думаєте, що я вас тепер бою ся — сказала панночка, скоса глянувши своїм чарівним поглядом на Гулярку: — ані крихіточки! Єсли хочете мене взяти — то беріть, однак стережіть мене добре — бо втічу.

— Доню! Господь з тобою, що ти плетеш — говорила зляканим голосом її мати.

— А що єсли за віртового до вас поставлю я Гулярку, що тоді?

— І від нього втічу — говорила трохи зачервонівши панна.

— А знаєте, що тому належить по наших козацьких законах, хто не встереже полоненого?

— А що?

— Смерть!

— Ой, лишечко! Так я не втічу, або... — свавільно зірвало ся з її уст.

— Ха, ха, ха!... — або втічете в двох і підете на медицину! — засміяв ся Пугач.

— Засміяли ся і козаки, навіть на устах переляканих родичів зявила ся усмішка. Тільки слуґи здивовано гляділи то на одних, то на других — начеб се була якась «кумедія», що зараз закінчить ся сміхом, і всі поскидають свої маски і стануть «добрими знайомими».

— Отож ви не возьмете моєї доні — з надією в голосі питала мати.

— Не беріть паннунці — просячим голосом заговорила челядниця: — вони такі добрі завше були до нас, вони нас грамоти вчили...

— Пугач задумав ся...

— Отож ви обіцяєте в протязі двох днів доручити нам решту недостаючих гроший?

— Обіцяю. Даю слово — сказав дідич.

— Добре! запорукою сього най буде також і невинність вашої доні з шляхотною душею і її добрі заміри, а також і просьба вашої челядниці, бо своїми устами вона виказала добре серце народа, а желанє і радість нашого народа се є закон для нас.

По двох днях до вас прийде наш післанець, котрому ви і доручите гроші, єсли ви нас зрадите або затримаєте його, і не дасьте гроший, то все ваше майно піде з полумнем, а ви самі будете убиті. Нігде не заховаєте ся від нас, пімстяча рука нашої «боєвої організації» знайде вас скрізь.

Товариші, чи пристаєте ви на моє рішенє?

— Згоджуємо ся — відповіли козаки в один голос.

— Дякую я вам, мої рідні, що ви зіставляєте мою внучку, що не роздерли ви серця матері, най Господь надгородить вас.

— Не дякуйте, пані-матко, ми не хотіли вашу внучку брати з тої причини, що небезпечно взяти таку кралю; вона би нам всіх козаків перепсула своєю красою — говорив Пугач, поглядаючи на зачервонівшого Гулярку. — Ну, панове, час і до дому!

— Чи не будете так ласкаві, добродію, — раптово звернувся Довганенко до дідича: — пожалувати козакам по шклянці меду, говорять, що шляхотний мід дуже добрий!

Пугач здивовано подивив ся на нього, однак нічого не відповів.

— Прошу, прошу! стурбовано і по гостинному говорив дідич, — але хто сходить до пивниці?

—О, ми свому поможемо: най піде ваш челядник в супроводі наших вартових.

По хвилі принесли меду.

Довганенко наляв склянку і проголосив тост за здоровлє молодої панночки, за її ідейні думки помочи бідному народови. Далі він говорив, що єсли вже і серед шляхти на Україні починає серце бити ся любовю до бідного народу, то вже видно прийшов кінець абсолютизмови і неволі Украніи.

— Най жиє, най жиє ідейна панночка — гукнули козаки і випили разом доброго старого меду.

Пугач усміхнув ся...

— А тепер, шановне панство, просимо вас дати нам слово чести, що всі наші услівя будуть виконані і що ви не повідомите поліцію про се зараз.

— Даємо слово!

— А тепер бувайте здорові. І козаки ввічливо вклонившись, один за другим повиходили з покоїв. Послідним вийшов Гулярка. Він зітхнув і подав руку панночці, котра стиснула її міцно.

— До побаченя!

— Прощайте!...

Гулярка подивився, а в неї текли сльози...

АКОРДИ НОЧІ.

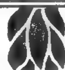

Таємниче світло місяця синявим, лагідним освітленєм обхопило надбережні околиці. Чаруючі тіни бігали великанськими постатями по обмежаню. Купаючись в филях Дніпра носилися смутки, як нехрещені діти традицій. Була мертва тишина... Серед сего сконаня ночі, дзвенячили тс... тс... тс... брязкотіла мовчанка. Все можна було почути ,але скрізь не було житя. Се був цвинтар тліня. Очерети на лівім березі Дніпра замовкли в німій покорі чи страху перед чимсь, що ставало все яснійшим і дусило мозок в якійсь незрозумілій гадці.

Було се боязливе відорванє душі від тіла і хованє в темноті. Місяць з блідого став робитися брудно-червоним. Все стало нищитися і мізерніти під блеском сего страшного, кровавого місяця. Ще скорше замелькотіли тіни, котрі стали збиратися в громади і своїми легкими тілами — закривали землю, тиснячись своїми проклятими душами... Ау!... ха, ха, ха!... — зазвучав божевільний регіт пугача і тяжким злетом піднявся він на галузку верби, яка схилилася над чорною водою Дніпра. — Гу, гу, гу! — здалека почувся гудок пароплава і скоро зявився його сілцет з блискучими, червоними огнями ліхтарів, які світилися на його передній части і коло штурвала.

З ляскотінем, свистом і жалібним завиванєм, наче би плачучи, розбігалися филі в обі сторони і білою піною, яка блестіла під проміями місяця, штовхали одна другу і бігли на берег...

Поважно, з тяжким віддихом і зітханем пнявся пароплав вверх проти течії Дніпра.

Червоно-білі сторони його покрилися краплями мутного поту...

Гуркіт і рух незнайомі сему місцю розполохав «тіни» — і вони швидше замелькотіли в повітрю... глухо і таємно стало навколо, а жовто-червоні проміня місяця декорували самітність сего закутку. З десяток пугачів вилетіло з густих корчів і полохливо розлетілися на всі сторони; качки закричали злякано, зірвалися з води і десь зникли в очеретах.

Тишина ночі ожила на хвилину і штучне зітхане зірвалося з нежитя...

На пароплаві стояла постать. Смагляве, сміле обличе відважно виглядало з під кашкету матроського фасону, блискучі очі поринали в безграні надземного світа, блукаючи в етері і носячи на крилах мрій в небутю, штучно оживляючи їх... Він був одягнений в матроську пелерину, котра легонько розвивалася в повітрю.

Се був механік пароплава.

Він був молодий, хотяй обшукуюче світло і якесь нервове мучене старило його.

Він оперся коло борту пароплава.

— Фі!... яка убійча панорама сего місця. Якась дивна ніч. Наче цвинтар з отвореними гробами розлягся навколо. Се дражливе світло місяця наче спорить з мутним і слабоньким блеском звізд. Сі филі з сріблясто-чорною поверхнею, наче би покривало на трумні мерця... Якось не натурально тихо тут. Наче би смерть пронеслася над всім і лишила свій слід, свої барви, — а забрала жите...

Де ми знаходимося тепер? Я не пізнаю сего місця. Як воно називається? — спитав він проходячого мимо його штурмана.

— «Мертвий Байрак» — відповів той.

— Ся назва відповідає сему місцю — подумав він. — Неприємно в мене на души чогось... О, се моя проклята хороба! Моє вражіне, мої нерви...

В мене знова спомини минулого... Для чого?... Вже кілька разів я змушував себе залишити сі думки, але все то було надаремно. Все минуле іде поперед очі, і щось стискає серце...

Я вже рішив розпочати нове жите... Я маю право на се! Чим я

обовязаний «їм»?... Я все віддав, що міг, але без наслідку... Невже я не маю права на власне житє? Хто заборонив мені се? Ідея? Га? Але що значить ідея з житєм любови — моїм власним?... Ідеї проходять, міняють, міняються, зраджуються, — а житє?... житє розвивається, росте, міцніє — о житє одно, а ідей много — треба уміти прожити се житє...

Та хиба я «там» жив для ідеї, а взагалі чи «ми» так звані «борці» живемо для ідеї? Ми живемо, бо нам приємно так жити; ми в стратах, невигідностях і навіть смерти знаходимо свою приємність, от так, як піяк в горівці...

На що маскувати свій грубий еґоїзм в альтруістичні пориви — я працював і боровся, бо мені було приємно. — Страти... Правда, вони тяжкі були, але навіть в стратах я мав свою приємність...

О!... досить!... на що я думаю... Я не хочу думати про минуле! Не хочу!... А де тепер вона, мій дійсний керманич житя! Що вона робить? Пів року вже пройшло, як я бачив її... Бідне дівча! Що винесла, що витерпіла вона за той час в дома... Невже не мали ми права? Хиба не можна використати той час, коли хвилі житя майже пораховані? Хиба не сміємо ми завойувати для себе хвилеве щастє? Бажали ви житя, отже і жили... А чи довго? Щастє ніколи не може бути довге, воно не вічне, воно — блискавиця, яка сліпить і лякає... І ми жили: безумовно, пристрастно жили... В якійсь аґонії любовній пролітали хвилі щастя. Конали в приємностях і страху... і час було кінчити: її стерегли родичі, а мене «шукали». Втікати час вже був — і ми розлучилися. — Що сталося з нею, я не знаю — на мене полювали — крок за кроком. Скажене то було польованє людий за чоловіком. Се за ідею, кажуть! Яке се дурне! Я за ідею втікав, вони за свою ідею за мною гналися...

О!... Я хочу бути вільним, свобідним, не звязаним жадним обовязком!!! Не хочу бути рабом ідеї! Я хочу мати мою індівідуальну свобідну волю. — Я хочу жити — і більше нічого...

Житє, житє! воно таке красне, миле, любе — се може зрозуміти тільки той, хто сподіється його стратити кождої хвилі...

Я революціонер!...

Але як хибно ви розумієте мене. Правда, я боровся за «народ», але тому, що мені було приємно се робити. — Се так приємно наводити страх на масу, на дике стадо — на товпу; а ще ліпше бавитися в смерть...

Ще трохи такого житя — і нерви мої не видержали би... і я — збожеволів би.

Знова спомини... мене дусять тіни... хиба я винен?... Що? — були трупи... Де смерть — там родиться житє.

Він застановився, майже упав на лавку, що була близько його, смертельна блідість покрила його лице, лице трупа з фосфоричним блеском очима, що зловіщо дивилися з під чорних бров, на його лиці видбивався жаль, журба і мука...

— Ох!... як се тяжко!... Се було недавно. Як сміло я кидався в море житя, повний сил і відваги, з горячою вірою в народ і його будучність. Свята ідея його освободженя, його розцвіт і сила — се було сонцем мого житя. Я стремів до того сонця, огонь горів в моїх грудях, на вівтар до него я поніс свою силу, енергію і молодість. В здорову масу, здоровий дух поніс. Нічого для мене, крім него не істнувало. Він був моїм богом, моєю вірою. Я пожертвував всім — моєю карієрою, будучностію і навіть власне житє віддав не роздумуючи...

Лишив свою родину в тяжкій розпуці — пішов до него.

І щож — він не зрозумів мене. Він радо брав, але не міг здобути. Коли йому даєш, він лиже руки, як пес іде за тобою — колиж він поніс на собі жертви... тоді він стратив віру і розігнав всіх тих, котрі прийшли служити йому, він продав тих, що жертвували йому своїм житєм. О, все то минуле, то довгий і страшний сон...

Однак я люблю його, люблю, як мати любить свого убийника-сина. Неможна полишити його на безвістній дорозі, без провідника, лишити сю велику дитину.

Та вже сил нема... я стратив силу і віру у все...

Знеможений він замовчав на хвилю. Думав якусь тревожну думу. — Любов! се одно, що може воскресити мою душу, натхнути серце на відважні вчинки, а в кров встрикнути новий запас енергії. Коли в ніг її зложу я свої смутки, болі... з грудий її зірву я цвіти надії і віри — тоді з подвійною піду я силою до сего велитня і вічного раба — піду до сего звіра-чоловіка, піду до сеї любої дитини, до ката і героя великих вчинків — в народ: там згою я свої тяжкі рани.

Очі його блестіли, лице в екстазі віри сіяло, як зірниці, а сам він завмер дивлячись в безвість...

В сю хвилю зявилася нова постать жінки. Проникливо вона ди-

вилася на него. Він чи не він? — шептали її уста: — мої чутя мене ніколи не обманять — се він.

Вона рішучо пішла до него.

— Ти не пізнаєш мене, Владо?

Він задрожав і раптом звернувся до неї і відступив здивований назад. — «Се ти, Надю! ти жива, я чув»...

— Що? вмерла! — се правда. — Я була трупом без віри і надії і конала своє мізерне житє, але колись я була живою, щасливою і молодою, та тілько і тепер в мене будиться житє: тебе я бачу знова...

— Дивна стріча... Куди ти ідеш? — спитав він її.

— Куди? скрізь і нікуди: тебе шукала я. Тепер знайшла, піду з тобою... Ти мусиш віддати мені моє житє, або я тебе захолоджу своїм не житєм.

— Чого ти хочеш?

— Любови твоєї...

— Тобі я дав її колись, хиба ти вже забула ті хвилі щастя?... Тепер я сам не маю... Я шукаю...

— В другої?

— Так! В ній!

— Ти підеш до тої, що розлучила нас?

— До неї.

—Вона тобі не дасть житя.

— Вона поверне мені віру, надію і любов.

— Вона не верне тобі нічого.

— Я мушу жити, я хочу жити...

— А я хиба не хочу? Я також хочу вернути своє житє: — тебе вернути!

— Се неможливе! Труп трупови не дасть житя.

— О, ні! послухай мене, мій любий: — В моїх грудях цілий вулькан житя, він не загас, він тілько замкнений... Прийди до мене, мій дорогий, коханий, він знова пристрастію закипить, він спалить тебе, він навіть мертвого розбудить... Я дам тобі доволі щастя, страсти. Прийди, прийди, тебе я шукала.

— Мені страсти не треба. Я мав її досить, я віри хочу!

— Я віру дам тобі.

— В що? в натуру, пристрасть? Сего не треба вже мені.

— Чому ранійше ти задоволявся сим?

— Тоді я вірив, я шукав огня.

— Я буду пестити тебе, як дитину, мягкими поцілунками заколишу тебе коло своїх грудий, теплом свого тіла у загрію тебе... В своїх жилах сильнійше заграє кров. Молитися буду до тебе... Не дам ні вітру смутків, ні гурагану думок навівати на тебе тугу. Я груди роздеру свої і бюче серце вложу в твоє застигле...

— Я не люблю тебе — сказав він зимно вяло: — я не можу любити двох...

— Ох! не люби: але позволь мені тебе любити, бути з тобою...

— А як я піду до другої, сказав сміючись він — і ти підеш?

— Її вже нема... — зірвалося з її уст.

— Що кажеш ти? — кого нема?...

— Вона вмерла...

— Неправда се! Кажи, що се неправда! — говорив він, лапаючи її в свої міцні руки.

— Вона вмерла! Розлучниця не може жити — зловіщо говорила вона.

— Ти убила її? Кажи мені: кінець тобі зараз тут буде — говорив він душачи її в своїх руках.

— Ні вона сама себе згубила.

— Твої були прокляті ради, ти уроїла в її душу відчай — о! знаю я тебе гадюко!...

— О, ні! Я тілько розказала про себе, про других.. жертви твоєї пристрасти... ти маєш їх досить на своєму сумліню...

— Змія проклята! тяжко дихаючи прошопотів він.

—Оповіла я її про муки родженя, про ганьбу, про сором, про горе родичів...

— Мовчи, убийця!...

— То з гнівом, то з ненавистію, то з болем, то з відчаянєм слухала вона про жертви твоєї страсти.

— О, діяволе! Будь ти проклята на віки!

— Вона струїлася...

— Що зробила ти? На що убила ти невинне сотворіне?

— А я хиба була не невинною, коли ти любив мене?

— Геть! від мене!...

— Я не піду від тебе: я рада, що тебе зустріла. Розлучниця вже не стане мені на дорозі: ти мій тепер!

— О, се неправда! Вона не вмерла!...

— Будь певний — її нема вже на сему світі. Коли вона конала, то я порадила її випити ще більше отруї... Вона вмерла. Бери мене для своєї пристрасти — тобі не жаль її, тобі себе жаль: ти мріяв о небі приємностий з нею, а тут не стало її... Ти завівся на сім...

— Геть від мене! Убю тебе!

— Убий, убий! Як приємно вмерти від тебе: мені так хочеться вмерти за тебе або від тебе.

— Сего не діждеться: ти мусиш жити.

— З тобою! О, дякую тобі мій милий, любий Владо! Возьми свою рабу, що хоч роби: вона твоя....

— Тебе взяти? Проч іди від мене, убийниця! Ох, як тяжко мені, яка розпука огортає, яке відчаяне гризе мою істоту. Ціла руїна — житє моє. Розбито все!... Тепер я дійсний труп. Я чую, що леденіє в жилах моїх кров і серце стає мертвіє...

— Милий, любий мій! Возьми свою Надю, Надію, як ти кликав мене колись. Вона все зробить для тебе — ти ціль і щастє її.

Вона тебе пробудить знова до житя і дасть тобі віру і надію і любов...

— Лиши мене!

— Ніколи! тепер я твоя тінь...

Віддай мені моє страчене житє, віддай дівоцтво, віддай глубоку віру в ідеали — тоді лишу я тебе.

— Я сам нічого сего не маю.

— Так я лишуся з тобою... Мій милий поцілуй мене! Я хочу ласк, [illegible] мені їх много, много... я так чекала на тебе, ти

дивилася на него. Видно було, як боролися в неї чувства любови з гордостію. Нарешті вона знова кинулася до него, з більшою ще завзатостію і пристрастію:

— Але всеж я твоя. Нігде не скриєшся ти від мене. Я люблю тебе — возьми або убий!

— Послухай же мене — сказав він більше спокійно: В мене було все... я був як цар вселенної — я любив. Убитий горем, зневірством з відчаянєм, я пішов шукати відпочинку на грудях в любої... Мене гнітили смутки, спомини, тіни... Переслідували вони мене гірше, як вороги. Я думав відпочати, а ти убила мій відпочинок...

Він застановився, нервовий дрож перейшов по його тілі, очі заблищали безумством, рішучостію чогось що мало статися...

— Житє для мене — сказав він смерть, а смерть — житє: буду з нею. Тут тінь моя — се ти, а там — вона...

— Прощай гадюко...

Він кинувся в филі... Роздався плеск води. З скаженим реготом, як блискавка метнулася вона за ним з криком:

— І там тебе не покину, не дам розлучниці бути з тобою...

— І знова плескіт... і друге тіло сховалося в филях... Все зникло, затихло.

— Чоловік в воді, хтось впав в воду — роздалися голоси на пароплаві. — Та було за пізно: не було жадного сліду. Тілько старий кермовий сказав: Що року тут топляться! Се — таке місце прокляте!.:. Він перехрестився.

Все затихло...

Тілько жовта ніч декоровалася білим саваном филь, що билися одна з другою білою піною, там де дві жертви «поступу» знайшли спокій.

М. ЯВОРСЬКИЙ

Революція на Вкраїні в її головніших етапах

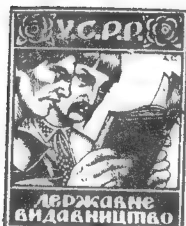

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТЬ
1923

71 Тир. 10.000

Державного Політичного Керування

ВСТУП

Історія революційного руху на Вкраїні, а з окрема історія боротьби за Радянську владу на ній та історія Комуністичної Партії большовиків України являються властиво частиною загально-російського революційного руху, частиною розвитку РКП, а раніш РСДРП большовиків, частиною загально-російскої соціялістичпої революції; всі ці явища відбувалися в границях территорії, що становила з початку XIX ст. одну господарську систему колишньої російскої імперії, де панували скрізь майже ті самі класові суперечності, ведучи до одного кінця—до диктатури пролетаріяту.

Але разом із тим, мимо цих загальних точок, історія класової боротьби на Вкраїні не є ідентичною з історією тої самої боротьби у властивій Росії. Вона має стільки своїх властивостей, стільки домагань, що відбувалися порізно від загально-російських, що підогнати їх до повної тожности з загально-російськими було б помилкою, так само було б помилкою вважати історію класової боротьби на Вкраїні зовсім своерідною й нічим не звязаною з російською.

К. Маркс в Капіталі (III, 2,325) каже, що класова боротьба в межах окремих народів, хоча й відбувається на однаковій економичній основі—однаковій в головніших ознаках, але завдяки тому, що вона відбувається в ріжних конкретних умовах, в ріжних історичних ухилах..., вона може проявлятися в ріжноманітних відмінах і мати ріжні переходи, що їх можна спізнати тільки при помочі аналізу саме цих

конкретних умов і обставин. Оце твердження Маркса стосується саме до взаємовідносин поміж українською та російською революцією; пройти мимо цього твердження було б помилкою, що на неї колись указував Ф. Енгельс, застерігаючи проти шаблонів у вживанні методів історичного матеріялизму при окресленні класових відносин серед окремих народів.

Саме Україна має багато таких властивостей, якими поріжняється від Росії, властивостей, що витворилися на грунті окремих природних умов, історичних ухилів, расових поріжностей. Через ці властивості і класова боротьба на Вкраїні творилася де в чому своєрідно. Саме ці властивості пояснюють, чому це на Вкраїні революція в 1917 році пішла иншою дорогою, аніж у Росії. Отже, курс історії революції на Вкраїні та *історії* КПбУ і має бути аналізом отих властивостей, що мали місце на Україні як підчас підготування до великої революції, так і підчас громадянської війни й диктатури пролетаріяту.

Україна до кінця XVIII ст.

Татарщина. Козацька революція. Гетьманщина. Гайдамаччина.

До кінця XVIII ст. Україна жила иншим життям, аніж Росія. Так сталося з того часу, як тільки Україна та Москва зійшли із спільної основи—київської держави IX—XII ст. На початку цього часу Україна стояла на власній силі, потім—у другій половині XIV ст.—вона з'єдналася в одну господарську цілість із Литвою. Після цього—в другій половині XVI ст.—вона підпала під панування Польщі, що від неї частково вирвалася в половині XVII ст., а в кінці XVII ст. підпала під панування Москви.

На протязі цього довгого часу серед українського громадянства відбулася ціла низка повстань та революцій, що по справедливості дали йому в історії імя бунтарського півдня.

В XIII ст., після безперестанних місцевих заворушень то на Київщині, то на Подністрянщині, заворушень, що їх викликали були феодальні порядки, сталася велика революція селянства та міщанства. Ця революція закінчилася основною переміною громадських порядків, в більшості українських земель. Користуючись із приходу татар, на сході від Дністра і Буга населення було повстало і прогнало своїх феодалів та князів. Потому населення це піддалося під зверхність татар, що ручалися не торкатись внутрішнього укладу в цих землях, тоб-то автономного виборного самоврядування окремих громад.

Але не всі з тих земель, що підняли революцію, скористалися із здобутків її; так, Чернигівщина та західна Волинь знову підпала під князів та бояр. Тільки Поділля, східна Волинь та Подніпров'я жило яку сотню літ тою свободою, аж поки і їх не об'єднали з Литвою і тим самим знову втиснули у феодальне ярмо.

Початок грошового господарювання на Вкраїні знову відзначився численними повстаннями на Вкраїні західній. Так, при кінці XV ст. сталося повстання селян, міщан і дрібних бояр на Поділлі та в Галичині; повстання це тягнулося більш як десяток літ. В XVI ст. відбулися знову дрібні вибухи селян та міщан на східній Україні, а одночасно з цим скрізь пішла масова втеча на схід, в безлюдні степи; втікали селяни та міщани, що підпадали під панщину та поневолення шляхетського господарювання.

XVII століття почалося серед постійних повстань сільського та міського населення проти самовлади великих землевласників; керує ними козацтво, що склалося на східніх окраїнах українських земель. Повстання ці обертаються в решті, в часи Хмельницького, в загальну міщансько-козацьку революцію; ця революція домагалася витворення на Вкраїні козацько-сословного укладу та визволення міст од шляхетського ярма.

Але побідна революція Хмельницького, яку властиво винесла на своїх плечах селянська стихія, замість шляхтича посадила на спину кріпака козацьку старшину. Це спричинилося на Подніпрянщині до нових різких суперечок і приневолило козацьку старшину шукати виходу із них в московській зверності; инші землі—с. т. західна Україна підпали знову під Польщу.

Повстанська стихія, однак, не втихае, а йде далі, то сильнішими, то слабіщими вибухами. Демократично-буржуазне Запоріжжя направляе ці вибухи проти панів на західній Україні та проти козацької старшини на козацькій території, бо козацька старшина намагалася відновити ту саму панщину, яку запровадила шляхта. Разом із тим відбувається боротьба поміж самою старшиною за гетьманство та за старшинські посади. Гетьманщина ділиться на Лівобережну та Правобережну. Гетмани переганяють населення з одного берега на другий і палять збунтовані села, як напр. Самойлович та Дорошенко.

Після невдачного повстання Мазепи в 1709 році, що було направлено проти московської зверхности, Лівобережна Вкраїна остаточно підпадае під зверхність Москви, а Правобережна під зверхність Польщі. Але повстанська стихія не

втихає й надалі. На Лівобережній Україні московске військо душить заворушення проти козацької старшини, яка ступнево повертається у царске дворянство, а на Правобережній Україні—на Поділлі, Волині, Київщині—міщансько-селянська стихія ще грізніше йде проти землевласників та їхніх агентів орендарів.

Гайдамаччиною називаємо оцей самий повстанський рух на західній Україні (Правобережжі), що протягом XVIII ст. трьома хвилями протягнувся через ці землі, не знаючи стриму у своїй помсті паразитам. Найбільшої сили цей рух дійшов у 1768 році, коли-то під проводом Гонти та Залізняка, під керуванням Запоріжжя попіленно всю Київщину, Поділля та Волинь. Це повстання, що його згодом оспівав Т. Шевченко.

Гайдамаччина втихла лише тоді, коли московьке військо люто її здушило; військо це покликала собі на поміч польска шляхта. В наслідок цеї гайдамаччини, стався розділ Польші, прилучення правобережних українських земель—крім Галичини й Буковини—до Росії та знищення Запоріжжя (Запоріжської Січи), звідкіль виходили що-раз нові кличі до повстань.

Україна під самодержавним обухом

Москва, здобувши нарешті доступ до Чорноморських портів, старається всякими засобами закріпити за собою володіння родючою українською землею, що в той час уже широко торгувала із закордоном пшеницею. До цеї справи вона підходить уміло: спершу вона вдовольняє своїх капіталістів самим Лівобережжям, де раніш за все треба було ліквідувати гетьманщину та козацький уклад. Коли того було дойдено, вона пригарбала і Правобережжя. Страх „мазепинства“ навчив російських капіталістів уміло використовувати класову боротьбу вкраїнского громадянства: вони ставали раз по стороні одних, раз—по стороні других, переводячи помалу козацько-громадський уклад під московську владу.

До часу прилучення Правобережжя на Лівобережжі не було вже ні гетьманства, ні козацьких полків, ні небезпечної Січи Запоріжської, а була вже скрізь московська

провінція з московськими залогами. Із придбанням Правобережжя й Холмщини нищення українських порядків пішло швидким темпом уперед по рецепту, що його складено Петром: „дабы никакой розни не было“. Землі було поділено на губернії, заведено російський поліцейсько-поміщицький режим; остаточно закріплено селян за землевласниками, а самих поміщиків зрівняно з російським дворянством; українські школи позакрито, а вкраїнську мову вигнано з урядових установ та церкви. Згодом було скасовано ще й місцеве право і замість нього поставлено російські закони.

Такий то поспіх російських купців, що намагалися забезпечити собі володіння Вкраїною шляхом русифікації її верхів та міст, став занадто гострою навіть для українського дворянства, так що в 90-х роках XVIII ст. воно провадить через гр. Капниста переговори з пруським міністром Герцбергом, жадаючи повстання проти Москви. Але ж російське правительство вміло винагородило колишню старшину та гетьманів за їхні політичні втрати вигодами економичними. Тому то на початку XIX ст. „мазепинство“ вже не мало поміж українським дворянством ніякого поспіху.

Це видно між иншим з того, що в часи наполеонівського походу на Москву лише незначна частина вкраїнських дворян, користаючи із селянських заворушень, захотіла, разом із поляками, підняти повстання на Вкраїні; загал українського дворянства відповів на це организацією козацьких полків проти Наполеона та проти поляків. Подібне було також після наполеоновського походу коли певна частина вкраїнського дворянства під впливом козацького романтизму кинулася організувати масонські ложі для пропаганди козацької автономії; такі ложі повстали були тоді в Києві, Борисполі, Білій Церкві, Харкові та Полтаві. Заходами Лукашевича стала ширитися „Історія Русів“— твір незвісного українського самостійника за часів Катерини та „Чигиринський Катехизис“, написаний самим Лукашевичем. Нав'язано було звязки з польським Революційним Комітетом у Варшаві, через товариство „Об'єднаних Слов'ян“ у Києві, що його було засновано Борисовим для пропаганди слов'янського визволення та для утворення слов'янської

федерації. Але вся ця пропаганда не викликала інтересу серед широких кругів, і ложі мусили закритися; те дворянство, що брало в них участь, пішло за прикладом своєї братії на службу самодержав'ю, а де-які з цих дворян у 1826 році стали щиро помагати ліквідації бунту декабристів у південній армії.

В той саме час, коли дворянські самостійники робили такий поворот направо, серед певної частини російського дворянства на Україні, що до того часу з'убожило та ще підпало під впливи західних ідей, утворенних революцією, стала назрівати ворожнеча до сомодержав'я та його спілки з великими землевласниками—потомками гетьманів та полковників; разом з початками промислового капіталізму в ньому стала розвиватися течія иншого напрямку, а саме течія, що мала на меті перемінити тогочасний самодержавний лад на буржуазно-республіканський, знести кріпацтво та приватну власність на землю та крім того влити в російське море ще й инші слов'янські народи. Це була та група, що об'єднувалася в Південнім Товаристві Пестеля і пробувала викликати весною 1826 року оружне повстання для здійснення своїх планів. Але російський націоналізм цеї групи спіткнувся на націоналізмі вкраїнських землевласників і вона впала в боротьбі на два фронти.

30-ті роки на Вкраїні

Українське слов'янофільство. Заходи коло повстання 30 року. Козакофільство та культурники.

В той час, коли в перших десятках XIX ст. на чолі революційного руху стояло ліберальне та автономне дворянство, у 30-тих роках на зміну йому являється інтелігенція, що виростала із зубоженого дворянства та з міщанських і попівських родин. В ці часи саме оця інтелігенція починає одна репрезентувати революційний рух та ліберальні й національні течії, вихававшися на західній літературі та на західному революційному рухові, що відбувався протягом першої половини XIX ст.

Виразом цього західного впливу на ліберальну та революційну інтелігенцію — головно на студенство, було

заснування шеллінгіянських гуртків на Вкраїні, що їх члени займалися натурфілософією. Згодом починають з'являтися й гегельянські гуртки (в Харькові та Київі). Оці гуртки в значній мірі підготовили на Вкраїні грунт для західного соціялізму. І хоча вони й займалися філософськими міркуваннями в напрямі ідеалістичпо-моністичнім, та все ж-таки ставали неминучою критикою реакції, що запанувала після повстання декабристів, ставали критикою того громадського укладу, що вже застарів.

Частина вкраїнської інтелігенції переймає український патріотизм дворянства, що було колись самостійницьким, і розвиває той патріотизм в напрямі українського слов'янофільства. Вона входить в тісний звязок із польским „Патріотичним Товариством" у Варшаві для підготовки повстання проти Росії, при чому цю справу сильно підтримує польске дворянство на Правобережжі, маючи надію утворити республіканську унію з Литви, Польщі та Вкраїни. Вона вкупі з частиною дворянства захоплюеться козацьким романтизмом, живе козяцькими звичаями та манерами, обставляє себе козацькою прислугою. В польскій літературі поруч із українською романтикою твориться особлива українська літературна школа, з Залеським, Чайковським, Гощинським, Падурою та Осташевським на чолі.

Часи козакофільства були загальною підготовкою до одночасного повстання в Польщі та на Україні, що й вибухло в 1830 році під лозунгом відокремлення обох цих країн від Росії. Одначе, на Вкраїні воно не набрало широких розмірів, хоча українська, невеличка правда, націоналістична інтелігенція й намагалася разом з польскими ліберальними поміщиками організувати повстанські козачі полки. Більшість української інтелігенції, не кажучи вже про дворян, поставилася вороже до революціонерів і лишилася вірною самодержав'ю, хоча велика частина її належала до українських романтиків. Це були вкраїнські культурники, що під проводом Котляревського писали — одні в честь царя та російської армії, що перед тим вигнала французів, а інші — устами Гулака, Метлинського, Гребінки та Квітки, завзятих монархистів, оспівували героя Паскевича — українського земляка, — що видавив увесь жир із польських повстанців.

Під той час, коли ще одна і при тому чи не найбільша частина інтелігентів на Вкраїні перебувала на послугах російському націоналізмові і трималась українофобства, коли вкраїнські культурники разом із українським дворянством славословили самодержав'я—в цей час невелика частина українських лібералів та революціонерів, не глядючи на проразку 1831 року, ще й тепер не кидає давньої думки про республіканську федерацію слов'ян. За проводом Патріотичного Товариства в Парижу складається в 1832 році українсько-литовське товариство; на Вкраїні знову появляються пропагандисти, в Харькові навіть засновуються серед студенства особливі їхні гуртки з Максимовичем та Костомаровим на чолі і знову починає кружляти з рук до рук Історія Русів та Чигиринський Катехізис.

40-ві роки на Вкраїні

Зріст інтелігенції. Кирило-Мефодієвське Братство. Фур'єризм. Т. Шевченко.

Розгром повстання 1831 року до мінімума ограничив політичну пропаганду на Вкраїні, але не міг зупинити її зовсім. Більшість давніх революціонерів слов'янофілів-федералістів або переходить тепер на культурну работу або попадає просто в табор реакції, але частина її всеж-таки працює в давньому напрямі. Ця праця одначе носила більш теоретичний, словесний характер і не мала практичного значіння. Населення стояло взагалі осторонь од якого будь політичного руху. Це населення—темне та закріпощене—навіть помагало правительству ловити й нищити повстанців та пропагандистів. Тому вся работа в 30-тих роках зійшла було до замкненої літературної гуртковщини. Але ж за нею лишалося те значіння, що вона зазнайомлювала з тодішнім утопичним соціялізмом та запроважувала на Вкраїну лівий гегельянізм. В 40-вих роках ця гуртковщина переходить знову на широке поле. Криза панського господарства в 30-тих роках викинула богато інтелігенції із рядів дворянства. Ця інтелігенція стає на державну чи приватну службу й ширше починає цікавитися класовими відносинами на Вкраїні. Фабрична промисловість в цей час починала де-не-де

переходити від кріпацьких робітників до найманих, але ніяк ще не могла стати на власні ноги. Селянство знову бунтувалося проти поміщиків та фабрикантів, що свої втрати на низьких цінах хотіли надолужити подвійною роботою кріпаків. Оці відносини давали пригожий грунт до шукання нових шляхів і до творення всяких планів, що їх черпалося повними пригорщами із західної літератури.

Серед отаких відносин складається в 1846 р. у Київі, заходом Костомарова, Білозерського, Гулака й Марковича Кирило-Мефодієвське Брацтво, що стає виразом тих громадських планів та заходів, які виникали в ті часи. Країна ще перебувала під впливом аграрної кризи й душилася в селянських пвстаннях проти кріпацтва. Де-далі вона все наводнювалася інтелігенцією, що шукала собі занять в школі, в урядових установах та конторах. Ця інтелігенція не вдоволялася своїм підлеглим становищем і захоплювалася перспективами майбутнього громадянства, що малювали перед нею Фур'є, Овен і Сен-Сімон. Самодержав'я переслідувало цю інтелігенцію за вільнодумство, а це ще більше штовхало її до утопістів та до слов'янофільства.

Тому не дивно, що серед таких відносин Кирило-Мефодієвське Брацтво, складаючи свій програм, окреслює ним бажання цеї безробітної інтелігенції, бажання відновити ідею федеративного слов'янофільства та виробити план майбутнього громадянства, де вже не має дворян та кріпаків і де вся влада находиться в руках людей знання; ці люди мають керувати республиканською федерацією, що будується на рівних громадських правах та із загальним голосуванням. Цей програм товариства було складено на принціпі християнської любови, братерства та рівности. Але тактика товариства не була революційною. У своїх „Правилах для членів" товариство радить мирну пропаганду шляхом „покори та миролюбства", щоб не дати причини думати, що товариство виступає проти існуючого порядку.

Оце Брацтво, що в основу своєї пропаганди й тактики поклало науку Сен-Сімона, видало особливі відозви „До братів Українців" та „До братів Москалів і Поляків" і оголосило твір Костомарова „Книга битія українського народу", де виявляє месіянску ідеалізацію вкраїнського народу. Весною 1847 року

Братство в самому початку поширення його пропаганди, було раскрито і членів його покарано висилкою та тюрмою.

Кирило-Мефодієвске Братство намагалося вирішити національну справу на Вкраїні автономно-федеративною спілкою слов'ян, що мусила би мати центральне правління— сойм у Київі; але воно не рішало виразно справи про земельну власність. Крім нього були ще мабуть на Вкраїні якісь фур'єристські гуртки, яких мав організувати фур'єрист Савич, що для - тої мети приїхав із Парижу і мав суперечки з Костомаровим з приводу його програму. Але виразних слідів цих гуртків не маємо.

В той час, як інтелігенція шукала виходу з тяжкого громадського стану в утопичному соціялізмові, на обрії з'являється співець кріпацького селянства Т. Шевченко,— найбільший революційний поет XIX ст. Син бідного кріпака, в дитячі роки пастушок та козачок у поміщицькому дворі, а далі викуплений на волю студент академії мистецтв, Шевченко в своїй поезії став непримиреним апостолом революції; вчасно визволившися від козацького романтизму, він став генієм революційної боротьби проти самодержавія, релігії, власности й насильства. Він оспівує не ту боротьбу, що відбувається шляхом пропаганди, а ту, що відбувається шляхом безжалісної крівавої помсти, що не знає ні свата, ані брата, що провадиться однаково як проти своїх, так і проти чужих паразитів. За це його було вислано салдатом до Азії, після припадкового арешту разом із Кирило-Мефодієвцями—членом Братства він мабуть не був, бо з мирною пропагандою Костомарова погодитися ніяк не міг. Це був дійсний революціонер і соціяліст, хоча марксизму ще не знав: у своїм „Посланії“ віщував він нашу соціялістичну революцію, а в щоденнику мріяв про соціялістичний уклад, що має народитися в наслідок фабричного виробництва.

50-ті і 60-ті роки на Вкраїні

Селянські розрухи. Повстанська пропаганда. Визволення селян. Повстання 1863 року:

Після невдачі Кирило-Мефодієвців на Вкраїні зовсім затихло. Члени цього товариства каялися в своїх гріхах і

занялися виключно культурною работою. Самодержав'я крепко стало на ноги, охороняючись жандармами. Мазепинство було вирвано з корінням. Дворяни втішалися зростом цін на хліб та великим вивозом цього хліба за кордон, де в 1846 році стались неврожаї, так що в Англії було скасовано т. з. хлібні закони. Ширилася фабрична промисловість. Почали будувати залізниці. Поміщицьке господарство ставало буржуазним. Зачиналася хлібна фабрика. Російське правительство, кріваво задушивши рукою Паськевича угорське повстання в Австрії та помігши цій країні ліквідувати заворушення в Галичині, Відні та Празі, почувало себе безпечним і спокійним перед грізними західними течіями, надто тому, що в себе вдома йому вдалося привести до порядку невдоволене селянство та придушити сектанство, що розкладало православну церкву і грозило державі своїм утопичним комунізмом.

Та в 1853 році роспочалася кримська війна. Московське правительство раде було використати козацьку традіцію, що ще панувала серед укранського населення, і збиралося організувати т. з. охочі козацькі полки. Кріпацька маса, гадаючи, що панщині приходить кінець—бо, мовляв, уже повертають козацьку волю, стала записуватись в ці полки, але на фронт і не думала йти, а кинулась грабувати панські та казенні маєтки. Почався грізний рух на Київщині, Поділлі, Полтавщині й Катеринославщині. Уряд насилу придушив цю „козацьку революцію". На одну Київщину проти цих „добровольців" було вислано в 1855 році 16 ескадронів кавалерії з артилерією та саперами. І не дивниця—Київ був тоді центром усього руху. В Печерській Лаврі було заложено навіть потайну друкарню для друку революційних відозв Ю. Розентула, головного пропагандиста „козацької революції".

Кримська війна для самодержав'я скінчилась повною невдачею. Україна перша й відчула її наслідки, утративши можливість вільного експорту хліба в західну Європу. До тогож на західних ринках коло того часу з'явився грізний конкурент із своєю пшеницею—Америка. Почався знов упадок поміщицького господарства, яке вже й без того не здужало було існувати при кріпацькому праві, що ставало

невигідним навіть проти дорожче оплачуваної вільно найманої праці. І на Вкраїні знову стало неспокійно. Стали бунтуватися селяни на Херсонщині й Харьківщині, ширилося невдоволення в армії—насувалася буря, що грозила загальною революцією. То тут, то там стали палити поміщицькі економії та бити і вбивати урядовців.

Революційна пропаганда знову виросла. Українських пропагандистів об'єднував варшавський Революційний Комітет, що готував нове повстання Польщі і знову втягував у нього вкраїнців, під давнім лозунгом люблинської унії. Ці пропагандисти, як Потебня, Антонович і Рильський, пробують організувати революційну пропаганду в широких розмірах, засновують групи в Київі, Житомирі, Полтаві, Одесі та Харкові та поширюють видану центральним революційним комітетом „Золоту Грамоту", звернену до вкраїнских селян, де було обіцяно дати селянам волю й землю. Цею пропагандою починають цікавитися давні Мефодієвці та де які культурники, що їх придушила російска цензура. Знову відновлюються давні революційні кружки. Для зміцнення пропаганди користаються популярностю Т. Шевченка серед населення та росповсюджують прокламацію, наче-б то лист Шевченка—„Голос Шевченка із Сибіру", що в ній закликають населення до крівавої розправи з самодержав'ям.

Тимчасом правительство із дворянством поспішило й випередило повстання актом 19 лютого 1861 року, звільняючи селян од кріпацтва. Цим воно зразу вибило з рук національної, як української, так і польскої, революційної пропаганди найкращу зброю, привертаючи на свою сторону зворушене селянство. До того-ж повстали змагання поміж українськими, польськими та російскими пропагандистами що-до майбутніх відносин у республиці цих трьох народів. Польські революціонери, побачивши поворот українских селян на сторону уряду, стали вже не такими щедрими в своїх обіцянках що-до автономії; це стало причиною того, що вкраїнська інтелігенція стала сторонитись від заговору; де-які стали переходити на сторону уряду, що обіцяв національно-культурні полегкості.

В 1863 році повстання в Польщі таки піднялося, але на Вкраїні воно не вдалося ніяк. Головні організатори його—

Антонович та Рильский--відмовилися брати в ньому участь та ще й попали в тюрму, через провокацію польських поміщиків. Сама тільки невеличка волинська група з Потебнею видержала до кінця й мало не вся погинула в бою разом з Потебнею. Київська та Одеська групи ліквідували себе ще перед повстанням, а харківська та полтавська наміряються продовжувати справу на власну руку. Ці останні групи провадили пропаганду за автономний сепаратизм. Але їхня пропаганда ніякого успіху не мала й вони після невдачі польського повстання також зникли.

Повстання 1863 року було останнім проявленням революційного вкраїнського слов'янофільства чи автономного федералізму. Він гине остаточно серед жорстокої реакції, що переслідує кожне українське слово. Не мавши й раніш багато приклонників, крім університетської молоді, він губить тепер і її—вона в ньому розчаровується. Щоб покінчити раз назавсігди з „мазепинством", міністр Валуєв видає в 1863 році заборону писати та друкувати українською мовою популярну й педагогичну літературу, закриває недільні школи, клуби, й літературні гуртки, сотнями висила підозрених у пропаганді вкраїнців за межі Вкраїни, запроважує сувору цензуру на красне письменство та забороняє зовсім привіз літератури з заграниці.

А тимчасом реформа 19 лютого, що її було переведено згідно із принціпом, якого вимагали землевласники, тоб-то розкріпощаючи селян із маленькими невистарчаючими наділами землі, викликала заворушення поміж селянами, що їх обтяжували викупи за землю, яку вони вважали за „свою". Селянство не хотіло ніяк писатися на волю і приходилося озброєною силою примушути їх до того. Ніколи ще так не сікли й не пороли селян, як тоді, коли давали їм волю. Не тільки селянство розчарувалося у своїх надіях на волю, ще більш розчарувалася та частина вільнодумної інтелігенції, що лишила революційну пропаганду, надіючися на добру волю уряду, а тепер побачила, що даремно сподівалася від того уряду якихось соціяльних перемін.

70-ті роки на Вкраїні.

Бунтарі. Пропагандисти. Терористи. Драгоманов. Южно-російський робочий союз. Зачатки марксизму на Вкраїні.

В наслідок загального розчарування розвивається тепер на Вкраїні анархізм та бунтарство, що, заперечують усяку державність і, бачучи загальне невдоволення селян волею, думають, що прийшов час на загальну селянську революцію, яка мала привести до організації братерьского об'єднання виробничих спілок на автономних основах. Для здійснення цеї революції вони влаштовують партізанські гуртки, що мали власним прикладом збудити в масах революційну стихію

Одночасно із цим, в супереч бунтарям, до котрих горнулась очайдушна молодь, що надіялася справитись із ненависним царатом, іде друга, також анаціональна течія революціонерів-пропагандистів, які, нехтуючи бунтарськими засобами, мандрували в народ проповідувати соціялізм. Ця ідея, що її оповістив ще в 1869 році гурток Миколи Чайківського, находить широкий відгомін серед молоді, яка кидає школу і, хоч незнаючи місцевих вимог до агітації, рушає із книжкою в руці вчити селян соціялізму та проповідувати майбутню революцію.

Ця мандрівка в народ захопила старше покоління. Так, напр., голова з'їзду мирових суддів у Чернигові Ковалик об'їхав 9 українських губерній, агітуючи скрізь молодь до мандрівки в народ; голова харківського з'їзду Войнаральський обійшов усі повіти й волості Харківщини і скрізь збирав сходки для тої самої ціли. Але течія ця скоро кінчається повною невдачею, бо селяни не знали цих людей з города, не розуміли їхньої психіки. Пропагандисти підходили до селян із незрозумілими для них засобами; тому часто навіть так траплялось, що селяни гнали їх або віддавали в руки поліції.

В наслідок такого стану річей, молоді ентузіясти революції переходять в половині 70-х років від літучої до осілої пропаганди, від пропаганди соціялістичних ідей, чужих і незрозумілих для народа, до революційної агитації, в основу котрої кладуть місцеві пекучі потреби трудового

народу, від абстрактного доктринерства до практичного використання місцевих умов та до ступневої підготовки революційних чинностей. В Києві та Одесі складаються особливі організації, що готовлять цілий план осілої пропаганди; молодь сотнями мандрує на фабрики та на села, оселяючися там в ролі вчителів, агрономів, акушерок, фельшерів, реміс-ників, то-що. Але й це оселення в народі також не мало поспіху, бо пропагандисти загалом не були організовані: кожна группа мимо роспоряжень київського та одеського комітету на власну руку робила ту пропаганду і врешті попадала в руки поліції.

Найбільший поспіх мали пропагандисти на Київщині, де працювали на селі найбільш організовано. Тут було видано „Золоту Грамоту“ для селян; на Чигиринщині та на Канівщині навіть спробувано під проводом Стефановича викликати селянське повстання, оголосивши підроблену царську грамоту, що в ній значилось—бити поміщиків і брати землю. Але й це повстання не вдалось і скінчилося тим, що було заарештовано коло 900 чоловік.

Невдачі пропаганди й масові арешти пропагандистві викликали зневіру до масової революції, а разом із тим дали початок поодиноким терористичним актам окремих революціонерів. Під проводом В. Осинського й Желябова організується тепер Виконавчий Бойовий Комитет, що провадить виключно політичний терор; цей терор тягнеться до кінця 70-х років, аж поки цього комитету не було змінено на Виконавчий Комітет Народньої Волі. „Народную Волю“ було засновано у всеросійському маштабі в Липецьку 1879 р. як протилежність до старо-народників, що створили „Чорний переділ“ і працювали вельми успішно на Вкраїні між селянством („слушний час“).

Підчас, коли на Вкраїні з бунтарства виростав політичний терор і складалася революційна політична партія загально-російського характеру, що вносила в мирну політичну пропаганду москвичів нові засоби боротьби, правительство Олександра II продовжує далі нишити українство. Указом 1876 року ще більш утискується можність друку української книжки, заборонюється вживати українського слова, навіть у церковних проповідях, а до того ще

й касується навіть унітську церкву на Холмщині,—щоб доррешти вирівняти Вкраїну з Москвою. Тому недивно, шо в цей час не могло бути й мови про окрему політичну боротьбу на Вкраїні, і всі революційні сили об'єднались заодно проти самодержав'я. Національні домагання в цей час зовсім утихли, як-що не вважати за такі домагання діяльність українських культурників, що були лояльні до правительства, хоча воно й било їх немилосерно полиці та розігнало до одної їхні полохливі „громади“, заложені при кінці 60-тих років, що їм після уходу Валуєва було зроблено трохи полекшень.

Тимчасом у половині 70-тих років поруч із народницько-селянським рухом, що мріяв про соціялізм, грунтований на російській общині, після Парижської Комуни й перекладу Капіталу на російську мову Даніельсоном в 1872 році, починає проявлятися марксизм. Пропагандистами його з університетської катедри являються Антонович у Київі та Зібер у Харкові. Поруч з ними виступає ще й Драгоманів—учитель Зібера. Драгоманів вступає в полемику з бунтарями, а саме проти того, що вони, мовляв, силоміць хочуть на марксизм одягти сорочку Пугачова та Стеньки Разина. Стає Драгоманів і проти тодішніх пропагандистів, зазначаючи їм, що вони перемальовують европейський соціялізм фаррибами думок і мрій українського селянства, поринають знову в темряву минулих віків і переходять на грунт всяких утопій.

Приневолений утікати заграницю, Драгоманів продовжує свою боротьбу з народництвом обох течій, критикує „чигиринське діло“ Стефановича та бичує українських культурників. В Женеві він закладає журнал „Громада“, намагається утворити на Вкраїні соціялістичну партію та організує поміж емігрантами студенські соціялістичні гуртки у Відні та у Львові. Але заходи його коло витворення соціялістичної партії на Вкраїні не вдаються; Желябов, що мав занятися цею справою в Одесі, остаточно перейшов до народників, виробивши навіть терористичний програм „Народньої Волі“.

Драгоманів, хоча й боронив західний соціялізм, тоб-то марксизм, російских і вкраїнських народників, але сам марксистом не був, а схилявся більше до анархістичного

федералізму Прудона. Не позбувшися національної платформи, він не засвоїв марксистської діялектики та й сам не склав якоїсь політичної теорії.

На 70-ті роки припадає перший початок спроб робітничих організацій на Вкраїні. В цей час пролетаріят уже був численний і освідомлений настільки, що відчував потребу свого об'єднання. Правда, спроба Драгоманова утворити робітничу партію не вдалася. Але все-таки в 1875 році в Одесі заходами Желябова, Карпенка та Заславського вже існувала „Південно-російська робітнича спілка". Ця спілка стояла ще на роздоріжжі між народництвом та марксизмом. Сила її була однак в тому, що це була перша робітнича організація взагалі в Росії, що об'єднувала робітників для боротьби з економичним та політичним сучасним порядком і для пропаганди ідеї визволення робітників з-під гніту капіталу та привілейованих класів. Такі самі спілки повстають у 1880 році в Київі, Ростові, Харкові й Таганрозі. З початку мало не всі вони стають на народницьку платформу.

80-ті та 90-ті роки на Вкраїні

Ріст соц.-дем. організацій. Київський соц.-дем. гурток. Гурток „Южный Рабочий". Українські культурники. Заснування РСДРП.

80-ті роки почалися серед терору народовольців, що закінчився замахом на Олександра II в 1881 році, а разом із тим розгромом Народньої Волі. На Вкраїні тепер терор на якийсь час притихає разом із тим як затихли бурхливі селянські заворушення 1880—1881 років. Заворушення ті особливо сильні були на Правобережжі, де вони вибухали на грунті безземелля селян і тяжких умов лихви та аренди поміщицької землі. Цими заворушеннями було знищено кілька десятків поміщицьких економій. В наслідок такого становища було створено Селянський Банок. Але безземельним цей банок жодної помочи не дав, а тільки поміг розвиватися глитаям.

Пролетаризація села відбувається безупинно і що-раз швидшим кроком. Промисловий капіталізм та індустріялізація аграрного капіталу навіч росте на Вкраїні, коштом

французських та бельгійських капіталів. Сквапливо будуються залізниці, заводи й фабрики. Але все це разом не в силах дати роботу сотням тисяч рук, що їх викидає із себе село. Через це понижується зарабітна плата, і хоча число заводів росте, але росте все-таки й матеріяльна нужда робітництва, воно починає страйкувати, аби зневолити капіталістів підвищити заробіток. Ті страйки багато не помагали, бо фабриканти мали напоготові нові робочі руки із числа безробітних.

Такий стан річей примушував робітництво шукати ще дужче обопільної допомоги в робітничих спілках та робітничих касах; разом із тим цей стан річей давав добрий грунт до поширення ідей марксизму на Вкраїні. Народництво виживалось і його місце починає займати революційний марксизм. До поширення марксизму на Вкраїні підготованого драгоманівщиною а почаеті й чорнопередільцями багацько причиняєтся женевська група „Освобождение Труда“; вона ліквідує проповідь соціялізму всім класам і намагання примирити ріжні класи між собою. Ця група заснована колишніми чорнопередільцями Плехановим, Дейчом та Аксельродом 1883 р. встановлює що соціялна революція не може вирости з міщансько-селянського соціялізму, який проповідують народники; що т. з. община не в силі двигнути Росію на шлях комунізму; що ініціятиву та керування соціялістичного руху може взяти на себе тільки пролетаріят. Заразом ця група відмежовує себе від націоналізму вкраїнських революціонерів.

Під приводом женевської групи на Вкраїні починають закладатися перші соц.-дем. гуртки. В Харкові в 1886 році заходом Туган-Барановського повстає перша соц.-дем. організація; в 1888 році заходами Абрамовича повстає подібна-ж організація в Києві; того-ж року подібні гуртки повстають в Одесі, Миколаїві, Ростові й Катеринославі об'єднуючи в українских і руских робітників. То зникаючи, то повстаючи знову, в 90-тих роках ці соц.-дем. організації об'єднуються в робітничі спілки боротьби за освободження робітничого класу, що мають провадити не тільки оборону, але й наступаючу боротьбу за свій економичний стан ці спілки дійсно починають політичну боротьбу з пануючим класом та його урядом. Першу таку „Спілку боротьби за освободження

робітничого класу“ засновується в Києві в 1895 році. Згодом ця Спілка приймає назву „Южный рабочий“ і закладає власний орган „Робоча газета“. Через рік такі союзи закладаються в Миколаїві під проводом Троцького, в Одесі, де працював Стеклов і Циперович, у Катеринославі та Харкові.

Правда, де-які з цих спілок не могли порвати з методами боротьби народників. В Харкові, напр., в такій організації було багато членів Народньої Волі, що і складали фракцію терористів. Тут була також окрема фракція федералістів з Микитиним на чолі. Ця фракція, між иншим, додержувалась і терору. З неї-то й вийшов план замаху на Олександра III в 1887 році, що його виконали полтавські терористи з А. Ульяновим на чолі. Але всі ці кружки ступнево очищалися від народницьких і національних пережитків.

Коли між революціонерами пішла боротьба за програм і тактику, українский національний рух що-раз більше переходить у сторону реакції, обмежуючися самими культурними питаннями; він ставиться вороже до вкраїньских революціонерів, що шукали эдиного фронту проти пануючого укладу. Немаючи ніякої політичної лінії вкраїнські культурники устами Мордовця заявляли свою лояльність до уряду, показуючи, що національно-культурний рух навіть сприяє самодержав‘ю, бо він бореться із соціялізмом. Вони ще раніше—в 1876 році, бажаючи виявити свое вірнопіддання і лояльність самодержавію, організували навіть у Києві спілку для вербування охотників проти турків—ніби то в оборону Сербів. За цю лояльність генерал Черняїв казав сікти різками членів цієї спілки, коли вони як охотники не годилися до польової служби.

Таке відношення українських патріотів до революції очевидно не могло з‘еднати національному питанню оборонців у соц.-дем. гуртках, що і, побачивши таке рабство культурників, одвернулися від них із відразою, і вважали їх за неменших своїх ворогів, як і дворян та самодержавний уряд; тим самим соц.-дем. гуртки здебільшого вороже ставилися и до вкраїнських національних домагань, що ставили для них такі перешкоди в революційній пропаганді.

90-ті роки на Вкраїні тісно звязані з 80-тими і являються наче продовженням цих останніх, розвиваючи далі передумови до соц.-дем. пропаганди. В 90-тих роках промисловість на Вкраїні розвивається ще з більшою силою, ніж раніш, ще дуще зростае число фабрик та заводів. В 1898 році вже маємо 17 великих европейского типу металургичних фабрик. Продукція вугілля й заліза збільшилася за останє десятиліття майже на 150—170 %. Але заробітна плата впала в порівнянні з 70-тими роками на 30%. Збільшилося й число безземельних селян—в де-яких губерніях на 15%.

В лабетах аграрного та промислового капіталу заворушення росли далі. Бунтувалися селяни проти податків. Ворохобився сільський пролетаріят. Частіше й численніше страйкували робітники. Аграрна криза 1894 року, що спричинила упадок цін українського збіжжя на німецькому ринкові на 27%, та земські начальники з їх безмежною владою на селі ще дужче роздмухували вогонь, викликали численні аграрні й фабричні страйки, піднімали голодні бунти.

Отже в цей час наростала необхідність одного центру, що керував-би боротьбою пролетаріяту та селян із дворянською реакцією. З ініціятиви київської групи „Южный Рабочий“ у Мінську в 1898 році відбувся з'їзд всіх соц.-демократичн. організацій, що були тоді в Россії. На цей з'їзд із України прибули організації київська, катеринославська та Харьківська; з Росії Московська й Петроградська; прибув сюди й Бунд, заснований 1897 р. Саме цей з'їзд дав початок „Російській соціял-демократичній робитничій партії“, що мала ЦК у Київі та свій орган „Робочу Газету“.

В 1890-их роках помічаємо заразом ще одну спробу об'єднати український пролетаріят в окрему українську соц.-дем. партію. Існуючі вже на Вкраїні соц.-дем. гуртки здебільшого складалися зі зрущеного або руського пролетаріяту, теж заходами І. Стешенка та Л. Українки. 1895 р. організується в Київі при участі М. Коцюбинського, Кавуна, Тучанського та Б. Ратнера окремий українськой соц.-дем. гурток; він мав на меті боротися з культурництвом серед

української молоді. Та цей гурток удався згодом у радикалізм, з винятком Л. Українки, Антоновича, Кавуна й Тучанського. Ознакою цього радикалізму було заснування цим гуртком 1900 р. Революційної Української Партії (РУП). Партія ця злагодила була ще 1897 р. програму для себе та випустила практичний порадник „Про соц.-дем. роботу серед українського селянства и робітництва".

900-ті роки на Вкраїні

Большовики. Меншовики. Українські соціялісти. Націонал-демократи. Революція 1905 року. Думська конституція.

РСДРП не довго здержалася як одноцільна партія. В середині самої партії був роскол уже тоді, як вона складалася в одну цілість. Роскол цей проявився спершу в двох течіях. Течія економізму чи легального марксизму, мала свій осідок у Харкові та Київі, де працювали Т.-Барановський, Бердяїв, Булгаков та Струве; вона видавала свій орган—„Рабочую Мысль" і „Жизнь". „Іскровці" групувалися біля Леніна, Плеханова та Мартова й видавали орган „Іскру" та „Зарю". Боротьба обох течій закінчилася на II з'їзді РСДРП перемогою іскровців. Але на черзі знову стали на тому ж з'їзді суперечки поміж большовиками та меншовиками

На Вкраїні мають перевагу меншовики. На їх платформі стоїть Бунд, київська група давнього „Южного Рабочего", що його було розвязано в 1903 році, харківська організація, катеринославська та донецька. В 1905 році пероходять до меншовиків групи одеська та миколаївська. Большовики мають на Вкраїні тільки большовицькі фракції в цих организаціях та крім того паралельні свої комітети в Одесі, Харкові, Київі та Катеринославі, що стоять керуванням ЦК большовиків у Петрограді, який склався після росколу в 1903 році. На чолі меншовиків стоїть їхня Організаційна Комісія.

Поруч із розвитком росколу в РСДРП та з проявленням російського націоналізму деяких соц.-демократів (головне меншовиків з РСДРП), що-до вкраїнського питання,

на Вкраїні починають складатися окремі соціялістичні та ліберально-демократичні українські партії. Ще в кіці 90-тих років стався роскол між українською інтелігенцією. Частина молоди під приводом І. Стешенка й Л. Українки виступила була проти вкраїнських патріотів і в 1895 році заснувала вкраїнську соц.-демократичну групу в Київі. Оця українська організація в 1900 році під приводом Антоновича, Русова, Кавуна та Винниченка організуеться в „Революційну Укр. Партію“ (РУП); відбулося це на харківському з'їзді вкраїнських соціял-демократичних гуртків Полтави, Харкова й Київа. Ця РУП об'еднала однак у собі зразу три течиї: драгоманівсько-федеративну, Соціял-демократичну та народницько-революційну; заразом вона приеднала до себе й націоналістичну вкраїнську інтелігенцію, своїм гаслом самостійности України, проголошеним в брошурі „Самостійна Україна“.

1901 р. окремо від соц.-дем. організації, повстае з колишніх членів Народньої Волі народницька органиэація під назвою „Партії соціялістів-революціонерів“. Вона була виразом початку селянських розрухів, що в них приймае активну участь, організуючи Бойову організацію ПСР. Програм свій вона виробила доперва на І з'їзді 1905 р.; до цього часу окремо існував „Союз социялистов революционеров“ у Росії та „Партія соціялістів-революціонерів“ на Вкраїні з осідком у Харкові.

Широкий противодержавний рук ліберальної-буржуазії на Вкраїні, (звичайно не вкраїнської), вилився остаточно в буржуазну партію „Союз Освобождения“, засновану колишнім соц.-дем. Струве в Київі 1902 р.; згодом вона перейменувалася на „Конституційно-демократичну партію“.

Отже, в 1902 році з цієї партії вже виходить права група (самостійники-демократи), що і засновуе окрему „Українську Народню партію“, що в 1917 році переіменувала себе на партію соціялістів-самостійників. В 1904 році виходять з РУП усі радикали й під приводом Грінченка, разом із заснованою в 1903 році „Українською Демократичою Партіею“, дають початок Українській Радикально-Демократичній Партії,“ що своїм програмом стала близько до російських кадетів. Одночасно з виходом правих фракцій,

в 1904 році виділилася з РУП ліва течія під приводом Л. Українки, Баска, Кавуна, Карася, Антоновича й Кирієнка. Вона зорганізувалася в „Українську Соціял-Демократичну Спілку“, що мала бути „крайовою організацією вкраїнського сільського пролетаріяту“. Ця Спілка зразу увійшла до складу РСДРП на правах автономної секції.

Остання частина РУП, із Поршем, Садовським, Мазепою, Ткаченком та Винниченком на чолі, в 1905 році переіменувалася на УСДРП і на Стокгольмському з'їзді РСДРП увійшла до її складу як автономна Українська Соц.-Дем. Партія.

Цей розвиток українських національних партій*), як соціялістичних, так і ліберально-демократичних, був тісно звязаний з тими загостреними відносинами серед соціялдемократії в національному українському питанні, що доводили до непорозумінь. Він був заразом наслідком назрівання класових суперечностей, числених бунтів і заворушень на Вкраїні на початку XX ст., та до того ще залежав од розвитку на ній заможного селянства, що починає боротьбу з російським поміщиком.

На Вкраїні, з одного боку, нечувано швидко зростала й концентрувалася велика промисловість, оперта на заграничному капіталі, а з другого що-раз падала заробітна плата робітників і збільшувалося число безземельного селянства. На Лівобережжі повстають синдикати камінновугляної (Продуголь) і залізно-стальної (Продамет) промисловости. На Правобережжі розвивається цукрова промисловість і йде індустріалізація латифундій й заводчики організуються до боротьби з пролетаріятом, що де-далі все грізніше ставить свої економичні домагання та заразом готовиться вихопити державну владу з рук дворянства. Протекційна політика, селянський банк, висока орендна ціна, високі й немилосерно здирувані податки, безземелля селян, що заставляло їх задурно працювати в поміщицьких економіях, швидкий розвиток глитайського елементу на селі,—все це провалило до того, що вже в 1902 році на Полтавщині та на Харківщині вибухли грізні селянскі бунті, що дали початок загально-російському селянському рухові. В 1903

*) До речи, Бунд також був еврейською національною соц.-дем. партією.

році появляються ще грізніші заворушення. Вони ширяться по инших губерніях. Горять панські маєтки, разу-раз трапляються убивства поміщиків та чиновників. В 1904 році вдається яко-тако втихомирити пожар селянських бунтів— хоча й за допомогою масових військових екзекуцій. На чолі селяньских розрухів стає заможне селянство, домагаючись розділу поміщицьких та державних маєтків поміж селянами, українізації шкіл та урядів і політичної автономії. Правительство Плеве, побачивши що селяньскі розрухи починають приймати в де-яких місцях і політичний характер, старається звернути селянську стихію на жидівські погроми, що їх уряжує поліція. З Кишиньова та Бердичева починаються масові цькування й бійка євреїв, що переходять мало не всі більші міста Вкраїни.

За селянськими розрухами починається робітничий рух на економичній і політичній основі. Першою страйкує Київщина в 1902 році—за 8=годинний робочий день та за скликання установчих зборів; після цього йдуть страйки та маніфестації в Одесі, Полтаві, Катеринославі та Харкові. В 1903 році вибухає загальний страйк на Вкраїні. Большовики й меншовики, українські есдеки и радикали ширять прокламації й домогаються волі преси, скликання установчих зборів і 8=годинного робочого дня. Правительство військовими екзекуціями розганяє демонстрантів.

Невдала війна з Японією в 1905 році ще більше загострює напруження між робітниками та урядом. В Харкові та Катеринославі приходить до бійки з військом. Те саме діється в Київі та Одесі. Поліція знову організує погроми, що особливо кріваво проходять в Одесі та Київі. В листопаді та у грудні за прикладом Петрограда творяться Робітничі Ради в Ростові, Київі, Одесі, Харкові, Катеринославі, Кременчузі, Таганрозі, Юзовці, Маріуполі и Миколаїві. Але армія не виступає в цей час на стороні революції. Малі неспокої вчинилися тільки у гвардейському полку в Київі та серед одеської, харківськоі а передусім полтавської залоги, коли не числити сюди бунту севастопольських моряків. Завдяки цьому й удалося урядові в 1906 р. задушити революцію остаточно, при помочі армії, що на неї покладали так багато надій революціонери.

Революційну стихію 1902—1906 року кожна партія намагалася використати для своїх партійних цілей. Большовики, та „Спілка“ почасти, намагалися завоювати диктатуру пролетаріяту; меншовики погоджувалися з кадетами що до домагання буржуазної конституції; есери пробували навіть об'єднатися з лібералами (1904 р. на парижській конференції). УСДРП мріяла одночасно про політичну автономію й соціяльну реформу;—партія радикальна, народня й демократична ішли одною дорогою з кадетами. Але всі вкраїнські партії займали однакову радикальну позицію дворянства й вимагали вивласнення великої земельної власности та наділення нею селян, автономного сойму, українізації шкіл та урядів. Ці домогання було виразно поставлено в 1905 році на всеукраїнському з'їзді селян у Полтаві, скликаному правими українськими партіями. Те саме провели на своїх з'їздах УСДРП. „Спілка“, що близько стояла до большовиків здається була тоді чи не найсильнішою з усіх українських партій; у всіх більших містах вона мала свої комітети—Вільні Громади.

Коли було скликано першу Думу, розгорілася виборча компанія українських партій за думські мандати. Большовики бойкотували тоді Думу; Спілка стояла на раздоріжжі між большовиками та меншовиками, та всеж таки взяла участь у виборах. Але побіду мали радикали та демократи що мали блока з російськими кадетами і, таким чином, провели в Думу 30 глитайських депутатів. Инших 14 депутатів провела Спілка та УСДРП. В II Думі утворився був уже окремий український блок із 51 делегата усіх українських партійних групувань, що домагався од правительства вивласнення поміщицької землі та разділення її поміж селян, націоналізації заводів та инших закладів краєвого значіння, територіяльно-національної автономії та охорони праці.

Реакція і світова війна

Пролетаризація села. Українські Ес-ри. IV Дума. Союз Визволення України.

Ліквідація революції 1905 року тяжко відбилася на большовиках. Саме на них складали тепер усю вину за

невдачу революції й даремне пролиття крови. Проти них теперь агітують серед робітників не тільки із сторони правительства, дворянства та російської буржуазії, що об'едналася тепер із дворянством, але ще й із сторони меншовиків як російських, так і вкраїнських, із сторони есерів та вкраїнських демократів. Большовицькі організації на Вкраїні трохи поріділи, але зате зміцніли в середині. Зберегли ще силу їхні групи в Києві, Одесі, Харкові й Катеринославі і коли в 1912 році поспіли вибори в IV Думу, то вони все-таки провели туди своїх депутатів: Петровського з Катеринослава і Муранова з Харькова. Большовики обстоювали надалі пропаганду за підготовлення нового озброеного повстання робітників та селян, але не нехтували вже цим разом і боротьбою з думської трибуни, тоді як меншовики одмовлялися тепер від обох способів боротьби та заявляли, що соціяльну революцію в Росії взагалі на довгі роки похоронено. На сторону меншовиків стала хилитися і „Спілка", видаючи свій орган „Правду", при участі Троцького. Вона однак уже в 1908 р. припинила своє існування, влившися почасті в УСДРП, почасти в ряди большовиків.

А реакція, розігнавши й II Думу, робила тріумфальний похід на Вкраїні. Законом 9/II 1906 р. про хутори вона з'еднала собі глитаїв, що ще в більшій мірі стало приспішувати обезземелювання незаможного селянства. Незаможне селянство, користаючи із свободи земельного обороту, збувало глитаям за безцін свою землю, тратило своє добро й емігрувало в Сибір, Туркестан та Америку шукати кращої долі. Робітництво було поставлено ще в гірший стан, ніж перед революцією: буржуазія разом із дворянством стала розганяти послідню його опору—професіональні союзи, а на страйки робітників відповідала локавтами.

Столипинський режим, маючи на своїй стороні III Думу, глитая на селі й буржуазію в городі, зажерливо кинувся виловлювати пропагандистів, пускати в ход провокаторів і сотнями висилати на каторгу підозрених, що ще в більшій мірі скріпило ліквідаторські настрої. Особливо береться він за вкраїнських пропагандистів. На Вкраїні закривають навіть Просвіти та читальні, нищать зовсім

пресу, закривають видавництва. Провідники національних соціялістичних течій опинюються за границею.

На Лівобережжі в цей час пробують організуватися за прикладом російських ес-ерів українські ес-еровські гуртки. В 1907 році відбувається навіть у Харькові з'їзд них гуртків, що має створити „Українську соціялістичну революційну партію". В 1908 році до них прилучаються члени національної терористичної групи. „Оборона України". Однако, нова організація не змогла на Вкраїні розвернути якої будь діяльности і, після невдачної спроби в 1912 році організувати на Лівобережжі бойові відділи, зовсім затихає, не встигнувши навіть виробити свого програму та партійного статуту.

Тим часом переслідування українців, що його чинилося без усякого розбору, дійшло свого вершка. Законом про инородців їх було поставлено нарівні з иншими „инородцями", чого домагався колишній „Союз Освобождения" Струве, „Союз истинно-русских людей", керований Бобринським та Євлогієм, та „Двуглавий Орел", що спровокував у 1913 році в Київі відомий процес Бейліса, обвинуваченого за ритуальне ніби то вбивство. З приводу переслідування українців у 1913 році в IV Думі розгорілися гострі дебати: катеринославський депутат Петровський доводив, загубні наслідки такої політики, тоді як Скоропадський, Родзянко й Макогон разом із Бобринським хвалили цю політику правительства. Дума була вже одверто на послугах у чорної реакції.

Врешті настає імперіялістична війна 1914 року. В Думі з разу заарештовано большовицьку фракцію, за противоєнну агітацію та за голосування проти воєнних кредитів; в цьому числі заарештовано и делегатів із України: Петровського й Муранова та вислано їх до Сибіру. В цей час удвоє збільшується переслідування всякої революційної думки, а разом із цим небезпечного для уряду самостійницького руху українців. Похід у Галичину надав патріотичного духу навіть меншовикам, що під впливом свого лояльного патріотизму мовчки годяться на політику Бобринського в Галичині, не зважаючи на то що вона в основі своїй мала погроми євреїв та заслання галицьких самостійників.

Імперіялістична війна зразу повернула українських самостійників в сторону Австрії та Німеччини. До них приєднуються ще й заграничні групи УСДРП та українських ес-рів. В 1914 році вони спільно засновують у Відні самостійницьку політичну організацію під назвою: „Союз Визволення України“. Вони випускають декларацію до ворожих держав, де підписується В. Донцов, Дорошенко, Меленевський, Залізняк і Жук; в цієї декларації вони домагаються самостійности Вкраїни. Під крилом Австрії вони організують для здійснення цеі ідеї бойові сили, під назвою „українських січових стрільців“—для боротьби з самодержавною Росією.

Весна 1917 року

Центральна Рада. Ревізія партійних програм. УПСР. УПСФ. Селоспілка. Становище меншовиків. Ген. Військ. Комітет.

Велика Революція, що почалася в Росії перед весною 1917 року, пройшла на Вкраїні три стани свого розвитку: часи національної революції, часи боротьби з національною контр-революцією і, врешті, доба закріплення радянської влади. Перший стан революції обіймає час до осени 1917 року — до вибуху Жовтневої Революції в Росії.

Проголошення буржуазної республіки в Росії було вихідною точкою для переведення в життя національними вкраїнськими партіями своїх домагань, що їх було окреслено вже в 1906 році. Вже 16 марта (н. с.) ТУП*) скликає в Києві нараду з місцевих представників правих і лівих партій, та кооперативних і освітніх товариств, що утворюють із себе Київську Національну Раду. Ця Рада постановила скликати в Києві Національний Конгрес, закликаючи також населення творити на місцях такі самі національні ради. Конгрес цей відбувається 16 квітня в Києві. Він оголошує себе правосильним представником українського народу, обирає Центральну Раду з Грушевським на чолі та доручає цій Раді перевести через центральний уряд національно-територіяльну автономію Вкраїни в російській республіці на федеративних основах.

*) ТУП—Товариство українських поступовців.

Національний Конгрес супрожувався загальним національним экстазом та надією на здійснення національно-культурних та політичних прав України; за соціяльну революцію ніхто на цьому з'їздові не думав. Такий самий екстаз пройшов по всій Україні. На місцях організуються військові, селянські та робітничі національні ради, окремо від солдатських та робітничих рад, що організували тоді большовики та меншовики. Захоплення доходить до фронту, де повстають окремі українські відділи військових частин з окремими національними радами та окремою українською командою. Це зразу вороже поставило один проти одного два національних табори на Вкраїні. На чолі одного табору стали українські с.-д. з українськими автономістами, на чолі другого—російські меншовики з кадетами.

Ще раніше, одночасно з підготовкою до Конгресу відбувалася переорганізація українських партій та зміна їх програмів відповідно до нових умов політичної боротьби. Першим відбувся, ще в квітні, з'їзд ТУП; він став заразом і установчим з'їздом нової партії „Союз українських автономістів-федералістів“ що в неї обертається тепер ТУП. Згодом ця партія приймає назву „української партії соціялістів-федералістів“—УПСФ; головну ролю в ній стали відогравати Эфремов, Ніковський, Прокопович, О. Шульгин і В. Дорошенко.

Органом цієї партії стає Київська газета „Нова Рада“. Програм партії зближається до програму російських кадетів.

Напередодні Конгресу, а саме 16 квітня, відбувся установчий з'їзд партії українських соціялістів-революціонерів—УПСР. До цього часу на Вкраїні окремі групи ес-ерів не мали ніякого майже значіння: вони не були звязані між собою, а з селянством почали звязуватися доперва в часи війни—та и то лише харківська та київська група, шо мали в Київі газету „Боротьба“. З'їзд мав перед собою два питання: національне й земельне В останій справі з'їзд не виніс жадної виразної постанови, крім резолюції загального характеру, що домагалася передачі поміщицьких та манастирських земель у земельний фонд, для наділення безземельних та молоземельних селян. Після з'їзду ес-ери завзято кинулися до організації безпартійных професійних

„селянських спілок“ *), щоб через них звязати себе з масами, від яких вони до цеї пори були відірвані.

Одночасно під проводом Винниченка та Антоновича відбулася конференція УСДРП. На ній було вирішено вийти з меж того програму, що існував із 1905 року, і рішуче провадити домагання автономії України у федеративному звязку з Росією. Визнаючи себе єдиним представником українського пролетаріяту, конференція УСДРП визнала дальше об'єднання з РСДРП занеможливе допускаючи тільки часткові порозуміння з окремими організаціями РСДРП. Органом УСДРП стає „Робітнича Газета“ в Київі.

Ця еволюція вкраїнських партій чи, краще сказати, виявлення їхньої природи в українсько-руській дійсності характеризує ті романтичні настрої, що охопили в цей час навіть найлівіші групи й течії. До того-ж ця еволюція була відповіддю на непримиренно вороже становище, що його заняли на Вкраїні російські меншовики відносно українського національного руху; російські демократи на Вкраїні через своїх лідерів, як пр., голова ради робітничих депутатів Незлобін (безпартійний соціяліст, згодом ес-ер) та голова ради салдатських депутатів, меншовик Таск грозили штиками розігнати Всеукраїнський Конгрес. Тепер серед українських партій почалася гарячкова робота для відшукання звязку з масами. Найсильніше стояла поки-що УСДРП, тому від перших днів революції вона й стала на чолі національного політичного руху. Соціялісти-федералісти, що мали в свойому розпоряженні найбільше число інтелігенції, кинулися при помочі офіцерів провадити пропаганду в армії, а ес-ери поки-що працювали на селі, організуючи „селянські спілки“ в повітові та губерніяльні комітети, що на їх чолі стає Центральний Комітет „Селянської Спілки“ в Київі.

Заможне селянство та офіцери це найзавзятіші представники тодішніх націоналістичних кол. Заможне селянство, бажає ліквідувати велику земельну власність, що проти неї воно боролося під кличем української автономії вже з 1905 року; тепер воно вперто ставить це домагання

*) Їх не слід змішувати з соц.-дем. Спілкою.

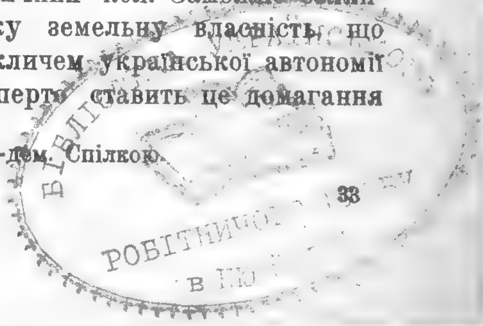

на порядок денний київського окружного з'їзду, що його скликано було з ініціативи київської ради робітничих і салдатських депутатів 2 травня. Що—до офіцерні, то вона бажає знову мати свою вкраїнську армію, тому в тилу ел в тилових частинах вона стає гарячим пропагандистом українського сепаратизму, що його ще недавно одверто цуралася.

15 травня в Київі сформувався перший український полк ім. Хмельницького; цей полк пішов на фронт боронити буржуазну республіку та вмирати за імперіялістичні плани „Временного Правительства". 18 травня в Київі вже відбувся перший військовий з'їзд представників фронту й тилу. Цей з'їзд постановив рішуче домагатися утворення краєвого національного правительства, проголошення автономії України та переведення українізації армії. Для переведення в життя цих резолюцій з'їзд до помочи Ц. Раді вибрав „Український Військовий Ген. Комітет", що на його чолі став С. Петлюра та генерал Іванов.

Боротьба за автономію

Перший селянський з'їзд. Другий військовий з'їзд. Перший Універсал. Генеральний Секретаріят. Київська коаліція. Переговори із „Вр. Правительством." Декларація „Вр. Правительства" та Другий Універсал. Всеукраїнський Робітничий з'їзд. Інструкція „Вр. Правительства".

28 травня делегація Ц. Ради під приводом Винниченка, з заготовленою декларацією, основаною на резолюціях першого військового з'їзду, їде до „Вр. Правительства" добиватися автономії України. Представник „Вр. Правительства" кн. Львов утворив окрему комісію для рогляду цеє декларації. По кількох тижнях комісія висловилася проти задоволення домагань Центральної Ради, мотивуючи це тим що, мовляв,Центральна Радане представником домагать усього населення Вкраїни. Делегація повернула до Київа з нічим.

18 червня, в час повороту делегації Центральної Ради з Петрограду, почався перший Всеукраїнський З'їзд Рад Селянських Депутатів та, окремо, другий Військовий З'їзд. Обидва з'їзди мало не виключно займалися справою автономії; вони постановили, що Центральна Рада має

видати до населення декларацію з поясненням стану річей та й не звертатися більше до „Вр. Правительства“, а самостійно приступити до організації влади на Вкраїні й виробити статут автономії Обидва з'їзди обібрали із себе представників, що увійшли с склад Центральної Ради.

24 червня, при кінці з'їздів, Центральна Рада оголосила першого Універсала; в ньому Вкраїну проголошується автономною округою Росії із власним правлінням та власною армією... Через тиждень Центральна Рада назначила вже своє правительство—„Генеральний Секретаріят Центральної Ради“ з головою Винниченком. В складі цього секретаріяту п'ять місць належало українським еcдекам—Винниченко, Петлюра, Садовський, Стешенко, Мартос а останні чотири иншим партіям: (С. Єфремов (с. ф.), Х. Барановський (безп.), М. Стасюк (сел.-спілка). П. Христюк (с. р.).

Генеральний Секретаріят з разу проголосив програмну декларацію; але та декларація була пустою балачкою й не рішала ні одної з пекучих справ соціяльного порядку—ці справи відкладалося до Установчих Зборів. До цеї декларації Ген. Секретаріяту, як і до Універсалу Центр. Ради, дуже вороже ставилися всі без виїмку російські партії, починаючи з кадетів і кінчаючи російськими меншовиками та есерами: вони злякалися й другого грізного росколу колишньої російської імперії та роспаду армії на фронті. Правительство Керенського готовило саме тоді новий похід на Галичину під командою Брусілова, а тут на дорозі того імперіялістичного наступу стала несподівано вкраїнська автономність. Отже зрозуміло, чому всі російські патріотичні течії стали домагатися скасування Центральної Ради та її Універсалу й Генерального Секретаріяту. На таку-ж точку став після агітації російських есерів Виконком Всеросійської Ради селянських депутатів. Лише большовики, вважаючи українську автономність за етап до соціялістичної революції, ставилися до автономного руху прихильно, хоча й розшифровували при цьому безупинно міщансько-кулацький характер Центральної Ради, її постанов та резолюцій.

Центральна Рада, проголосивши себе автономною владою України, стала шукати тепер порозуміння та підтримки серед инших партій на Вкраїні, щоби дійсно стати

представником усього її населення; в Київі почалися переговори з усіми невкраїньскими соціялістичними партіями та групами. В цих переговорах брали участь і члени „Вр. Правительства“: Керенський, Церетеллі й Терещенко. Ці члени правительства приїхали до Київа добитися згоди з Центр. Радою, бо на фронті мав роспочатися наступ, що на випадок непримирення з Центральною Радою був засуджений на невдачу.

Переговори з партіями привели до їхньоі згоди з Центральною Радою на умовах скликання територіяльного з'їзду та утворення краєвого автономного органу на Вкраїні, що мав би підлягати „Вр. Правительству“ й не являвся би виключно українсько-національним. В Центральну Раду входять тепер представники російських ес-ерів, меншовиків, бундовців та польських демократів. Центральна Рада договорилася також із представниками „Вр. Правительства“ і на підставі цього порозуміння проголосила від себе 15 липня II Універсал, а представники „Вр. Правительства“ видали від себе специяльну Декларацію.

Згода із „Вр. Правительством“ була вже кроком назад: Центральна Рада ставала тепер офіціяльним територіяльним представником, що його визнало Вр. Правительство“, а Генеральний Секретаріят, згідно із декларацією, ставав органом, що цілком підлягав Вр. Правительству був його виконавчим органом, та ще до того мав дуже ограничені уповноваження. В справі військовій та залізничій, напр., Секретаріят зовсім не мав ніяких прав. Не дивлячися на це, Центр. Рада погоджувалася ціною свого визнання підтримувати російський наступ на галицькому фронті своїм авторитетом і пропагандою. Все це роблено для того, аби тільки вдержатися коло влади.

В той час, як на Вкраїні велися торги за автономію, в Петрограді 3 липня відбувся Перший Всеросійський З'їзд Робітничих і Салдатських Депутатів, що обіцяв свою поміч „революційній Україні в справі здійснення демократичної автономії України“, „але разом із цим признавав правільною тактику „Вр. Правительства“. Проти цієї компромісної резолюції виступали російські большовики, пропонуючи осудити тактику „Вр. Правительства“ що-до України, як

контр-революційну й недемократичну, і визнати право України на автономію—право самовизначення. Але пропозіцію большовиків провавалили.

Генеральний Секретаріят, поновлений Зарубіним (есер), Міцкевичем (пол. дем.) та Рафесом (бунд), виготовив тепер „Статут Вищого Управління Вкраїною“; цю конституцію було затвердило нове „Вр. Правительство“, що з нього вийшли були кадети, з-за згоди з Центральною Радою. Центральна Рада з свого боку виділила тепер із себе Малу Раду, яко перманентну законодавчу владу для біжучих справ, та стала готовитися до майбутнього Установчого З'їзду ії тепер було поновлено ще й депутатами від робітників, що їх обрав був Всеукраїнський Робітничий З'їзд 25 липня.

Всеукраїнський Робітничий З'їзд відбувся під проводом Винниченка, Порша, Садовського, Антоновича й Мартоса.

З'їзд, таким чином, зразу показав, що політику Центр. Ради провадиться дуже хисткою дорогою. Та мимо того на цей з'їзд прибуло дуже мало делегатів—всього 300; більшість їх складала інтелігенція та кустарні ремісники—пролетаріяту на ньому було очевидно мало. Критику політики Центр. Ради з боку части делегатів здушила національна маніфестація з'їзду і резолюції з'їзду кликали „всю демократію до активного опору наступаючому ворогові на фронті й до енергичного підтримання армії роботою в тилу.

До речи згадати, як провадила Центральна Рада вибори на цей з'їзд. Делегатів мали вибирати робітничі організації на підприємствах; тимчасом практиковано цей вибір так, що вибирали їх тільки українські націоналістичні робітничі ради—„національно свідоме робітництво“. Число представників стосовано одначе не до числа членів національних рад, а до числа всіх робітників, занятих на підприємстві. Через це на з'їзд являлися делегати ніби-то від усього робітництва, а фактично від одних націоналістичних робітничих рад.

Зате справу земельну звичайним порядком одкладено до Установчих Зборів, рішивши тільки загально, що всю землю повинно виключити з крамного обороту, а велику земельну власність передати до вкраїнського земельного фонду.

17 серпня Ц. Рада одержала від „Вр. Правительства" славну „Інструкцію" Генеральному Секретаріяту, що вже зовсім врізала Центр. Раду та Генеральний Секретаріят, позбавивши їх навіть тих прав, що їх було проголошено II Універсалом та Декларацією „Вр. Правительства". Цею інструкцією Ц. Раду визначається вже тільки як приватну національну організацію.

Українскі націоналісти опинилися на роздоріжжі все-ж таки погодилися на інструкцію, після демонстративної комедії Винниченка, що вийшов з Ген. Секр. та утворили новий Секретаріят під головуванням того-таки Винниченка.

Жовтень на Вкраїні

Большовики й Центральна Рада. Комітет Охорони Революції. Повстання в Києві. Всеукр. З'їзд Рад. Соціял-демекратія Вкраїни.

Серед загальної борні на Вкраїні, що відбувалася між дрібно-буржуазним українським націоналізмом та великоросійським великодержавним патріотизмом, самі большовики стояли осторонь від національного екстазу двох ворожих таборів. Вони скрізь немилосерно розшифровували російський імперіялізм, що захопив собою навіть групи меншовиків і правих есерів на Вкраїні; заразом вони критикували й вузько-міщанську ідеологію та наївні хуторянські мрії українських верстов, далеких від соціяльної революції.

Вони стояли на обороні автономного руху Вкраїни, щоб бив по імперіялістичній могутності Росії та, підриваючи панування земельних власників-поміщиків і великої бужуазії, підіймав широкі маси населення до боротьби з великим капіталом; але вони все-ж таки не були спільниками Центральної Ради, хоча й уходили до її складу, починаючи з літа 1917 року (Н. Лебедев, Л. П'ятаков і Зарніцин). Вони скрізь роскривали дрібно-буржуазний характер Центр. Ради, але не виступали проти неї, через те, що раніше треба було покінчити з кадетсько-меншовицько-есеровською коаліцією в Росії, що стала зативали й Україну російськими офіцерами та полками—для „поддержания революционного порядка".

В той самий час відбувалася організаційна робота большовиків. В Радах робітничих депутатську перевагу мали

меншовики, а навіть і вкраїнські націоналісти. Треба було зібрати в-одно сили и повести ширшу пропаганду, а тоді вже йти в наступ проти двох ворогів—на два фронти.

Ще 2 липня 1917 р. в Київі відбулося нарада представників большовицьких груп, що входили до складу південно-західньої огранізації большовиків. На цій нараді, скликаній київським Південно-Західнім Комітетом большовиків, вирішувано відношення большовиків до Центральної Ради та організаційне питання, а саме, як об'єднати большовицькі сили на Вкраїні до одноцільної боротьби за владу Рад. У відношенні до Центральної Ради ухвалено ввійти до її складу; до неї й делеговано т.т. Л. П'ятакова, Зарніцина, Майорова та Крейсберга. В організаційному питанні вирішено утворити Організаційне Бюро з Л. П'ятаковим на чолі, що мало подбати про скликання народ представників большовицьких організацій всеї Вкраїни, що мала виробити основи єдиної тактики, основи об'єднання.

Липневі дні в Петрограді були покажчиком того, що буржуазія, що її підтримував міщанський соціялізм, ще не распалася в своїй основі. Але довго жити вона вже не могла. Після невдачного наступу в Галичині фронт став розвалюватися, хоча Центр. Рада і спішила підтримати його, пославши навіть, В. Дорошенка губернатором окупованої частини Галичини. В середині краю відбувалися селянські погроми поміщиків. Стали бунтуватися військові частини. В Київі 16 липня збунтовався проти Центр. Ради полк Полуботковців, але його обезброїли вірні Центр. Раді Богдановці, в подяку за це їх згодом обстріляли кадетські кірасири, коли Богдановці йшли на фронт захищати буржуазну російську республіку.

Серед таких відносин почалася боротьба з назріваючою помалу національною контр-революцією.

Коло большовиків де-далі все збираються сили, як на на фронті, так і в тилу серед робітників і навіть селян. В час Корниловщини та виступу Денікіна на південно-західньому фронті большовицькі частини влучно затримали похід полків Корнилова на північ. Були деякі большовицькі частини в Олесі й Житомирі та багато таких частин у Київі, де 3 авіопарк, понтонний баталіон та 146 і 147

вороніжська дружина цілком стояли на стороні большовиків. На вкраїнському фронті за большовиків був мало не весь гвардейский корпус. Серед робочих помічався також сильний поворот в сторону большовиків. Починало схилятися в їх сторону й незаможне селянство. Київський процес Дзѐвальтовського був кращим доказом впливу большовиків на армію та на робочих; буржуазний суд не смів засудити большовика—офіцера за його пропоганду, злякавшися київських робітничих демонстрацій.

Партійна організація большовиків літом 1917 року була ось у якома вигляді: в Київі, де концентрувалася тоді політична боротьба партій, находився Окружний Південо-Західній Комітет; в йому працювали Е. Бош, А. Гриневич і М. Тарноградський. В київському комітеті працювали Ю. П'ятаков, В. Затонський та Крейсберг. Окремо працював харківський комітет з Рухімовичем, Кіном та Артемом на чолі; він тримався однак в стороні від київської боротьби, не причислюючи себе до Вкраїни, так само як катеринославський та донецький комітети, де працювали Квірінг, Лебедь, Черкаський, Аверін, Гопнер, Межлаук та Епштейн, а після повороту з заслання й Петровський. Инші місцеві большовицькі організації, як Одеська, Волинська, Лисаветградська, Миколаївська, Чернигівська та Полтавська, були слабі й нечисленні.

Жовтневий переворот у Петрограді застав Україну вже підготовану до Радянської влади. Центр. Рада де-далі все повертала направо, в сторону реакції, бачучи, як від неї відходять маси, що їх ще не було одурманено голословними універсалами. В середині самої Центр. Ради почалася боротьба за секретаріятські портфелі поміж українськими есдеками та есерами; почалася боротьба за перевагу в Малій Раді, що її почали бойкотувати большовики. На містах що-раз сильніше було чути клич: „Уся влада Радам". Третій всеукраїнський військовий з'їзд, що відбувся в Київі з листопаду, вже різко виявив ознаки національної контр-революції, що виявилася як раз у критиці й ворожому настрію відносно большовицької пропоганди.

Вістка про революцію в Петрограді облетіла всю Вкраїну. На Лівобережжі влада гладко майже без боїв перейшла

до рук радянських органів,—а саме в городах: Олександровську, Екатеринославі, по всьому Донбасі, в Харкові й Чернигові. Значно трудніше стояла справа на Правобережжі. На Руминському фронті буржуазія мала ще сильну опору в ген. Щербачові; славетний „Румчерод“, т. Е. Виконком руминського фронту, чорноморського побережжя й одеського району був у руках дрібно-міщанських руських та вкраїнських партій. В Київі кріпко ще державалася реакция кадетів із їхнім штабом київської військової округи, що мав ген. Квецінського і комісара-меншовика Кіриенка на чолі, та козачим з'їздом. Ця реакція досі боролася з Центральною Радою та щоби повалити штаб округи, большовики разом із Центр. Радою організують у Київі 7/XI спільний „Комітет Охорони Революції“ та посилають до Малої Ради своїх делегатів—Затонського, П'ятакова та Крейсберга.

Мотивом входу большовиків до Комітету Охорони Революції та до Малої Ради було ось що: найнебезпечнішими своєю реакційністю були частини південно-західнього й румунського фронту; заразом були вістки, що з цих фронтів знімають „надійні“ частини для подавлення революції в Петрограді. І дійсно, одну з київських юнкерських шкіл було одправлено до Москви. Оскільки Центр. Рада боялася перемоги в цей мент російської білогвардейщини, київський к-тет б-ків на пропозицію Е. Касьяненка, що належав до крайнього крила Центр. Ради, пішов на згоду з нею на таких умовах: большовики допевного часу не будуть збройно виступати проти Центр. Ради й не проголосять радянської влади в Київі; зате Центр. Рада приймає на себе обов'язок разом з большовиками не пропустити ні одного ешелона реакційних військ, висланих на подавлення повстання в Росії.

Та вже на другий день Центральній Раді було пред'явлено ультиматум від козацького з'їзду, що саме тоді відбувався в Київі. У відповідь на його Центр. Рада зробила двозначну резолюцію, що осуджувала революцію в Росії. Тоді большовики порвали звязки з Центр. Радою й вийшли з Малої Ради та Комитету Охорони Революції. На пленарному засіданні Київської Ради рабочих і салдатських депутатів 8/XI проголошено радянську владу в Київі та обрано „Військово-Революційний Комітет“ із большовиків та лівих есерів.

10/xi почалася боротьба большовиків з військом штабу округи; до цієї боротьби вдалося втягнути пропагандою також де-які частини Центр. Ради, хоча Центральна Рада видала була наказа, забороняючи їм брати участь у цій боротьбі. Бій на вулицях Київа тягнувся три дні, після чого козацькі, юнкерські та чехословацькі відділи вигнано з Київа—при чому вони мали великі втрати.

Тепер стали готовитися до бою большовики й Центр. Рада. Центр. Рада чулася, однак, у перевазі; вона мала сильні вірні їй частини, ще й стягала із фронту свіжі сили. Большовики відчували, що в них немає подостатком озброєних сил до виступу проти Центр. Ради; тому вони обмежувалися поки-що роскладом єдиного національного фронту, викинувши заразом гасло перевибору Центр. Ради на Всеукраїнському З'їзді Рад робітничих, салдатських і селянських депутатів—ці перевибори призначено на 15 грудня.

На пропозицію большовиків приняти участь у з'їзді, всі українські партії одмовилися одностайно. Доперва побачивши перед самим з'їздом, що він дійсно відбудеться, бо ця ідея пустила вже глибоко коріння в маси, вони дали телеграфний наказ своїм організаціям на місцях вислати своїх делегатів на цей з'їзд без жадних виборів, просто на призначення волосних рад, та навіть сотенних старшин.

На протязі цього часу українські есери готовилися взяти з рук есдеків провід в Центральній Раді. Вони влили у свою партію селянські спілки й енергично вербували своїх представників на З'їзд Рад. Тимчасом Центр. Рада у відповідь на вимоги Совнаркома Росії виявити своє відношення до Радянської Росії, проголосила 17/xi третім Універсалом „Українську Народню Республіку", стала пропускати на Дін до Каледіна руські буржуазні полки, а у себе в Київі й на місцях почала обезброювати большовицькі частини. До послуг Центр. Ради становиться ген. Щербачов на румунському фронті, генерал Скоропадський коло Київа. До неї на поміч збігається багато офіцерні з Росії, з міністором Верховським на чолі. До неї починають залицятися англійські та французські представники, що після жовтневого перевороту в Росії втікли із Петрограду на Вкраїну. 16/xii почався перший „Всеукраїнський З'їзд Робітничих,

Салдатських і Селянських Депутатів". Разом із тим Центральна Рада одержала від Криленка ультиматум; в цьому Совітська влада у Росії вимагала, щоб було припинено роззброєння большовицьких частин, та добивалася пропуску Червоної Гвардії через Україну на Дін, для боротьби з білогвардійцями. На цей ультиматум Центр. Рада відговорилася своїм нейтралітетом. На З'їзді Рад вона мала біля 2000 селян із есерської „Спілки", що разом із офіцернею висловили їй повне довір'я З'їзду.

Таким чином, надії київських большовиків на перевибори Центр. Ради й на зміну курсу її політики розвіялись. Центральна Рада одверто вступила на шлях контр-революції, бажаючи показати представникам Антанти, що вона уміє держати „порядок" і заслуговує уваги та визнання.

Тоді доперва київські большовикі рішились остаточно на оружну боротьбу з Центральною Радою. В час З'їзду Рад відбулася конференція присутніх на З'їзді представників большовицьких партійних організацій на місцях. На цій конференції було вирішено заснувати самостійну большовицьку партію на Вкраїні, що об'єднала б поодинокі окружні організації в одну цілість, не одмежовуючися одначе від РСДРП большовиків. Керуючим партійним органом „Соціял-демократії Вкраїни", як названо це партійне об'єднання, було призначено Головний Комітет; до складу його увійшли: Е. Бош, Б. Авссен, В. Шахрай, Олександров, Горвиц, В. Люксенбург, Г. Лапчинський, В. Затонський і Кулик. Одночасно конференція рішила відкликати большовиків та співчуваючих їм із З'їзду Раді і визнала цей З'їзд не правомочним; вона рішила переїхати до Харкова, де в цей-саме час відбувався з'їзд харківської та донецької радянських округ щоб об'єднатися із ним у большовицький Всеукраїнський З'їзд Рад.

Боротьба з УНР

Два всеукраїнських з'їзди Рад. Радянське Правительство. Четвертий універсал. Війна з Центральною Радою. Київські повстання.

Разом із большовиками до Харкова приїхала група лівих російських эсерів, кілька меншовиків-інтернаціоналістів і група лівих українських незалежників.

Серед українських с.-д. вже на першому робітничому з'їзді стався роскол на незалежних, здебільшого давніх членів соціял-демократичної Спілки, та на соц.-демократів-автономістів. Перші критикували опортуністичну політику Центр. Ради, другі—стояли на чолі цієї політики. Ліва група незалежних, що склалася в час жовтневого перевороту, стояла близько до большовиків і тепер об'єдналася з ними проти Центральної Ради.

Харківській з'їзд Криворіжського та Донецького басейну, доповнений тепер большовиками Правобережжя, 26/XII оголосив себе „Першим Всеукраїнським З'їздом Робочих, Салдатських і части Селянських депутатів". Селян на з'їзді було мало, тому що вони залишилися в Київі. З'їзд цей, що в ньому брали участь представники Радянської Росії—між иншими Нарком боротьби з контр-революцією В. Овсієнко-Антонов, оголосив мирні відносини з Радянською Росією, в своюму маніфесті від 26/XII; він проголосив також радянську владу на Украні та скасування великої земельної власности і обрав „Центральний Виконавчий Комітет України" (ЦИКУК), яко верховну виконавчу владу Всеукраїнського З'їзду Рад.

ЦИКУК під головуванням Медведіва (лівий незалежник) зразу призначив радянське правительство України—Народній Секретаріят; до нього увійшли: Е. Бош, В. Шахрай, В. Люксенбург, Е. Лугановський, Ауссен, Артем, В. Затонський, Я. Мартьянов, Е. Терлецький, С. Бакинський і Г. Лапчинський. Овсієнко-Антонов одержав мандата на керування боротьбою з Центральною Радою та командування Вкраїнською Червоною Армією, що її початок становили перші куріні Червоного Козацтва під командою В. Примакова, утворені 27/XII 1917 року.

Тепер почалася громадянська війна між двома владами: Радянською в Харкові та Центральною Радою в Київі.

Тим часом у Київі глитайський з'їзд висловив довір'я Центр. Раді та Генеральному Секретаріятові, що ще дужче погнало Центр. Раду в обійми контр-революції. Вона й не могла піти иншим шляхом. Являючи собою синтез міщансько-кулацької ідеологі, Центральна Рада ішла революційним шляхом доти, доки в Росії панував великий капітал; як тільки

н упав і владу взяв пролетаріят, підтриманий незаможним селянством, так революційність Центральної Ради опинилася як-раз у протилежному кінці—вона сама стала контр-революційною силою, обороняючи інтереси дрібної буржуазії проти соціялістичної революції.

Боючись утратити владу, Центральна Рада прийнялася тепер за терор, за арешти й розстріли большовиків та за розгон салдатських і робітничих рад; до помочи собі вона стала організувати гайдамацькі загони, головним чином, у Київі розстріляно багацько большовиків робітників; між иншими потай замучено Л. Пятакова. Всіх, що співчували большовицькій владі, було оголошено по-за законом, як вивідачів та шпіони. Але народ уже перестав вірити Центральній Раді, що признавали, устами О. Шульгина, самі вперті націоналісти із табору соц.-федералістів. На VIII сесії Центральної Ради її земельна політика—а по правді відсутність такої, стала предметом гострої критики з боку селян. Сама Центральна Рада не знала, що їй далі робити, бо ж тепер її стало залишати навіть вірне їй військо.

Але вкраїнські есдеки не хотіли ще залишати влади, хоча есери що-раз сильніше на них напирали. Вони пробували ще врятувати себе поміччю Антанти і почали повіть із нею переговори.

18/I 1918 року оголосила Центральна Рада поміркований земельний закон, що ним забезпечувалося приватну власність до 40 дес. Такі есдецькі лідери, як Порш, Ткаченко й Ковенко персонально справляли арешти большовиків, опираючися на „придворну гвардію“ Центр. Ради—Січових Стрільців. Врешті, 24/I 1918, Центральна Рада оголосила „самостійну, незалежну Українську Народню Республіку“.

Одначе, ця самостійність нічого не помогла завоювати ці маси, що бажали мати землю та прогнати російських генералів і поміщиків, що збирались у кублі Центральної Ради, втікаючи від большовиків. Винниченко і есдеки вийшли, нарешті, 25/1 з Генерального Секретаріяту, а „народне міністерство“ Центральної Ради склали українські есери з Голубовичем на чолі. Вони й почали зразу переговори в Бересті з німцями, шукаючи у них помочи проти наступу большовиків.

Тимчасом Харківський Раднарком видав 2-го січня 1918 р. оголошення до населення Вкраїни, що в ній закликав організівувати місцеві Ради та зі зброєю в руках боротися проти Центральної Ради. Це було формальним оголошенням війни Центральній Раді, формальним початком громадянської війни, що фактично відбувалася вже по всій Україні від жовтневого перевороту в Росії. 6/1 Муравйов заняв Полтаву; Катеринослав ще 30/XII взято було назад від петлюрівських гайдамаків, щож їх було вислано проти вкраїнської Червоної Армії.

В самому Київі почалося большовицьке повстання. 16/I збунтувався проти Центральної Ради Георгіївський полк, 17/I підняв бунт полк Сагайдачного, що приєднався до Червоної Гвардії, втвореної робітниками київського арсеналу. 18/I почався загальний страйк у Київі, що розвинувся в дружну боротьбу проти Центр. Ради. Боротьба на вулицях під командою Чернявського, Боженка, С. Горвіца й Крейсберга тягнулась більше десяти днів, аж поки не було її де що придушено 25/I, після чого почалися безоглядні розстріли підозрених у повстанні. Та залізничники все ще не здавалися, надто тому, що через т. Крейсберга узнали про наступ на на Київ.

28/I Червона Армія почала облогу Київа. В Центральній Раді сталося замішання. В Київі знову ставало неспокійно; група лівих українських есерів, що мала більшість в ЦК УПСР, зважилася на змову проти правої групи Голубовича та М. Ковалівського, що приняли владу від с.-д. і лівоесеровських привідців—Зарудного, Бочковського та инших, що в останній мент хотіли для порятунку Центральної Ради змістити групу Голубовича та перейти на радянську платформу, було заарештовано. 2/II 1918 р. Київ заняла Червона Армія, а Центр. Рада із своїм міністерством одступила до Житоміру, шукаючи притулку у німців.

Такий був кінець міщанського національного опортунізму; замість нього на Вкраїні настала влада робітників та незаможних селян. Але не надовго: скоро прийшлося одступати од німецької окупації.

Німецька окупація

Берестейський договір. Наступ німців. Другий Всеукраїнський З'їзд Рад. Таганрогська нарада. Розгін Центральної Ради.

ЦИКУК зараз після заняття Київа переїхав до червоної столиці Вкраїни, взяв участь у третьому Всеросійському З'їзді Рад, націоналізував банки та взявся за організацію Червоної Армії, він готувався до боротьби з Центр. Радою, що через Голубовича та Севрюка почала переговори з німцями та австрійцями в Бересті, де 22/хп 1917 року ішли вже мирові переговори з Радянською Росією. Для представництва Радянської України ЦИКУК послав ще з Харкова на ті переговори, до складу загально-російської мирової делегації Затонського, Шахрая та Медведіва. Делегація доїхала до Петрограду на перший день січня 1918 року. З Петрограду Шахрай та Медведів поїхали до Береста, а т. Затонський після переговорів з т. Леніним остався в Петрограді, в складі Совнаркома РСФСР, яко представник України; цим уперше зав'язалися федеральні звязки радянської України з Совітською Росією. Делегація не прийшла до ніякої згоди з німцями. Другу делегацію ЦВК-тет вислав уже з Київа під проводом т. Затонського. Ця делегація доїхала до Пскова, але далі її німці не пустили, не бажаючи більше переговорюватися з українськими большовиками.

9 лютого 1918 року Центральна Рада підписала з німцями та австрійцями мировий договір і прикликала їх до помочи проти большовиків. Німецькі імперіялісти охоче поспішили на заклик Центральної Ради, що ледве відбивалася од залізної дивізії Кіквідзе під Бердичівом; Німеччина посилає на Вкраїну свої полки під командою ген. Лінзингена, за хлібом для голодної німецької армії. Для демонстрації спереду цих полків ішли гайдамаки та січовики Центральної Ради, а в Ковелі нашвидку формувалися з полонених офіцерів та салдат дві „синіх“ дивізії—також для боротьби з большовиками.

Радянське правительство України опинилося в тяжкому стані, перед переважаючими силами німецьких генералів. Сподіватися помочи від Радянськоі Росії не можна було: її саму удари німців примусили були підписати на невигідних умовах мир у Бересті 3 марта 1918 р.

Для боротьби з українською контр-революцією та німецькими окупантами Вкраїнський Раднарком призначив п'ять емісарів—серед них Гриневича, Примакова й Коцюбинського та роспочав підготовку до оборони Київа. 17 лютого німці разом із гайдамаками заняли були вже Луцьк і Рівно. Затримавшися на де-який час коло Коростеня, де вдало боронилася частина Чудновського, вони після здобуття Коростеня знову швидким кроком пішли на Київ; 3/III Київ було вже занято січовиками та німцями. 27/II Раднарком виїхав із Київа; ЦИКУК переїхав до Полтави. Більшість членів ЦИКУК та Радиаркому пішло на фронт одбивати Київ. Але німці за цей час встигли вже заняти Одесу й Херсон, а після тяжкої боротьби й Миколаів. Прийшлося залишити й Полтаву та перейти до Катеринослава. Під Полтавою згинув був т. Чудновський, ранений в обидві ноги, оточений ворогом, застрілився; згинув і провідник київських лівих незалежних т. Неронович.

Оборону большовиків проти німців та Центральної Ради дуже обтяжували обставини: ще до наступу німців Криворожсько-Донецька округа разом із Харківом виділилася знову в окрему республіку, що не підлягала ЦИКУК'у та Головному Комітетові Соціял-Демократії Вкраїни; Одеська округа також оголосила себе окремою республікою. Кожна з цих республік, не хотіла визнавати ЦИКУК, кожна з них проводила боротьбу з окупантами на свою власну руку. ЦИКУК, намагаючися ліквідувати ці суперечки, що виникли ще до наступу німців, скликав був до Київа Другий Всеукраінський З'їзд Рад. Але з'їзд той не міг відбутися через те, що Київ уже зайняли німці. Отже з'їзд було перенесено до Катеринослава на 18/III.

Катеринославський з'їзд, дуже численний, об'єднав знову всі вкраїнські республіки в одну, обрав новий ЦВК під головуванням Затонського та проголосив Україну незалежною радянською республікою, щоб розвязати собі руки в боротьбі з німцями. Доповнений тепер селянами, він визнав себе „Всеукраїнським З'їздом Робітничих, Салдатських і Селянських Депутатів". З'їзд був дуже бурхливий. В цьому брало участь дуже багато лівих есерів. Повставали сильні суперечки відносно того, як саме ставитися до Центральної

ади та до Берестейського миру; були й ліквідаторські астрої, що вважали революцію на Вкраїні за скінчену, та пропонували перейти до згоди з Центральною Радою. Ліва ж течія (бухаринці) пропонувала навіть не визнавати договору, зложеного Радянською Росією з німцями в Берестї.

Побідником вийшла все-таки середня течія що визнавала за неминуче, щоб рядянське правительство взяло на себе виконання договору між Центральною Радою й німцями, при умові, що німці визнають радянську владу та відмовляться від окупації Вкраїни.. На випадок незгоди німців на ці умови, повинно було продовжувати оружну боротьбу з ними.

Але німці й слухати не хотіли та йшли далі. Вони взяли Олександрівськ і підійшли до Катеринослава та Харкова. ЦВК переїхав тоді до Таганрогу, а Катеринослава та Харків майже без бою було занято німцями. Криворіжсько-Донецька округа знову проголосила себе окремою республікою і на власну руку, під командою Рухимовича, боролася проти німців, даремно домагаючись перемир'я.

В Таганрозі, з початку квітня, дідбулася нарада большовиків, що мала вирішити що далі робити. В цій нараді брали участь і російські ліві есери та вкраїнські ліві незалежники, що під приводом Медведіва (перший голова ЦИКУК), Буценка, Врублевського, Слинька й Коробчука мали вже значні свої групи на лівобережжі: в Харкові, Катеринославі, Донбасі та на Полтавщині. Праві незалежні з Правобережжя, на чолі з Мазуренком та Драгомирецьким залищилися при Центральній Раді разом із есдеками-автономістами а винятком де-яких як, напр. Б. Касьяненко (Ларик) та Неронович, убитий Шаповалом під Полтавою, що об'єдналися з лівими незалежними ще до виходу Ц. Ради з Київа.

Таганрогська нарада була ще бурхливіша за Катеринославську—російські ліві ес-ери пробували навіть зробити державний переворот та взяти владу до своїх рук. Після довгих суперечок нарада рішила виділити із складу Радянського Правительства Повстанчий Секретаріят у складі Пятакова, Бубнова, Затонського, Скрипника та Врублевського, та чотирьох лівих есерів: Мстиславського, Терлецького,

Сіверо-Одоєвського та Симушкина. Повстанча дев'ят повинна була заправляти повстаннями проти німців, що д них другий Маніфест Ц.В.К. закликав усе населення Украї Спори йшла за таке питання: коли стали обміровувати дальшу тактику що до повстання на Вкраїни, то виявилося розходження поміж Катеринославською та Київською групою. Катеринославці в особі Квірінга та Епштейна стояли на свойому попередньому (Катеринославському) погляді ліквідаторському; вони думали революція на Україні на цей раз скінчилася і тому, замість підготовки безпосереднього оружного повстання, пропонували обмежитися поки-що партійною та професійною організаційною роботою. Перевагу, одначе, взяв київський погляд і більшістю голосів було принято резолюцію Скрипника про підготовку оружного повстання.

Між иншим на фракційному засіданні большовиків, що його було названо Таганрогською партійною конференцією, вирішено було справи партійного будівництва. Головний Комітет Соціял-Демократії Вкраїни тих завдань, що їх на нього було покладено, не виконав, та власне, й не міг виконати. Тому на конференції було вирішено покласти нові основи парторганізації большовиків України. П'ятаков, Затонський і Скрипник пропонували організувати окрему Вкраїнську Комуністичну Партію, як автономну часть РКП; Катеринославці вважали це за націоналістичний уклон. Більшістю голосів—35 проти 28—було все-таки вирішено організувати окрему партію на Вкраїні. Але як тільки діло дійшло до приняття назви цієї партії, так знову повстали суперечки. Катеринославці пропонували таку назву: „Російська Комуністична Партія большовиків на Вкраїні", Шахрай та Лапчинський—„Українська Комуністична Партія"; голосуванням принято однак пропозицію Затонського, Пятакова та Скрипника: „Комуністична Партія большовиків України". Одночасно було обрано Оргбюро в складі 7 чоловік, з них П'ятаков—голова, Скрипник—секретар. Бюро мало завдання скласти статут і програм партії та скликати всеукраїнський партійний з'їзд для затвердження цього статуту і програму.

В цей час у Києві, як і инших частях України, розгосподарювалися, як у себе вдома німці, під командою Ейхгорна.

Центральна Рада та її міністри, з Голубовичем на чол стратили всякий вплив на управління окупованою територією. Німці з власної ініціятиви видали т. з. посівний закон, повертали назад у власні маєтки буржуазію та поміщиків обезброювали військові частини Центральної Ради; між иншим обезброіли вони й обидві „сині дивізії“ генерала Зелінського, зазначаючи, що вони мовляв, збольшовичилися. Нарешті, на 29 квітня 1918 року вони скликали з'їзд українських хліборобів, що оголосив генерала Скоропадського гетьманом України.

Центральная Рада пробувала протестувати, але німецький лейтенант розігнав її та заарештував Голубовича, Ткаченка й инш. членів міністерства Центр. Ради. Грушевський випадково втік від арешту. Голубовича німці посадили на лаву підсудних і поставили йому за провину порушення громадського порядку і змову. Такий був кінець Центральної Ради, що родилася з величного національного екстазу і впала жертвою своєї продажности відносно революції, жертвою своєї контр-революційної політики. На Вкраїні почав відновлюватися під охороною німецьких штиків буржуазний порядок з капіталістями та поміщиками, що навіч прямували до монархичної реставрації, до єдиної, неділимої Росії.

Гетьманщина

Гетьманська оперетка. Поміщицько-буржуазний терор. Земельна реформа. Національно-державний союз. Роскол УПСР.

Гетьманський переворот довершили три групи: консервативні поміщики, що з приходом німців знову організувались у колишній „Союз Земельних Власників“, назвавши його тепер „Всеукраїнським Союзом Земельних Власників“; ліберально-демократичні поміщики та куркулі, які ще 15 жовтня 1917 року об'єдналися на чолі з Шеметом та Липинським, для боротьби з Центральною Радою, в „Українську демократичну хліборобську партію“; і врешті шеф німецького генерального штабу в Києві Гренер—душа того перевороту. Перші разом з Гренером заздалегідь думали про реставрацію монархичної Росії. Для здійснення цієї

мрії, вони й вигадали опереточну форму гетьманства, задовольняючи тим державну амбіцію хуторян-хліборобів, щоб за їх плечима почати відроджувати на Вкраїні монархію Романових. Треба було якось виправдати переворот перед світом та німецьким рейхстагом та разом із тим не дражнити й українських куркулів.

Отже, щоб дотримати пристойности й було зроблено пропозицію українським есерам—чи не взялись би вони скласти кабінет. Есефи та соціялісти-самостійники, порадившися з українськими есдеками-автономістами, після деякої нерішучости одначе відмовились. Тоді гетьман разом із Гренером поспішили звернутися до російської буржуазії та поміщиків, і з травня вже був готовий кадетський кабінет із М. Василенком, а після з Лизогубом на чолі. Побачивши це, українські демократи дали таки свою згоду на вступ до кабінету, але Гренер заявив їм коротко: за-пізно.

Склавши таким робом вступ до гетьманської оперетки, російське дворянство разом із буржуазією кинулося тепер ступнево відновляти попередні порядки із „священним правом власности". 30 квітня в гетьманському маніфесті буржуазія говорила, що право власности на землю лишається непорушним; в декларації від 10 травня вона застерігає, що новий порядок не має на оці реставрації самодержавія, а також не має на оці ліквідувати вкраїнську державність.

Перш за все буржуазія кинулася наводити порядки на місцях. Розганяючи навіт праві, „демократичні" організації, земства й думи, закриваючи газети, розстрілюючи „зачинщиків анархії", нова влада вже 15 травня видає Временні Правила, що в них формально вводить поміщиків в їхні маєтки та зобовязує селян не тільки повертати панам забрану у них землю, а ще й давати винагороду за збитки. Ще далі виходитъ закон про способи боротьби з розрухою сільського господарства (18 липня 1918 року), що ним селянина разом із його реманентом віддано в повне розпоряження поміщика.

Для кращого перевення диктатури поміщиків та російської буржуазії відновлюються з'їзди цих чорних воронів. 8 травня відбувся з'їзд, що на ньому склався „Всеукраїнський союз земельних власників"; цей союз починає

виступати вороже навіть проти своїх співучастників в перевороті—хліпоробів-демократів. Тоді-ж відбувся й кадетський з'їзд, що виділив із себе міністрів „самостійної неньки Вкраїни“ та організував на Вкраїні буржуазно-поміщицький союз—„Протофіс“, тоб-то представників промисловости, торгу, фінансів та сільського господарства, очевидно на чолі з гетьманськими міністрами.

Це об'єднання російської реакції для переведення своєї диктатури було причиною того, що навіть хлібороби-демократи, котрих гетьман став більше ігнорувати, ніж „підмочених работою в Ц. Раді“ есефів, стали тепер в опозицію до гетьманщини. Вони разом із есефами, соціялістами-самостійниками та трудовиками—так прозивалася окрема партія вкраїнських куркулів, близька до хліборобів-демократів, організували вже 21 травня „Національно-державний Союз“ для боротьби з російською реакцією, висловили недовір'я гетьманському правительству та звернулися з протестом проти нього до німецького народу.

Коли з одного боку росли суперечності поміж російською реакцією та вкраїнським правим самостійництвом, то з другого, ліві вкраїнські партії, що стали властиво причиною пануючої на Вкраїні реакції, переживали розвал. УСДРП розкололася формально ще в зимі 1917 р. на дві групи й на п'ятому конгресі УСДРП були самі тільки автономісти. Конгрес цей відбувся 10 травня 1918 р. Ліві незалежні (Харківська течія) давно вже—від грудня 1917—працювали разом із большовиками, а праві незалежні (Київська течія) стояли на роздоріжжю між радянською платформою та самостійництвом. Подібний роскол, початий ще перед зімою 1917 р., докінчився і в УПСР, що на четвертому свойому з'їзді 15 травня 1918 року формально вже розділилася на боротьбиствів—колишніх лівих, що приймали радянську платформу, та центральну на фракцію правих. Обидві групи організували окремі партії: боротьбисти з Михайличенком, Приходьком, Заливчим і Ковалем, на чолі; центристи—з Чечелем, Голубовичем, Охрімовичем та Лизанівським.

Тимчасом гетьманщина де-далі все гостріше ставилася до всяких проявлень опозиції до неї Другий Всеукраїнський селянський З'їзд, що зібрався 10 травня, щоб протестувати

проти реставрації поміщицьких маєтків, розігнали німці з гетьманцями, а президію цього з'їзду було посажено до тюрми. Але з'їзд все-таки відбувся нелегально під Київом і зробив резолюцію про організацію повстань проти окупантів та терора проти поміщиків.

Гетьманці розігнали й Робітничий Всеукраїнський З'їзд, що його було скликано на 14 травня. Щоби розбити спілку поштовиків та залізничників—чи не найсильнішу спілку на Вкраїні, гетьманці самі скликають український національний з'їзд залізничників та поштовиків на 26 травня, окремо від всеукраїнського територіяльного з'їзду. Тільки один з'їзд загально-професійний міг відбутися спокійно 21—26 травня, але він наперед вже мав підготовлену меншовицьку більшість, що мовчанням своїм легалізувала гетьманську політику, хоча влада оголосила на місцях страйкарів державними зрадниками, а над робочими взагалі провадився страшний терор. Та все-таки большовики на цьому з'їзді одержали майже третину голосів (70) на свою резолюцію про біжучій мент, пропоновану большовицьким співдоповідачем; в цій резолюції зазначалося засторогу не ухилятися в бік опортунізму та націоналізму і пропонувалося порвати з демократичним парламентаризмом, а боротися збройно за здійснення соціялістичної революції на Вкраїні.

Одночасно із З'їздом професійних спілок відбулася нелегальна конференція большовиків України, що визнала себе за Всеукраїнську народу. Народа ця вирішила утворити тимчасовий Всеукраїнський Партійний Комітет з т. Майоровим на чолі, що керував би партійною роботою большовиків України, доки не буде налажено звязок із Організаційним Бюро, вибраним у Таганрозі.

Перший і другий З'їзд КПУ

Початок селянських заворушень. Перший з'їзд КПУ. Серпневе повстання. Приготовання до монархичного перевороту. Український Національний Союз. Другий З'їзд КПУ.

Серед таких відносин для большовицької пропаганди втворився дуже сприятливий грунт. Робітники, запродані меншовиками, починали пізнавати справу. Стали виникати

до-того грізні селянські заворушення. Для охвату цїї революційної стихії Повстанчий Секретаріят організував „Центральний Військово-Революційний Комітет". Поділено було Вкраїну на округи та на повстанські райони. Перекидано пудами агітаційну літературу з Радянської Росії. Повстанські дружини росли. Коло цих дружин об'єдналися й ліво-есеровські, боротьбистські, незалежницькі та анархичні групи і вже в червні дружини почали провадити масовий терор на Вкраїні та піднімати селян проти поміщиків.

Розгромлені в час німецького наступу організації комуністів тепер почали знову оживати. Роспочалося видання підпольних листівок та газет і налагодження звязку місцевих комітетів із Оргбюро що перебувало за межами Вкраїни. Уже в травні функціонували всі попередні комуністичні організації об'єднані в окружні організації київську, одеську, харківську та катеринославську; 26 травня в Київі, з нагоди професійної конференції вони потай справили українську нараду й обрали на ній „Тимчасовий Всеукраїнський Центр комуністів-большовиків", що про нього вже згадувано. Як не тяжко припадало боротися з гетьманщиною та ще й із меншовиками, комуністи оживали і все більще набирали впливу як на селах, так і в профспілках. На Всеукраїнському З'їзді профспілок вони мали більше як 70 своїх делагатів, хоча відмо, що профспілки до того часу були цілком під впливами меншовиків; на всеукраїнському робітничому з'їзді вони мали також солідне число своїх прихильників.

Робота большовиків провадилася більш у напрямі радянсько-агітаційному, а не організаційно - партійному. Боротьба з Центральною Радою, з німецькими окупантами та гетьманцями забирала мало не всі сили партії. Однак неминучість партійної роботи й визначення своїх відносин до инших партій ставала де-далі все настирливішою, неодкладнішою. Російські есери, що на свому всеукраїнському з'їзді в Одесі 18 травня приняли назву „Української Партії лівих есерів" і вкраїнські боротьбисти та центристи енергично роспочали свою пропаганду серед селян, а меншовики, бундовці та вкраїнські с.-д. давно вже працювали

серед робітничів в напрямі установчих зборів і на всеукраїнському професійному з'їзді провели резолюцію, де говорилося, що „стан річей на Вкраїні не лишає ніякого місця для ілюзій в дусі большовизму і робочі повинні рішуче порвати з цим напрямом."

Одмежування себе від цих дрібно буржуазних партій навіть тепер, в загальній боротьбі з гетьманщиною, ставало неминучим. 5 липня 1918 року в Москві зібрався всеукраїнський з'їзд комуністів України, як для вирішення цих справ, так і для виявлення лінії дальнішої тактики. На з'їзд прибуло 69 делегатів від 43 комуністичних організацій України що в них числилося 4364 членів. На початку цього з'їзду довершилося формальне злиття вкраїнських лівих незалежників, згідно з їх постановою на нараді у Вороніжі 18 травня об'єднатися в одно з Комуністичною Партією Вкраїни.

Після гарячих дебатів та суперечок між київською та катеринославською групою в організаційному й тактичному питанні, з'їзд зробив ось такі постанови:

1. В організаційному питанні: КПУ входить в склад РКП на автономних правах, приймає її загальний програм і складає свій окремий устав. ЦК КПУ підлягають окружні комітети Харківщини, Катеринославщини, Одеський та Київський. ЦК КПУ для звязку з ЦК РКП організує при ньому Заграничне Бюро КПУ.

2. В питанні відносин до инших партій, з'їзд заявляє, що КПУ не має ніякої спільної роботи з меншовиками, російськими есерами, українськими есерами і с.-д. та з бундовцями і вважає всякі згоди між комуністами й ними та анархистами за недопустимі. Відносно наново сформованих лівих течій українських і руських ес-ерів ЦК повинен визначити форми взаємовідносин.

3. В справі взаємовідносин України й Росії: відділення України від Росії через економичні стосунки неможливе і КПУ повинна боротися за революцій необ'єднання обох держав на основі пролетарського централізму в межах РСФСР.

4. В справі чергових завдань та тактики партії: З'їзд вважає за неминучу організацію збройного повстання робочих та селян на класових основах, за допомогою Ревкомів,

для боротьби за Радянську владу. Народній Секретаріят ліквідується, а напрям повстань направляє—з відповідальністю перед ЦК—Центральний Революційний Комітет, призначений ЦК КПУ.

5. До ЦК КПУ обрано: П'ятакова, Бубнова, Затонського, Тарського, Шварца, Ісаакова, Квірінга, Лутовинова, Акимова, Фарбмана, Точиніна, Лаврентія, Грузмана й Буценка, то-то мало не виключно прихильників, київської течії. На чолі ЦК став П'ятаков, а на чолі Центр. Військового Рев. Комітету Бубнов.

ЦК КПУ та Військ.-Рев. Комітет енергійно взялися за роботу: перший за парторганізацію, другий за підготовку повстань. Налагожений звязок з підпольниками давав тепер можливість провадити роботу в одному напрямі, що його було принято з'їздом. Побачивши, що повстанська стихія по Вкраїні швидко росте, що гетьманщина одверто готується до реставрації монархії Романових, ЦК КПУ і Військ. Револ. Комітет видали наказ загального повстання на день 8 серпня, склавши відповідну „Інструкцію од робоче-селянської влади" та повстанський наказ „На штурм".

Нагода до загального повстання була дійсно вельми сприятлива. Селянство, придавлене поверненими до старих прав поміщиками, військовими реквізиціями, карательними відділами вже в липні грізно підніймається тут і там, спалюючи маєтки, вбиваючи поміщиків, офіцерів. Робітництво по містах також ворушилося. Україна почала запалюватися вогнем революційної стихії, що найбільш проявлялася на Поділлі та Волинї. До того ще й вибух залізнодорожний загальний страйк на Україні, що тягнувся майже цілий місяць липень 1918 р.

Повстання однак не вдалося: дуже поспішно його організовано. Оптимізм керуючих центрів і велика ймовірність їх до докладів із місць,—не дали можливости зробити підрахунок бойовим силам, зібрати їх разом та підготовити, їх, або хоч би своечасно сповістити всі організації про день виступу. Через це виступ і обмежився самим тільки повстанням в Чернигівщині під приводом Кропив'янського; але німці його одразу ліквідували. Инші організації або не

знали про день виступу, або просто таки відмовилися, не чуючися ще на силі.

Невдача 8 серпня заставила КПУ звернути більшу увагу на організаційну підготовчу роботу в справі повстання.

В прифронтовій полосі почалося формування червоних ударних частин під командою Авсема, Кропив'янського та Примакова, а на місцях—організація поставстанських відділів. Місцеві Ревкоми очищено від бунтарсько-есерівських та анархичних елементів. Справляється точний підрахунок сил. Большовицька пропаганда в значній мірі пронизує окупаційне військо. Одночасно збільшується партійна пропаганда в профспілках, головним чином, серед залізничників; організується навіть при ЦК окреме „Ц. Бюро Залізничків-Комуністів України". Взагалі КПУ стороницься від попереднього захоплення селянською стихією й реальніше зважує вимоги майбутньої боротьби.

Тимчасом на Вкраїні й далі кипіло як у котлі. Сюди з'їхалося вже усе чорне гайворення реакції: гостює потайки в Київі цариця—вдова, прибули лідери монархичних груп; стали одверто формуватися монархичні частини, як напр., „астраханська армія"; відновився ще 14 травня „Союз русских людей", що на з'їзді в Одесі перейменувався в „Русский Государственный Союз"; у Харкові 6 червня відбувся з'їзд російських монархистів з уповноваженими представниками цариці-вдови; 2 вересня в Київі відбулася нарада членів IV Держ. Думи й Держ. Ради на чолі із гр. Бобринським.

В той час, як реакція готувалася до нового перевороту й об'єднала аграріїв із промисловцями — це відбулося 20 вересня 1918 року на з'їзді заводчиків та фабрикантів, де кн. Голіцин зробив відповідну декларацію—в цей час українські праві партії пробували рятувати Вкраїну вже хоча б і гетьманську. У відповдь на „Русский Союз" 2 вересня замість „Українського національно-державного союзу" по виході з нього хліборобів—демократів, організується „Український Національний Союз". До його складу входять уже й українські есдеки та центристи-есери, що раніш не були в українському Нац.-Держ. Союзі. На чолі союзу стають Винниченко та Ніковський (с.-ф.), що все ще сподіваються привернути Скоропадського на свій бік.

Організація Вкраїнського Національного Союзу поглибила ще більше ворожнечу незалежників та боротьбистів до правих українських соціялістичних партій. Боротьбисти (тоді властиво вони звали ще себе есерами-інтернаціоналістами) виступивши проти угодництва Укр. Нац. Союзу, на своєму з'їзді 20 вересня постановили поширити терор проти гетьманського правительства та буржуазії, що його було принято 3 червня у „Платформі" ЦК УПСР (лівої), а коли в Німеччині почалася революція, вони організують Центральний Ревком для боротьби з гетьманщиною.

Тимчасом російські ліві ес-ери роблять цілу низку терористичних актів, як напр., убивство Ейхгорна та вибух порохових складів в Одесі та Київі, що обурювало членів Укр. Нац. Союзу. Цей Союз прилюдно навіть осудив перед німецькими генералами „нелюдські злодійства анархії", хоча німці та гетьман посадили до в'язниці Петлюру, члена того-таки союзу. А на місцях Вкраїна починає горіти селянськими повстаннями, убивствами агентів гетьмана, нищенням карних частин, гетьманської „варти" й німецьких та австрійських реквізиційних частин.

Серед таких відносин зібрався другий з'їзд КПУ в Москві. Після Кропив'янської невдачі партія значно пішла вперед в організаційному відношенні. В Київі виходив уже „Комуніст"; на Вкраїні було п'ять районів міських і чотирі губерніяльних; в Центральнім Бюро профспілок була вже половина комуністів; з половини вересня існував „Союз соціялістичної молоді". В Харкові виходив „Донецький Пролетарій", і хоча на містах в профспілках перед вели меншовики, все-таки харківська, напр., комуністична організація мала вже 1288 членів. В Одесі виходив „Большовик", було чотирі міських райони, 800 членів Гарно також було поставлено партійну работу в Палтаві, Катеринославі й на Волині.

18 жовтня 1918 року зібрався другий з'їзд КПУ. Иому належало роз'язати важливі завдання. Окупаційне військо роскладалося під впливом революції в Німеччині й Австрії та ще й большовицької пропаганди. Селянство перебувало в постійній збройній боротьбі з гетьманцями та окупантами, захищаючися від реквізіцій, що їх справлювано на підставі

договору гетьмана з центральними державами від 1/IX 1918 року. Монархісти справляли переговори з ген. Красновим на Дону відносно перевороту на Вкраїні. Меншовики формували „вільні дружини“, щоби з їх допомогою та під опікою французької флоти, що появилася в Чорному морі, відновити керенщину. Національний Союз став також шукати ласки у французьких капіталістів, зовсім уже зневірившися в гетьмані. На руїнах української держави, що втратила уже всі об'єктивні умови існування, готовилася нова окупація під егідою Керенського, що конкурував із поступом реставраційних заходів що-до монархії Романових. Серед таких умов зібрався Другий Всеукраїнський З'їзд КПУ.

На з'їзд явилося 114 делегатів от 110 парторганізацій, що заступали об'єднання 5014 членів. Відбувся він дуже бурхливо, в суперечках поміж катеринославцями та киянамиз приводу поспішного й невдалого повстання 8 серпня. Група Квірінга й Епштейна докоряла групі П'ятакова й Бубнова тим, що ці останні заразилися, мовляв есеровщиною та своєю „авантюрою“,—як називали катеринославці спробу повстання 8 серпня,—привели до розвалу цілої низки парторганізацій, особливо на Чернигівщині, де лишилося всього 27 членів КПУ. Маючи за собою більшість, катеринославці провели резолюцію, що в ній осужувалося політику ЦК, яко неправильну, а організаційну работу визнавалося за невдовольняючу.

В чергових справах було принято такі резолюції:

а) що-до біжучого менту: основним завданням КПУ має бути поглиблення партроботи в профспілках та поширення партапарату; центр работи слід перенести на територию Вкраїни, концентруючи партсили не у прифронтовій полосі й на селах, а в рабочих центрах і погожуючи при тому всю свою роботу з планами ЦК РКП. Визнаючи масовий терор для ослаблення противника, за доконче потрібний, з'їзд категорично висловлюється проти всякої передчасної партизанщини;

б) в справі відносин Ревкомів до комітетів партії: перші безумовно підлягають парткомам і можуть мати своїми членами лише комуністів;

в) в справі відносин до радянських партій, тоб-то до партій, що стоять на радянській платформі, як—от—ліві есери й боротьбисти: не можна встановляти постійних взаємовідносин, а тільки техничну згоду в окремих випадках з окремими організаціями.

В ЦК КПУ було обрано: Сталіна, Артема, Епштейна, Квірінга, Скрипника, Закса, Тарського, П'ятакова, Затонського, Коссіора. Останні два однак рішуче одмовилися увійти до ЦК і фактично участи в йому не брали.

Директорія

Повстання проти гетьмана. Національний Союз і Директорія. Нове Радянське Правительство. Центроревком. Переговори з французами. Декларація Радянського Правительства. Трудовий Конгрес.

Підчас другого з'їзду КПУ гетьманщина доживала свої останні дні. Національний Союз, що його головою став Винниченко, метушився між згодою та опозіцією до гетьмана і шукав звязку з Антантою. Йому навіть пощастило прийти 18 жовтня до певної згоди з гетьманом і допомогти скласти коаліційний кабінет із п'яти ес-ефів та шости протофісовців. Але вже 14 листопада коаліцію було зірвано, і гетьман сформував суцільний реакційний кабінет із Гербелем на чолі, склавши попереду договір 3/XI з ген. Красновим в справі спільного наступу на Радянську Росію. Новий кабінет, виконуючи волю всеукраїнського з'їзду поміщиків (5 листопада), та протофісовців (30 жовтня) проголосив 14 листопада „Грамоту гетьмана всієї України", що ліквідувала вкраїнську державність, а проголошувала федерацію з Росією. В той самий час Денікіна призначено верховним командуючим донського та вкраїнського війська.

Українська дрібна буржуазія, що її гетьман сподівався підмаслити грамотою з 6 жовтня проголошуючи отворення привилейованого козацького стану, нарешті повернула всею силою в бік повстанської стихії, збурившися проти гетьмана. Національний Союз, спираючися на січових стрільців та на залізничників, зразу організував повстанську Директорію в складі Винниченка, Петлюри, Шевця, Андрієвського та

Макаренка і 15 листопаду роспочав сукупне повстання проти гетьмана. Ізгодою Директорії повстанням командував Петлюра.

Лозунг повстання в мент охопив усю Вкраїну: селяни та робітники організовують полки й дивізії, женуть гетьманців і обезброюють німців. На протязі двох тижнів Директорія стала паном положення на Вкраїні. Вона почала облогу Київа, де вперто трималися гетьманці з допомогою німецького гарнізону. Цей раз ініціятиву повстання взяла до рук дрібна буржуазія, тим то й пояснюється її великий посniх, хоча грунт до повстання підготовила не вона, а большовики, вкупі з українськими лівими есерами-боротьбистами (інтернаціоналістами) та иншими радянськими партіями.

ЦК КПУ і Військ. Рев. К-тет на цей раз спізнилися— повстання почалося не під їхніми лозунгами, а Директорії, і об'єднало своєю стихією всіх, що стояли в опозиції до гетьманщини, в тому числі навіть і большовицькі Ревкоми на місцях. ЦК КПУ і В. Р. К-тет в згоді з ЦК РКП рішили поки-що не ставати директоріянській армії на дорозі до Київа, а свої готові ударні сили направити в Донбас, щоб не дати можливости бандам Краснова з'єднатися з гетьманськими, та щоб, як найскоріше, оволодіти Херсонщиною, для того, щоб не допустити французького десанту, закликанного меншовиками.

20 листопаду склалося тимчасове Робітниче-Селянське Правительство України в складі: П'ятаков—голова, Затонський, Коцюбинський, Квірінг, Авері, і Артем—члени; згодом увійшов іще Ворошилов, а командуючим бойовими силами було призначено Антонова. Це Правительство 23 листопаду видає Маніфест, де оголошує позбавлення власности поміщиків та фабрикантів, націоналізацію банків та відновлення Радянської влади на Вкраїні.

Тимчасом Директорія заняла 14 грудня Київ і її військо на чолі із січовими стрільцями увійшло до цього міста. 23 грудня Директорія оголосила самостійність УНР та скликала на 28 січня 1919 року в Київі Установчі Збори— трудовий конгрес. Заняттю Київа вельми допомогло повстання большовиків у ньому, вкупі з иншими радянськими організаціями. Перше повстання піднялося було 23 листопаду під керуванням об'єднїного Ревкому. Після його невдачі,

подруге піднялося повстання в Київі 8 грудня, і завдяки йому вдалося врешті здобути Київ, хоч добровольчі офіцерські відділи під проводом ген. Келлера завзято боронилися. З упадком Київа й утечею гетьмана вся Україна зразу опинилася під владою Директорії.

Становище большовиків стало дуже невиразне. В Одесі появився французський десант; Харків опинився також у руках Директорі. Большовицькії організації на місцях було одрізано від центру, і в перший мент повстання вони не знали, що робити. Але декларація Директорії й Маніфест тимчасового Радянського Правительства зразу розвіяли всякі сумніви. Проти Директорії на місцях почала організуватися радянська влада; її підтримували ліві есери та боротьбисти; що у відповідь на декларацію Директорії почали під керовництвом свого Центроревкому, складеного з Михайличенка, Блакитного, Лашкевича, Шумського й Литвиненка, закликати до боротьби з Директорією за соціялістичну радянську Вкраїну.

Тимчасом Радянське Привительство, як тільки на місцях пройшов перший повстанський порив, почало наступ на Вкраїну, де Директорія, як раніш Центральна Рада, злякавшися радянського руху, стала розгонити ради й розстрілювати большовиків. На Київщині мордував Коновалець—начальник київської залоги, на Лівобережжі—Балбачан. Почалися погроми на Правобережжі. Одночасно з молебнами Петлюри відбувалися переговори Деректорії з ген. Ансельмом, начальником французського десанту в Одесі, відносно ново окупації Вкраїни, бо Директорія вже почувала, що власними силами їй не вдасться удержатися при владі.

3 січня Червона Армія заняла вже Харків і одночасто з тим на бік Радянського Правительства перейшла частина війська Директорії, під командуванням Григорієва й Зеленого. Дрібна буржуазія вкраїнська, еврейська й російська пробувала шукати тепер собі порятунку у згоді з большовиками, не лишаючи, одначе, переговорів з французами. Ще 18 грудня, а вдруге 28 грудня, в Київі відбулися об‘еднані збори всіх партій, що боролися з гетьманщиною, в тому числі й большовиків та спільників їх боротьбистів

метою знайти спільну платформу; але найти її не можна було. Не було її знайдено й на міському засіданні 16 січня, коли ліві бундовці та незалежні с.-д. меншовики-інтернаціоналісти та ліві об'єднанці пробували зблизитися з большовиками, організуючи незалежну соціял-демократичну партію України. Але київський окружний комітет КПУ стояв твердо на своїй постанові від 19 січня—не входити в ніякі переговори з Директорією і провадити „непримирену боротьбу проти кулацько-офіцерської влади Директорії". І ця політика показалася правильною відносно фальшивої Директорії, що її правительство під головуванням Чеховського одною рукою, через Рафеса та Мазуренка, пробувало вести переговори з Радянським Правительством Росії, а другою — підписувало через ген. Грекова договір з ген. Ансельмом.

Тимчасове Правительство переїхало 24 січня з Курська до Харкова, де було сформовано нове правительство з тов. Раковським на чолі, включаючи до нього Шліхтера, Бубнова, Подвойського, Магідова, Межлаука й Рухімовича. Нове радянське правительство зараз же оголосило Декларацію, зазначаючи в ній такі основи радянської політики на Вкраїні: націоналізація промисловости й конфіскація та передача селянам всіх нетрудових земель без викупу; націоналізація де-яких земельних культур; заведення вільної організації громадської обробки землі, сільських комун та комітетів бідноти; державна монополія торгу та хлібних заготовок; звільнення від національного гніту; об'єднання Вкраїни з Росією на основах федеративної асоціяції обох соціялістичних республік.

Тимчасом Директорія де-дали все втрачала під собою грунт. Її вірний захисник—Київський Бунд—розійшовся остаточно з нею ще до трудового конгресу, росколовшися 14 січня формально, і ліва його фракція, з Рафесом на чолі, шукала тепер згоди з большовиками проти Директорії, вирішивши „не брати участи ні в яких групіровках без комуністів і проти комуністів". На місцях складалися органи радянської влади. Армія роспадалася, переходючи на бік Червоної Армії. Стали бунтуватися вірні досі Директорії дивізії. Трудовий Конгрес 28-го січня в Київі був уже похоронним актом

Директорії. Цьому конгресові КПУ оголосила бойкота, хоча де-які її члени були присутні на ньому начеб-то безпартійні. Таким чином, конгрес складався переважно з українських націоналістів, що йшли одною лавою з правими бундовцями, меншовиками, та російськими есерами, що й визнали політику Директорії за правильну й оголосили диктатуру трудового селянства та робочих, сподіваючися цим забити двох зайців зразу: приєднати маси, що були по-большовицькому настроєні, та заспокоїти французів своєю постановою відносно боротьби „з большовицькою анархією". Але й це Директорії не помогло; 2 лютого 1919 року большовики заняли Київ, і Директорія мусила була втікати до Галичини, не встигнувши закінчити роботу Конгресу.

Так закінчився другий етап української революції і почався третій, що повинен був уже твердо організувати радянську владу на Вкраїні.

Боротьба з отаманщиною

Третій з'їзд КПУ. Третій з'їзд Рад. Повстання отаманів. Нарада 19 травня в Київі. Всеукрревком.

Звільнивши Вкраїну від кулацько-міщанського режиму, що, прикрившися диктатурою трудового народу, готовив нову окупацію, Радянське Правительство й КПУ енергично взялися за радянське й партійне будівництво на Вкраїні. Основою того будівництва мала бути „ліквідація кустарництва, що було до цього часу, сепаратизму і обласництва" та закріплення організованого єдиного централістичноцілого пролетарського фронту проти спільних ворогів. Оформовуванням цих основ занявся Третій З'їзд КПУ і третій Всеукраїнский З'їзд Рад.

На з'їзд КПУ в Харкові 2/III 1919 року прибуло 119 делегатів від 16.363 членів. Засідання з'їзду відбувалися вже на радянській території Вкраїни серед розвалу дрібнобуржуазних партій. Із Бунда, що в йому йшов від грудня 1918 р. роскол, вилучилися ліві групи в Київі, Одесі, Кременчузі, Харкові та Катеринославі; та вони разом з лівими об'єднанцями дали в травні початок „Єврейському Комуністичному фарбанд-союзові" і пробували ще до утворення

фарбанду злитися з КПУ. Такого ж злиття шукали боротьбисти, що на свойому з'їзді 3 березня 1919 р. приняли назву „комуністів-боротьбистів". Дошукувалися також злиття з КПУ вкраїнські ліві есери, що звалися борьбистами.

З'їзд занявся вирішенням взаємовідносин з цими партіями, що вже одверто стояли на радянській платформі та приняли основи диктатури пролетаріяту. В ухваленій у цій справі резолюції значилося, що злиття з ними поки ще неможливе з огляду на те, що групи ці находяться ще під впливом дрібно-буржуазної ідеології.

Що ж до конституції Радянської Вкраїни, то з'їзд рішив спиратися на конституцію, що її було принято п'ятим Всеросійським З'їздом Рад у Москві в 1918 році а тим, що УРСР має бути союзною республікою та має самостійний ЦВК і РНК у спільно-радянській федерації

Що-до земельної справи, з'їзд ухвалив відмовитися від соціялізації землі і приняв націоналізацію землі, одбираючи її від нетрудових класів; він скасував приватну власність на землю та вільний оборот землі, як шляхом куплі-продажу так і шляхом оренди й закладу. Росподіл земель між совхозами, комунами та спілками громадської обробки землі він рішив доручити виключно державним органам. З метою роскладу села вирішено організувати комітети бідноти.

Для піднятя роботи у профспілках вирішено організувати при ЦК КПУ професійний орган і провадити безперестанку роботу в профспілках для того, щоб вигнати звідти меншовиків.

В харчовій справі вирішено перевести монополізацію громадського харчування та облік усіх харчових продуктів, а разом із тим перевести й націоналізацію торговлі. В цілях ліквідації господарчої руїни вирішено оголосити загальну трудову повинність.

Нарешті, в організаційній справі було принято рішення ліквідувати окружні комітети, що сталися причиною сепаратизму та кустарництва в партроботі. КПУ повинна стати централізованою окружною організацією РКП, що працює в загальних межах програму РКП; вона має свій ЦК, що ділиться на Оргбюро і Політбюро, а також має губерніяльні, повітові, волосні та районні комітети; вона збирає окружні

конференції, що відбуваються кожних шість місяців, губконференції—кожних три місяці та повітові районні й сільські щомісячні збори.

До нового ЦК було обрано: П'ятакова, Раковського, Ворошилова, Затонського, Квірінга, Харченка, Коссіора, Акіма, Рафаїла, Дробніса, Іванова, Хмельницького, Яна и Мещерякова.

Третій Всеукраїнський з'їзд Рад відбувся так само у березні 1919 року в Харкові і пройшов згідно з програмом, що його було намічено на третьому з'їзді КПУ. На ньому було принято закона про націоналізацію землі й торговлі, закона про конституцію УРСР, закона про формування трьох українських армій та про боротьбу з контрреволюцією і закона про завдання комітетів бідноти в радянському будівництві, що повинні стати помічними органами в переведенні радянської політики на селі. Для переведення в життя всіх тих постанов було обрано новий ВУЦИК на чолі з т. Петровським та РНК на чолі з Раковським. Нове Радянське Правительство після того переїхало до Києва. З Одеси в цей час—в половині квітня—було до решти вигнано французський десант.

Рішуча постанова Радянської влади проти паразитарних класів, немилосердна боротьба з куркулями, незавсгди, однак, правильне відношення окремих членів КПУ до вкраїнської справи, що часто було навіяне „русотяпством" і загострювало національну ворожнечу, — все це разом спричинялося до того, що Вкраїна у квітні загорілася величезними повстаннями проти Радянського Правительства. На чолі повстанського руху стали петлюрівські агенти, що об'єдналися з правими українськими незалежниками та створили Всеукраїнській Ревком на чолі з Мазуренком, Грудницьким і Драгомирецьким.

Україна вкрилася отаманами: Махно на Катеринославщині. Струк і Зелений на Київщині. Григоріїв на Херсонщині, Соколовський на Волині, Ангел на Чернигівщині, Шепель та Тютюнник на Поділлі—не кажучи вже про дрібних „батьків".

Найгрізнішим із повстань було повстання Григор'єва, що мав 16.000 штиків, 60 гармат, 10 бронепоїздів, чимало

кавалерії, із своєю армією він мав піти на Руминський фронт, але замісць того пішов проти большовиків. Надто грізне становище було в місяці травні. Григор'ів, Махно та Всеукраїнський Ревком оголосили свої універсали й організували нечувані погроми над єврейським населенням.

Для керування боротьбою з українською контр-революцією, що їй на виручку почав наступати з Дону Денікін, ЦК РКП делегував на Вкраїну т.т. Троцького, Каменіва та Йоффе. На спільному засідані з ЦК КПУ 19 травня 1919 року в Київі було ухвалено ліквідувати окремий український фронт, українську армію, поставити під загальну команду РСФСР, об'єднати РНГ, комісаріят військовий, залізничний і фінансовий з відповідними російськими комісаріятами, сформувати „Раду Оборони Республіки" з т. Раковським на чолі та організувати ВУЧК для боротьби з контр-революцією. Напруженими зусиллями в червні Радянське Правительство ліквідувало яко-таке отаманщину, мобілізувавши на повстанський фронт значне число членів КПУ. Треба ще згадати, що весною 1919 р. в перше увійшли до складу Ради Народніх Комісарів України три представники українських боротьбистів, між иншим Панченко й Литвиненко; згодом, на місце Панченка, Наркомом Освіти став Шумський, а ще пізніше—Гринько.

Денікінське підполля

Наступ Денікіна та Петлюри. Приготування до оборони революції. УКП боротьбистів. Росклад отаманщини. Московська конференція. Радянський Всеукр. Ревком. Визволення Вкраїни.

В той час, як Червона Армія розганяла отаманів, Денікін почав наступ на Вкраїну і 25 червня поспішним маршем заняв Харків, користуючись з ослаблення Радянської влади в боротьбі з повстанцями. Перед Радянською владою повстала грізна небезпека, надто тому, що на Правобережжі стали вибухати нові повстання під приводом Сквирського Всеукрревкому правих незалежних уесдеків; до всього того стався ще наступ Петлюри з галичанами з боку Кам'янця та Проскурова. Петлюра заняв Жмеринку і сунувся на Київ, одрізуючи дорогу червоним частинам, що находилися

в районі Одеси та прочищуючи собі дорогу новими повстаннями отаманчиків проти большовиків.

Після виходу Директорії з Києва 30 січня 1919 року Петлюра присвоїв собі права „Головного Отамана“ й фактично управляв УНР, що її само населення вигнало з території Вкраїни. Винниченко до того часу вийшов із Директорії й УСДРП, а инші члени Директорії стали сліпим знаряддям нового опереткового героя.

Користуючися з повстанської боротьби проти радянської влади на Вкраїни, Петлюра разом із січовиками та галичанами вірвався до Кам'янця і там обновив міністерство УНР з Мазепою на чолі, спираючися на групу правих УСДРП, що, яко партія, фактично вже не існувала, та на невеличку групу з центральної течії УПСР. Галичани, що їх вигнав з галичини польський наступ, разом з диктатором Петрушевичем силою умов держалися за Петлюру. Инші партії стояли осторонь від нього; навіть УСД (незалежні) виступали проти нього після невдач Сквирського Всеукрревкому. Зате до нього потяглася вся „безпартійна“ російська й українська контр-революція, офіцерня та еврейска буржуазія, що ожидаючи Денікіна, хотіли використати похід Петлюри для скорішого визволення себе від влади робочих і селян.

Під напором наступу з двох боків та під навалою отаманщини, радянська влада примушена була ще раз евакуватися з України. 28 серпня було залишено Київ, куди 30 серпня увійшли рівночасно добровольче військо Бредова та полки Петлюри.

Для керування підпольною роботою на Враїні, ЦК КПУ ще 28 липня вилучив із себе „Зафронтове Бюро“, що складалося з Кассіора, Дробніса та Рафаїла, а функції РНК приняла на себе „Рада Оборони“, що складалася з т.т. Раковського, Иоффе й Петровського. 2 жовтня ЦК КПУ роспусив себе, передавши дальшу роботу ЦК РКП. Радянське Правительство Вкраїни так само скасувало себе.

Наступ Денікіна та Петлюри вніс ще більшого росколу до дрібно-буржуазних партій Вкраїни. Їм лишалося тільки дві дороги: іти разом або з білогвардійщиною, або

з большовиками,—третього виходу не було. Праві есери й меншовики домагалися згоди з Денікіним під загальним лозунгом Установчих Зборів, а ліві течії та групи повернули до большовиків. 6 серпня еврейськький Комуністичний Союз (Фарбанд) рішуче переходить на бік диктатури пролетаріяту і вливається в КПУ. Боротьбисти, що ще нероздільно звязували принціп диктатури пролетаріяту із самостійництвом, 6 серпня на свойому з'їзді в Київі об'єдналися з лівою групою вкраїнських незалежних, що склалася серед незалежних через отаманську авантюру Всеукр. Ревкому, та разом з ними організували сильну числом Українську Комуністичну Партію боротьбистів. 28 серпня ЦК УКП боротьбистів вносить меморандум про приняття його до Комінтерну, визнаючи себе за єдиного й виключного представника пролетаріяту і незаможного селянства на Вкраїні. Праві незалежні також поривають звязок с петлюрівщиною і хоча й не переходять твердо на платформу диктатури пролетаріяту, але на конференції 20 серпня вирішають боротися з Денікіним та петлюрівщиною. В половині червня до-решти роскололися на борбистів, що йшли разом з КПУ, і на активістів, що лишилися й надалі боротися з большовиками.

Тимчасом отаманщина, що допомогла наступу контрреволюції, стала в суперечність сама із собою. В кінці червня Махно убиває Григоріїва й береться за партизанщину проти Денікіна, в той час, як на Київщині Бредов призначає Струка полковником „першого малоросійського партизанського полку". Надії повстанців на білогвардійщину розвіюються після розгрому Петлюри й переходу на сторону Денікіна галицьких провідців, в середині листопаду 1919 р.; з другого боку петлюрівщина зраджує повстанців складенням умови з Польщею 7 листопада, що нею погоджується на поворот польських поміщиків на Вкраїну. Отаманщина, що виросла з роспаду УНР і мала за собою більше як 26.000 жертв, пограбувала 300 городів та містечок та отаманщина, що її направляла українська інтелігенція в ім'я самостійности, тепер зовсім роспалася.

Разом із тим населення, що раніш вороже ставилося до „комуни" та до большовиків, під гнітом білогвардійських банд, п'яного офіцерства, поміщиків, що поверталися, та

спекулянтів—одужало від попереднього ворожого настрою до Радянського Правительства і, дожидаючи його знову, під керовництвом комуністів і боротьбистів піднімає партизанську війну проти Денікіна, що прямував на Москву. Поруч із членами КПУ працюють віддано „комсомольці“, які ще 25 червня в Київі були об'єдналися на першому з'їзді в „Комуністичну спілку робочої молоді на Вкраїні“; працює УКП боротьбистів, працюють українські незалежні, бундовці й українські ліві есери борбисти.

Московська конференція 15 грудня 1919 року, маючи на оці помилки КПУ, що намагалася живцем перенести з Росії на Вкраїну готові форми Радянської влади, не беручи під увагу властивостей Вкраїни, зробила резолюцію, що нею намічається де-які поправки до попередньої тактики Радянського Правительства на Вкраїні, а саме: забороняється всяке насильство окремих членів партії в організації комун; націоналізовану землю передається безземельним і малоземельним селянам; совхози лишаються тільки як зразкові господарства; хлібні заготовки провадиться згідно з вимогами вкраїнського села; приєднується до Радянської влади не тільки незаможне, але й середнє селянство, провадиться боротьбу з русотяпством. Ось такі були основні точки цієї резолюції.

На нараді відповідальних членів КПУ 15 грудня було вирішено замісць роспущеного ЦК організувати „Партійний Центр КПУ“ в складі т.т. Раковського, Затонського й Петровського з завданням підготовити четверту конференцію КПУ та відновити парторганізації, що їх розгромив Денікін.

Тимчасом наступ Червоної Армії та партизанська війна затримали наступ Денікіна й заставили його поволі одступити назад на південь. 11 грудня ЦВК України організував „Всеукраїнський Військ. Рев. К-тет“ у складі Раковського, Петровського, Затонського, Мануїльського й представників партії боротьбистів (Гринько) та борбистів (Качинський). Радянський Всеукрревком 4 січня 1920 року переїхав до Харкова, де 20 січня видав декрет про ступневу організацію всеукраїнської армії, шляхом утворення шкіл для українського комскладу; 5 лютого видан декрет про вільне користування трудового селянства землею та про

розподіл поміж трудовим селянством націоналізованих земель, що його мали праводити органи самого незаможного селянства; 20 березня вийшов декрет про єдине споживче кооперативне товариство.

19 лютого 1920 року УЦВК України відновив свою діяльність і, скасувавши Всеукрревком, призначив Раду Народніх Комісарів на чолі з т. Раковським. Одночасно з цим замісць „Партійного Центру" відновив свою діяльність ЦК КПУ. В середині зими диктатуру пролетаріяту на Вкраїні було вже цілком відновлено і КПУ з новим досвідом узялася до партійного й радянського будівництва на Вкраїні.

Тимчасом для Вкраїнської Ком. Партії боротьбистів назрівав поворот у бік злиття з комуністичною Партією большовиків України. КПбУ одужувала вже, позбавляючися централістичних тенденцій, що проявлялися в де-яких організаціях, прикладом у Харківскій, де під час губерської конференції пропозиція повного злиття з Росією дістала цілу третину голосів; з другого боку, вона позбувалася самостійницького сепаратизму, що існував також у її рядах, приміром у Київській організації під проводом Лапчинського. УКП боротьбистів лишалося тепер дві дороги: або злитися з КПбУ, що стояла на федералістичному погляді, або перейти до табору її озброєних ворогів. Грунту для дальшого існування окремо між двома таборами, вона вже не мала. Відносини між КПбУ та ЦКПб були вже занадто загострені. Відповідь Виконкому Комінтерна (від 5/I 1920 р.) на меморандум УКПб (28/VIII 1919 р.), що домагався визнання УКПб за комуністичну організацію Вкраїни, недвозначно говорила, що двох комуністичних організацій на Вкраїні бути не може. Ця альтернатива і прискорила поворот УКПб наліво, що відбувся ще наприкінці зими; отже скликана до Київа УКПб (3/III 1920 р.) могла рішитися тільки на злиття з КПбУ.

Закріплення Радянської Влади

Четверта конференція КПУ. Харківська опозиція. Новий ЦК КПУ. Четвертий З'їзд Рад. Війна з Польщею.

Четверта конференція КПУ, що відбулася в Харкові 16 березня 1920 року, була об'єднанням під прапором КПУ

тих революційних сил Україні, що переможцями вийшли з тяжкої боротьби і звільнилися від решток міщанської ідеології націоналізма. В КПУ ще раніш увійшли фарбанд в серпні 1919 р. та меншовики-інтернаціоналісти, а на конференції до неї вливалися нові бойові сили, що до цього часу перебували в УКП боротьбистів.

Таким чином, скінчився довголітній паралелізм революційного руху на Вкраїні, що почався був у кінці цих років. Наступив синтез двох рівнобіжних дотепер революційних напрямків, прийшло остаточне об'єднання передових українських бойових сил під одним прапором боротьби за соціялізм, за диктатуру пролетаріяту.

Але з другого боку до КПУ втиснулися в цей час елементи, що на них ще видно було грубі сліди міщанської ідеології. Це були ті, що підчас партійного тижня в лютому 1920 року, особливо в харківській організації, величезною масою влилися до загартованих рядів КПУ і внесли з собою зайву критику та хоробливе опозиціонерство до політики ЦК РКП; прикриваючися „ініціятивою місць", вони вносили в ряди КПУ незгоди та суперечки з приводу політики РКП, а саме її відносин до Вкраїни. Вони були тими елементами, що своєю хворобою почасті спричинилися до заколоту в четвертій конференції; хворобою заразились навіть видатні члени КПУ, так що РКП потім мусила основно лікувати КПУ від цієї немочи.

На конференцію явилося 260 делегатів, що заступали 25247 членів і 8233 кандидатів КПУ. Конференція почалася урочистим об'єднанням з КПУ членів УКП боротьбистів, які на своїй окремій конференції що з Київа перенеслася до Харкова й відбувалася рівночасно з конференцією КПбУ, ухвалили злитися з КПУ в одну партію. Тепер на Вкраїні повинна була існувати одна комуністична партія, що являла б собою єдиний пролетарський фронт. В дійсності, однак, кволіла ще одна окрема група „комуністів", що не згожувалася ще й тепер із КПУ і яка ще недавно, весною 1919 р., керувала отаманськими повстаннями проти большовиків. Але вона ні серед пролетаріяту, ані серед селянських незаможників не мала вже ніякого впливу; хоч вона й стала на радянську платформу та признала

диктатуру пролетаріяту, але вдягла його в націоналістичну сорочку. Це були праві незалежники, що 20 січня 1920 року після розвалу білогвардійщини та отаманщини протверезіли, але не зовсім, і організували окрему „Українську комуністичну партію“ (УКП), навіяну націоналістичним самостійніцтвом.

Та проте КПУ, хоча й одужала від оружного сепаратизму та кустарництва, хоча й ліквідувала серед себе попередню „фракційну“ боротьбу лівобережців та правобережців, хоча й позбавилася на московський конференції хворобливого у де-яких членів своїх упередження до українського питання та вузької шаблонности в радянському будівництві на Вкраїни, та все-таки вона жила ще фракційністю, що гостро виявилася на четвертій конференції з приводу відношення до ЦК РКП на Вкраїни.

В опозиції була харківська група під проводом Сапронова Рафаїла та Іванова Олексія, незадоволена „політикою назначенства ЦК РКП на Вкраїні“ во імя „демократичного централізму“. Маючи найбільше число (60) делегатів, вона кинулася з критикою на ЦК КПУ за „відсутність політичної линії“ та за „рабське підлягання приказам згори“. Коли ж Сталін виступив з доповіддю про економичне будівництво та запропонував виготувані на 9-ий з'їзд РКП тези в цій справі, харківська опозиція знову явилась з своєю критикою, кажучи, що, мовляв, мобілізація пролетаріяту, мілітарізація господарства, заведення, політвідділів і трудових армій, скасування колегіяльности, запроваження вертикального централізму, все це являється механичною военщиною та що фактичне управління промисловістю належить передати профспілкам; своєю критикою вона правалила тези ЦК РКП.

Те саме сталось і з приводу земельної справи: харківці в доповіді Сапронова виступили проти земельного закону, що його було оголошено 5 лютого, та проти проектованих комітетів незаможників; харківці пропонували зі свого боку—на цей раз безуспішно—ліквідацію взагалі комітетів бідноти та організацію замісць них сильних сільських рад, вичищених від глитаїв. Зате справа продовольчої політики пройшла в дискусіях без суперечок, і було

принято рішення про хлібну монополію та державні заготовки по твердих цінах. Так само пройшла справа про відносини УРСР та РСФСР, що її було розвязано на основі кіивскої постанови від 19 травня 1919 року.

Вибори в ЦК КПУ та на 9-тий З'їзд РКП пройшли знову серед бурхливих змагань з харківським „блоком" в приводу кандидатур, серед протестів і демонстративного уходу катеринославських та червоноармійських делегатів, що були проти харківскої фракції. Зрозуміло, що новообраний харківцями ЦК довго не існував, та й не міг існувати, не маючи авторитету в партії. Треба було зробити операцію, щоб оздоровити КПУ. І це зробили 9-й З'їзд РКП та обібраний там ЦК РКП.

На 9-му З'їзді знову була причіпка до ЦК РКП з боку де-яких делегатів України за його протегування Фарбанду та боротьбистам. Але з'їзд визнав за правильну політику ЦК РКП в справі відносин до Вкраїни, а обраний там ЦК РКП постановою від 7 квітня 1920 року роспустив ЦК КПУ та призначив новий ЦК в складі: Артема, Блакитного, Залуцького, Затонського, С. Кассіора, Мануильського, Мініна, Петровського, Чубаря, Раковського, Шумського та Яковліва. Разом із тим для вичистки КПУ від проявлень хворобливости він запропонував на протязі одного місяця перевести перерегістрацію всіх членів КПУ. Ця перерегистрація вичистила з партії 10—40% міщанського елементу в окремих парторганізаціях.

Четвертий Всеукраїнський З'їзд Рад, що відбувся 18-го травня в Харкові, пройшов серед бойового піднесення; він, принявши відомі вже резолюції четвертої конференції КПУ що-до роботи на селі, організації комнезаможів і продовольчої та економичної політики, поклавши в основу останню резолюцію 9-го З'їзду РКП—тези Сталіна. Одночасно з'їзд вирішив входження УРСР в РСФСР на правах федеративної республіки з окремим представництвом у ВЦИК'у та на Всеросійських З'їздах Рад та приняв конституцію УРСР.

Четвертий З'їзд Рад проходив під вражінням наступу Пілсудського з Петлюрою на Вкраїну. Цей наступ роспочався 20 квітня 1920 року, а в травні поляки вже заняли Київ. Всі делегати до одного мобілізували себе на

фронт; з таким саме піднесенням пройшла мобілізація членів КПУ. Україна, що одужала вже від отаманщини, одною лавою стала проти поміщиків та петлюровських агентів. Селянство оцінило політику Радянської влади й дало сотні тисяч червоноармійців, що в червні не тільки звільнили Вкраїну від панів, але й зайшли під саму Варшаву, помагаючи стати на ноги радянській владі в Галичині. І тільки потім під напором Антанти, що помагала Польщі, вони одступили на межі Вкраїни.

Перемога над Польщею стала ще одним доказом того, що Радянська влада вже твердо укріпилася, та що КПУ стала вже здоровим організмом і провадить класову боротьбу, як того вимагають конкретні історичні умови; а злиття 16 липня 1920 р. лівих борбистів, що відкололися від правої течії синдикалістів, потвержувало, що дрібно-буржуазну ідеологію на Вкраїні ліквідується в тяжкій боротьбі за диктатуру пролетаріяту. Розвал УКП потвержував ще раз цю ліквідацію.

Мирне будівництво

П'ята конференція КПУ. П'ятий З'їзд Рад. Ліквідація петлюрівщини та Врангеля. Процес Голубовича. Неп і шоста конференція КПУ.

П'ята конференція КПУ відбувалася вже під кінець боротьби на пролетарськім фронті з контр-революцією, що її організувала Антанта. На польському фронті було вже перемир'я, що у квітні 1921 року закінчилося мировою згодою в Ризі. Правда, ця мирова згода може бути лише перемир'ям на пролетарськім фронті Європи: нею відірвано від Вкраїни західну Волинь, а Червона Галичина знову відійшла до польських панів. Але значіння цього миру полягало на тому, що вкраїнський і російський пролетаріят забезпечував собі спокійне будівництво Радянської влади без загрози чужоземної інтервенції.

Поруч із цим відбувалася ліквідація решток врангелівських банд, що під командою Врангеля ще раз пробували пролізти з Криму на Україну. В листопаді Червона армія вибила їх із Криму і звільнила таким чином Україну від ворогів, що їй загрожували. Диктатура пролетаріяту,

покінчивши ще весною 1919 року з національною контрреволюцією в середині, тепер докінчувала з білогвардійщиною, що напала на неї зовні. Перекопські дні прориву були початком цієї ліквідації; цими днями в історію Червоної армії записано одного з найкрасивіших моментів саможертви та відваги.

П'ята конференція КПУ в Харкові відбулася 17 листопаду 1921 року. На цій конференції було 342 делегати від 31065 членів та 10983 кандидатів; вона повинна була дати підсумок роботи 1920 року та розвіяти рештки „фракційности", що на цей раз виявилися у формі „робочої опозиції", лишків русопятства та вкраїнського патріотизму, що на них хорувало ще чимало членів партії. В конференції брав участь представник Комінтерну—т. Зінов'їв. Конференція ухвалила боротися з бюрократизмом та з відірваністю деяких членів партії від робочих та сельянських мас; вона рішила підвищити марксівську самосвідомість серед партії шляхом переведення двотижневика закріплення партії і ухвалила вести широку інформацію серед населення про радянське та партійне будівництво.

В економичних справах конференція йшла ще під знаком военного комунізму. Ухвала конференції в цій справі полягала на тому, щоб піднести продукційність Донбаса, коцентрувати масу кваліфікованої й некваліфікованої сили на ударних галузях господарства, піднести кустарну промисловість, організувати Економичну Раду Республіки та рішуче боротися з приватно-капіталістичним способом росподілу продуктів фабрично-заводського виробництва.

В земельній справі конференція ухвалила націоналізувати лише галузі сільського господарства, що мають виключно загально-державне значіння та рішила переводити повільну колективізацію індивідуальних господарств. В продовольчій справі конференція стояла ще на принціпі державних заготовок і державного росподілу з участю в роскладці незаможніх селян.

Постановою про боротьбу з бандитизмом, не так політичним, як уголовним, що знову настав після денікінщини в процесі розслоєння села, конференція закінчилася, обравши

до ЦК: Петровського, Раковського, Мануїльського, Затонського, Фрунзе, Кіна, О. Іванова, В. Іванова, Мініна, Шумського, Ворошілова, Лебідя, Молотова, П'ятакова, Кона, Чубаря.

П'ятий З'їзд Рад видбувся в лютому 1921 року серед скінченої ліквідації політичного бандитизму й загального переходу селянства на бік Радянської влади. Петлюрівські банди обезброїло польське правительство, як того вимагала Радянська влада ще в листопаді 1910 року. Дрібно-буржуазна вкраїнська еміграція кволіла за кордоном. Роспадалися гетьманські групи; склалися нові ліві течії, що визнавали за неминуче боротися „разом із Радянською владою" проти петлюрівщини. Підчас рижських переговорів ці групи через Грушевського оголосили декларацію, де зазначалося, що представником України може бути лише Радянська влада. Авантюра Винниченка в червні 1920 рокуросколола заграничну УКП на дві частини—большовицьку та національну. Все це разом з розвалом місцевої УКП показувало, що політика Радянського уряду і КПУ переможно йде правильним шляхом.

1921 рік, що з початку весни приніс з собою закон про закріплення землі за селянами на 9 літ та закон про продподаток, був роком народження Неп'а, що з літа 1921 р. становиться новим курсом господарського будівництва і разом з тим ліквідацією военного комунізму на Вкраїні. Всеукраїнська партійна нарада 2 травня 1921 року була вже вступом до цього нового курсу, що перший йому підрахунок зробила конференція КПУ 9 листопаду 1921 року, перевіривши відміни в партійному та радянському будівництві.

Вона підтвердила повну ліквідацію політичного бандитизму після знищення на Вкраїні махновських банд і здачі до рук Радянської влади цілої низки ватажків бандитизму; вона зазначила повний розвал української контрреволюційної еміграції, що весною пробувала організуватися в тернопільську „Раду Республіки" навколо Петлюри, склавши навіть свій кабінет (УНР) та „Українську Національну Раду" у Відні навколо Петрушевича. Однак, обидві організації розлетілися на протязі трьох місяців. Так само безнадійно намагалися об'єднатися в „Державний Союз" гетьманці, для боротьби з большовиками.

Тимчасом процес ЦК УПСР та міністрів УНР з Голубовичем на чолі в Київі 22 травня 1921 року став епілогом довгої боротьби національної контр-революції проти пролетаріяту України, що прилюдно осудив їх шкідливу роботу перед трудовими массами України і показав непереможну силу вільних од гніту робочих та незаможних селян, що власними руками звільнили себе від своїх та чужих паразитів.

Не думаючи про помсту своїм попереднім ворогам та протягаючи руку всім тим, що заблукали, що ниділи й нидіють у концентраційних таборах Польщі та Чехії, пролетаріят України показав, що тільки його влада могла вивести Вкраїну із неволі та дати їй можливість розвивати свої творчі сили, готуючи їх разом із тим до потужної всесвітньої революції, до братерської спілки народів. Основи такої спілки проголошено на 7 Всеукраїнському З'їзді Рад— 10 грудня 1922 р., де пропоновано утворити Союз Соціялістичних Республік і вбито цим осиковий кіл в серце великоруських домагань „єдиної, неділимої" та українських мрій про „самостійну неньку".

Література.

Для історії революційного руху на Україні та для історії КПУ можна студіювати, яко матеріял, такі книжки, хоча багацько з них не має марксівського змісту, частина ж є контр-революційна або навіть чорносотенна.

М. Грушевський: З політичного життя старої України. *Його* ж: Студії з економичної історії України. *О. Ефименко:* Історія українського народу I—II переклад під ред. Багалія. *М. Н. Покровский:* Русская історія, II т., глава XII; т. III, гл. XVI і XVII, т. IV. *Корнилов:* История России XIX ст. *В. Н Семевский:* Кирилло-Мефодиевское общество. *М. Драгоманів*: Шевченко, українофіли і соціялізм. *М. Грушевський*: З починів українського соціялистичного руху. *Н. Костомаров*: Украинський сепиратизм. *Ю. Охримович*: Нарис розвитку української політичної думки в XIX ст. *М. Лозинський:* Польский і руський революційний рух і Україна. *М. Драгоманов:* Историческая Польша и великороссийская демократия.

С. Щеголев: Украинство, как этап южно-русского сепаратизма. *Невский:* Южно-русский рабочий союз. *А. Тун:* История революционного движения. *А. Ельницкий:* История рабочего движения в России I—II. *М. И. Сквири:* Первая рабочая социалистическая организация в Одессе. *А. В. Флоровський:* Воля панська та воля мужицька. *В. Міяковський:* Революційні відозви 1850—1870 р. *В. Дорошенко:* Революційна українська партія. *П. Л. Тучапский:* Из пережитого. *М. Грушевський:* З біжучої хвилі. Из эпохи „Звезды“ и „Правды“ II в. *В. Алгасов:* Революция 1905 г. *М. Павлович:* Україна, яко об'єкт міжнародньої контреволюції. *І. Кулик:* Огляд революції на Україні. *М. Рафес:* Два года революции на Украине; його-же: Накануне падения гетманщины. *Л. Золотарев:* Из истории Центральной Рады. *Е. Бош:* Национальное правительство и Советская власть на Украине. *М. Скоровстанский:* Революция на Украине. *Дело* членов ЦК УПСР, Голубовича и др. (стенографический отчет). *Х. Раковский:* Борьба за освобождение деревни. *В. Виниченко:* Відродження нації I—III. *П. Христюк:* Замітки й матеріяли до історії української революції, I—III. *Я. Яковлев:* Русский анархизм в великой русской революции. *Х. Раковский:* I В стане белых, II. Конец белых. *Назарук:* Рік на Великій Україні. *В. Качинский:* Очерки аграрной революции на Украине. *Эрде:* Из эпохи бури и натиска. *М. Майоров:* Из истории революционной борьбы на Украине. *Протоколы* с'ездов и конференций КПУ. *Летопись и ревоция,* журнал Всеукр. Истпарта. *Октябрьская революция,* сборник статей. *Равич-Черкаський:* Історія Комуністичної Партії большовиків України.

ЗМІСТ

Х. Г. РАКОВСЬКИЙ

КОМІТЕТИ НЕЗАМОЖНІХ СЕЛЯН І НОВА ЕКОНОМИЧНА ПОЛІТИКА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТ[redacted]
1923

ЛІТО-ДРУКАРНЯ
КНИГОСПІЛКИ,
НЕТЕЧЕНСЬКА НАБЕР., 14.

Д. У. Д. ХАРКІВ. № 3157.
Т. 5000. ЗАМ. 2153.

ДОКЛАД

НА ЗАСІДАННІ ТРЕТЬОГО
ВСЕУКРАІНСЬКОГО
З'ІЗДУ КОМНЕЗАМІВ
15 ТРАВНЯ 1923 РОКУ

Товариші!

В імени уряду вас вітав вже тов. **Петровський**. Дозвольте мені засвідчити з свого боку те почуття бадьорости, котре відчуваємо ми, бачучи тут представників найкращої частини українського селянства.

ЗНАЧІННЯ 3-го З'ІЗДУ КОМНЕЗАМІВ.

Республіки переживають трівожні хвилини. З усіх столиць світу дивляться на робітничі й селянські маси Радянських Республік, що вони скажуть: чи ухвалять вони заходи Радянської влади, чи своїм ваганням виправдають ті надії, що їх плекає міжнародній капітал — росколоти єдиний робітниче - селянський фронт. Щасливий випадок дав можливість тут, у столиці України, перед представниками закордонних держав, засвідчити непохитну віру у правоту нашої справи, засвідчити вашу відданість Радянській владі [оплески, «ура»].

Звичайно, товариші депутати, ваш з'їзд було скликано не для політичних демонстрацій. І коли він все-ж таки є одним з найкращих проявів єдиної волі українського села і українського міста проти домагань імперіялізму—це є щасливий збіг. Ваш з'їзд має і повинен мати в історії Радянської влади на Україні величезне значіння. Я можу висловити жаль, що ваш з'їзд ми скликали майже наприкінці другого року нової економичної політики. Треба було його скликати

ще в минулому році, але в разі, коли ми зробили помилку, хай ця помилка буде останньою і хай віднині З'їзди Комітетів Незаможніх Селян будуть, як і З'їзди Рад—З'їздами щорічними [оплески].

КОМНЕЗАМИ НА РОЗДОРІЖЖІ.

Я кажу, треба було його скликати ще в минулому році для того; аби покласти кінець тим пересудам і криводумкам, котрі викликала на селі і навіть у місті нова економична політика.

Багато, звичайно—не з друзів робітників і селян, було таких, що в цій новій політиці бажали вгледіти відмовлення від нашого відношення до селянської голоти. Багато почало казати про ліквідування комнезамів. «Тепер Радянська влада»—казали вони,—«ставить ставку на міцного хазяїна-селянина, і їй вже непотрібний селянський голодранець-незаможник, що не має а ні коня, ні реманенту, і котрий, можливо, не вміє так гарно обробляти землю, як куркуль».

Треба було ще торік, в більш урочистій формі, ніж наші обіжники й постанови уряду й конференції Комуністичної партії, заявити звідси, з трибуни парламенту української голоти, що союз між міським пролетаріятом і селянським бідаком, є союз нерозривний [оплески], союз освячений досвідом 5 літньої революційної боротьби, союз освячений пам'яттю борців з міста й села, з робітників і з селян-бідаків, що загинули по всіх фронтах в боротьбі за Радянську владу [оплески].

Ні, не знайдеться серед нас, серед тих, котрі пережили всю тяжку історію Радянської України, котрі знають всі дільниці бойовища, де була величезна жорстока боротьба за Радянську владу, не знайдеться серед нас таких, що легковажно віддадуть на знищення

величезні революційні підсумки, величезні революційні здобутки. Так, ми кажемо: Комнезам—це був величезний здобуток української революції, котрим ми пишаємось [оплески] і нам мають всі підстави заздріти инші Радянські Республіки; і не раз доводилося нам від Володимира Ілліча чути жалкування з приводу того, що вони дуже рано скасували Комітети Бідноти.

Звичайно, їхні умови були трошки инші ніж у нас на Україні. Там не було такої міцної засадистої заможньої куркульні, як у нас, котра була величезною підпорою для всієї української контр-революції і білої і жовто-блакитної. Але ми, товариші, знаємо всі це важке лихо. Ми знаємо, скільки років робітники з міста простягали руку до села, шукали союзу з біднотою і скільки зусиль пішло на те, аби цю селянську бідноту зорганізувати, аби зробити з неї підпору Радянської влади, аби міський пролетаріят міг сказати, що він має в селянстві вірного надійного союзника.

Був час, коли справді ніби то все село йшло за нами, але був час, коли все це село повернуло проти нас, тому що біднота перебувала ще в повній владі і під повною диктатурою куркуля. Був час, коли все село йшло за нами; це був той час, коли боротьба на селі йшла проти поміщика, і коли куркулеві було приємно, що пана на селі не буде, бо він тоді перший зможе одержати його реманент, його землю. А коли ми скасували поміщика, коли ми після двох революцій сказали «земля тепер належить працюючому людові», що вийшло?

Вийшло, що на селі, запанувала влада куркуля. Становище голоти було дуже важке, вона вся опинилася в пазурах куркуля. Він навіть залучав цих бідаків, даючи їм хліб, котрого вони не мали і не могли

одержати й від держави, тому що куркуль не давав державі хліба,—залучав людей для отаманських загонів, і тоді пішла по Україні та легенда, що її поширювали куркулі: «Були, кажуть, більшовики, гарні люде, але їх більше нема—тепер прийшли комуністи». Й біднота вірила.

Радянська влада в 1919 р. здавалася бідноті владою комуністичною, що немов ніколи нічого спільного не мала з тими, хто в 1917 і 1918 р.р. знищив й вигнав звідси всіх оборонців поміщиків, Центральної Ради, Гетьмана Скоропадського і німців.

ЯК ВИНИКЛО ОБ'ЄДНАННЯ СЕЛЯНСЬКОІ БІДНОТИ З ПРОЛЕТАРІЯТОМ.

І в цей тяжкий мент, трагичний мент, коли місто простягало руки й не знаходило в селі бажаної відповіди, в цей мент почала поступово підводитись селянська голота, почали організуватися спочатку, ще в 1919 р., комітети бідноти, котрим, однак, куркулі й отамани не давали життя. І тільки вже в 19—20 р.р., вже після нової боротьби, після третьої революції, після того, як пішов Деникин, після того, як знищили безліч банд, тільки тоді на селі почала прокидатися селянська біднота, організовуватись у комнезами.

Тоді перший раз ми сказали:—тепер вже ми село завоювали, ми ступили на твердий грунт, ми ступили тепер на грунт непохитний, ми можемо сказати,—це вже не ті лицемірні, полохливі прихильники Радянської влади, котрі бувають її оборонцями, поки вона на селі в особі червоноармійського загону, або поки гонить поміщиків; а коли з села піде ця влада, піде цей загон, тоді вони одкривають ворота ріжним

отаманським загонам. І ось в цю добу контр-революційної боротьби з пролетарською владою, боротьби ворожих районів, тільки завдяки допомозі Комітету незаможніх селян була можливою наша перемога.

Звичайно, агенти контр-революції намагалися конче ріжними гарними словами ввести в славу перед широкими селянськими масами Радянську владу, підроблюючись під нашу більшовицьку Радянську мову, звалися «Радянською владою» лише українською, не «кацапською».

Чи пам'ятаєте ви, товариші, що ми пережили на Україні, скільки крови пролялося, скільки було повстань, скільки міст було зруйновано, скільки сел було спалено, скільки невинних людей постраждало? Чи пам'ятаєте ви в 1919 році Григорьєвщину, чи пам'ятаєте повстання круг Київа, на чолі з Зеленим, Анголом, Струком? Всю Україну, від Донбасу до Дністра, було вкрито бандами, котрі викидали революційні гасла лише для того, аби обдурити селян. Проказували гарні слова.

Три дні тому, я випадково, переглядаючи старі папери, знайшов телеграму т. Антонова-Овсеєнко, тоді нашого командуючого Червоною Армією, котрий з Вапнярки, де він розмовляв по дроту з Григорьєвим, що повстав вже 10 травня проти Радянської влади, передавав зміст його універсалу. Я перечитаю вам одне речення дуже цікаве. Ось які там гарні слова в цій промові до селян, де ніби-то почувалася непідроблена любов до них, до їх страждань.

Звертаючись до українських селян, він каже: «ти працюєш день і ніч при світлі каганця, ти ходиш босий і в штанях з мішків. Замісць чаю п'єш гарячу воду без цукру. Все це через «московську обжорку». Треба вигнати комуністів. Серед них багато є з тої

країни, де розіп'яли Христа. Треба вигнати Радянську владу і встановити свою українську радянську владу», але українську з Григорьєвим і Тютюнником.

От, здавалося б, чого й краще. А тепер, коли ми звертаємось до цієї доби (до неї треба звернутись, бо було б величезним нещастям, як би забували уроки й досвід минулого), коли звертаємось до тої доби, що відійшла назад з 1919 року, для нас робиться ясним, що йшла боротьба з одного боку пролетаріяту, котрий шукав союзу з селянською голотою, і з другого боку всілякої буржуазії, починаючи з білих генералів, жовто-блакитних патріотів—Директорії, Центральної Ради й инш., й кінчаючи Григорьєвим, Зеленим, Анголом, Струком й т. инш. Вся ця ріжнобарвна банда, котра або ховалася під машкарою революційних слів, де ніби-то почувалося співчуття до українського народу, або одверто воювала під генеральськими гаслами і з генеральськими гімнами «Боже, царя храни», вся вона створювала той самий фронт, ту саму класу людей—оборонців старого режиму.

Звичайно, вони повинні були висунути вперед спочатку тих людей, котрі могли б користуватися довіррям селян, на зразок Махна або Григорьєва. А в разі їм вдалося б скинути Радянську владу, тоді прийшли б Тютюнники, Петлюри, а після них з'явився б справжній поміщик і генерал.

СОЮЗ, ЗАКРІПЛЕНИЙ ПРОЛИТОЮ БРАТЕРСЬКОЮ КРОВ'Ю, Є НЕРОЗРИВНИМ.

Ми кажемо: без Комітетів Незаможніх селян ми цю зграю не подолали б. Одної Червоної Армії ще не досить. Робітників по містах дуже мало порівнюючи з селянським населенням. Червона Армія?—адже ми

не можемо давати на кожне село полк, а иноді й дивізію, коли ходило про боротьбу з бандитизмом. Завдяки чому ми перемогли? Тому, що на селі ми знайшли цього союзника, на котрого Радянська влада поклала завдання і боротись з бандитизмом, і переводити Радянські закони, і збірати продроскладку, переводити мобілізацію, переводити засівну кампанію і боротись з дезертирством. Хто робив все це? Це робили Комітети Незаможніх селян. І скільки з ваших найкращих проводирів загинуло на цьому фронті в боротьбі за Радянську владу? Десятки, сотні, тисячи комнезамів склали свої кістки, відстоюючи на Запоріжжі, на Поділлі, Херсонщині, Харківщині існування робітниче-селянської влади. І тут дозвольте одному з служників цієї влади, котрий протягом п'яти років нотував і переживав всі її радощі і горе, згадати про цих героїв, про тих незаможників, котрі вмирали для того, аби ми могли сьогодні тут вільно почувати під собою твердий непохитний грунт зміцненої Радянської влади, збіратись і обговорювати наші справи. (оплески). Товариші! З мого боку було б тільки словами, як би я сказав вам, що цей союз ми повинні зберігти, і коли б одночасно з тим я не подбав би опреділити ті умови, при котрих союз цей зробився б більш міцним, як би одночасно з тим я не сказав би вам про те, що ми робили в нашій партії постійні застереження проти явних і таємних сил, котрі руйнують цей союз і котрі його послаблюють.

Так, товариші! Ми були примушені років з два тому освятити нову економичну політику. Зайвим є тут перед вами виправдувати Радянську владу за це рішення. Його неминучість відчувалася всіма, а його необхідність виправдалася ще більш за ці два роки нової економичної політики, що допомогла нам стати

на ноги. Тому ви мене звільніть від потреби виправдуватись перед вами. Нова економична політика була необхідною. Про це ви можете, коли ще не мали випадку, прочитати в брошурі т. Леніна «Про продподаток». Там ви побачите, коли можна так мовити, програмове, теоретичне пояснення нової економичної політики. Але більш, ніж теорія, вам говорить практика.

Однак, ми не можемо затаїти, що нова економична політика веде за собою, як зміну в стані селянської бідноти, так само й зміну в тій активній політиці, котру Радянська влада зобов'язана тепер вести у відношенню до Комнезамів, активній в тому значенні, що вона тепер ще більш, ніж у минулому, повинна йти назустріч комнезамам.

КОМНЕЗАМИ Й НОВА ЕКОНОМИЧНА ПОЛІТИКА.

Які ті зміни, котрі нова політика внесла у становище бідного селянина? Вона поставила його перед вільною конкуренцією більш заможнього селянина. Вона дала більш можливости тому селянинові, в котрого, не вважаючи на все роскуркульнення, збереглися де-які більш міцні підвалини для відродження його господарства. Неп одкрив селу шлях до капіталістичної конкуренції, до конкуренції між приватнім власником і приватнім продуцентом. Що це значить? Це значить, що в певній формі, в певних розмірах виставлені старі відносини—купівля й продаж. Правда, землю продати не можна,—але її можна орендувати, і наколи не можна складати папери про продаж землі, то можна перед іконою присягтися за її продаж, а для куркуля цього иноді буває досить. Тому він так любить релігію, бо тепер вона буде йому заміняти старий цівільний кодекс. Можна землю

орендувати, можна позичати гроші, брати відсотки, можна забирати по дешевих цінах худобу в бідаків. Ось що зробив можливим неп.

Раніш в нас на селі був засіб, котрий на Україні зробивсь відомим під назвою «роскулачування» (роскуркульнення), і котрий, так би мовити, підрізав крильця в селянського дрібного буржуя. При непі ж роскуркульнення нема. Ми перейшли до нових відносин, і те, що закон дозволяє заробити торговлею, продажем й т. инш.—ніхто не має права відібрати.

Але на лихо бідноті, до цієї нової економичної політики додалась ще инша гірша політика—голод. В ньому, звичайно, неповинна Радянська влада. Вона не повинна і в новій економичній політиці, бо Радянська влада з усих сил намагалася не допустити нової економичної політики; але вона не могла бути сильніш за економичну стихію, вона не могла бути сильніш за відсталість нашої країни, де промисловість і раніш займала мале місце в народньому господарстві, де, крім того, цю промисловість було зруйновано у наслідок імперіялістичної й громадянської війни і де куркульня була остільки сильною.

Я кажу, з'явився новий чинник. Цей чинник був—голод. Товариші! Я не буду малювати наслідків голоду для села. Ви самі знаєте їх краще за мене, але кожен знає які вони були в його повіті, чи може навіть і в своєму селі. Я наведу вам де-які характерні факти, котрі відносяться до цілої низки губерень. З доручення Центрального Комітету Комуністичної партії більшовиків України, ми перевели обслідування селянських господарств. Таких обслідувань на Катеринославщині було зроблено 24, на Запоріжжі 28, на Поділлі 45 і т. д. У наслідок цих обслідувань ми дізналися про селянські господарства без реманенту

(а ви розумієте, що то значить безреманентне господарство: це господарство без коней, без волів, без сільсько-господарчого приладдя). Обслідування Катеринославщини, Запоріжжа, Миколаївщини, Харківщини, Волині, Чернигівщини, Київщини, Кремінчущини й Поділля вказало, що пересічно на Україні мається 39% безреманентних господарств, при чому на Катеринославщині їх є 35%; на Запоріжжі (коли воно ще існувало) їх було 48% (ця губерня найбільш постраждала від голоду, як вам відомо); на Чернигівщині—36%; на Київщині—16; Волині—35; Поділлі—39; Кремінчущині—19; Харківщині—19; Полтавщині—18; Пересічний відсоток господарств, що не мають коней—на Катеринославщині—52; Київщині—26; Кремінчущині—36.

Тепер ще одна маленька статистика і я закінчу з втомлюючими числами. Я гадаю, що вони не повинні нас стомлювати, бо ми маємо тепер картину того, що наробив голод і почасти нова економична політика.

Статистика ця стосується ріжного характеру закабалювань. По трьох степових губернях, Катеринославщині, Запоріжжі і Миколаївщині, відсоток волостів, в котрих запримічено закабалювання ріжними шляхами є 64; а відсоток волостів, по котрих закабалювань не помічається—11. По 48% волостів біднота примушена наймати й платити заможньому селянинові за те, що він обробить йому землю, тому що біднота не має реманенту. У 7% волостів заможнє селянство дало насінньову позику бідакам; в 42% волостів заможнє селянство скуповувало в голоти її майно.

В пятьох инших губернях: Київщині, Поділлі, Волині, Чернигівщині, Кремінчущині, відсоток волостів, в котрих нема ніяких закабалювань, також 11. Далі волости де є позика виробів складають 36%; де є

допомога обробки землі—57%; насіннєві позики—62%; де скуповують майно—15%.

Характерно, що в пятьох губерніях, де не було голоду, або де голод не набув такої гострої форми, закабалювання віднеслося головним чином до допомоги насінньовими позиками й обробкою землі більш заможніми бідним селянам, в той час, як по трьох головних губерніях, погодження між селянами полягало головним чином в позиці виробів, себ-то заможний не давав насінньової позики і не обробляв землю незаможнього, а просто давав харч,аби той прохарчився, а за це бідак приймав на себе цілу низку кабальних умов.

Товариші, я в числах росповів вам історію села, історію мілійонів селянської голоти. І коли ми порівняємо ці числа з числами 1920, 1921 і 22 р.р., ми маємо характерну криву лінію.

У 1920 р. й почасти в 1921 р. селянська голота наступає на куркульню, виникає те, що ми звемо роскуркульненням. Найменьш пятсот тисяч десятин землі, коли говорити лише про ті числа, що ми маємо, а в дійсности далеко більш переходить від куркулів до бідноти, вже не кажучи про землі поміщиків. Я тут не кажу про кількість худоби, сільсько-господарчих машин, про майно, котре переходило від заможнього селянства до бідноти. Це в 1920 році, котрий припадає на мент наступу.

ВІДРОДЖЕННЯ КУРКУЛІВСТВА.

1921—22 р.р. — мент відступлення бідноти, або, як хочете це є мент наступу куркулів. Вони в 1920—21 р.р. лише захищалися, а в 1921—22 р. вже переходять од оборони до наступу.

Ми цей наступ маємо в числах. Але не думайте, що тут ми маємо діло лише з наступом в вигляді ріжних кабальних умов господарчого порядку. Ні,— відновляються, воскресають ідеї й настрої куркулівські. Про те, про що раніш на селі куркуль не насмілювався говорити, він починає про це голосно балакати. Перш за все він скаржиться на комнезами. Далі він почуває де-яку відсутність опору й починає наступати на місто, починає говорити про те, що треба трохи «скоротити» робітничу класу. Мені доводиться иноді бувати на селі, розмовляти з селянами; де-які знають мою роботу, де-які не знають хто я такий, і ось мені доводилося чути про те, що ми, мовляв, працюємо 24 години, а робітники лише 8 годин!, і восьмигодинний робочий день, котрий в багатьох буржуазних державах зробився законним, здається їм актом, який треба скасувати, актом спрямованим проти селянства.

Я вже не кажу про инші прояви цієї куркульницької ідеології, але вона є. З нею нам менш, але всеж таки доводиться зустрічатися. Ось, товариші, те становище, котре створюється і для комнезамів і для держави.

Ми завжди повинні дивитись небезпеці просто в вічі. Поворот до старої політики виключається. Те, що ми звали роскуркульненням, це був необхідний революційний засіб в епоху громадянської війни, але в той же час дуже примітивний засіб боротьби.

Я гадаю, я певен в тому, що ми твердо стоїмо і в місті і на селі, що виключений наступ на нас з боку буржуазії і з боку куркульні, що як би вона не підводилася, вона ніколи не дійде до того становища, яке займала раніш, а, навпаки, ми зміцнюємось. Але, коли події так повернуться, що знову спалахне громадянська війна, і що нова куркульня стане підпорою контр-революції, тоді, звичайно, ми всі старі

засоби, котрі поки що залишили в музеї історії нашої революції, знову встановимо і дамо до рук надійних людей. Але це мало можливо, і ми повинні рахуватись з тим, що є, і повинні до цього нового становища пристосуватися, й шукати нових засобів і нового підходу для того, щоб під селянську бідноту підсунути новий господарчий політичний грунт, дати їй підпори, дати їй соки, годувати її. І тут, товариші, ми виразно повинні сказати, що роля держави при новій економичній політиці по відношенню до комнезамів повинна бути значно більшою, ніж в минулі часи. В минулі часи, в епоху розкуркульнення біднота сама переводила перерозподіл майна. Тепер цього не можна робити, тепер держава повинна втручатися і повинна переводити перерозподіл. Зрозуміло, що це вже инший перерозподіл, иншими засобами.

ЗАСОБИ НОВІ—МЕТА СТАРА.

Які ж ці нові засоби? Що має в своїх руках держава для того, аби поступово підводити селянську голоту, давати їй можливість стати на ноги, зміцнитися в господарчому відношенні, виробити з себе те революційне селянство, котре на селі є самою надійною підтримкою радянської влади. Товариші! Роля держави радянської, соціялістичної тим і ріжниться від ролі буржуазної держави, що вона з'єднує по можливости всі прибутки у своїх руках і росподіляє їх пропорційно політичному й господарчому значінню ріжних клас.

На чому грунтується наша державна влада? Вона є диктатурою пролетаріяту, диктатурою селянської голоти. Пролетаріят, селянська голота, поки існують класи, поки їх не скасовано, а їх буде скасовано через кілька десятків років завдяки господарчому

розвитку,—поки що пролетаріят і селянська голота є привілейованою класою, але привілейованим не в тому значінні як були привілейовані класи раніш. Привілейованість класів за старих часів полягало в тому, що одна невеличка купка людей експлоатувала весь нарід, робітників і селян і жила за їх рахунок.

Держава збірала державні податки і віддавала все цій привілейованій меншості. Тепер привілейовані класи розуміються в тому значінні, що ці два шари повинні стати підвалинами створення соціялістичного виробництва. Вони є політичною основою радянської влади і радянська влада повинна їх зміцнювати і підтримувати. Тому, вона повинна, збіраючи прибутки з тих класів, або шарів населення, що складають дрібну буржуазію, неп, і приватнє виробництво, спрямувати ці засоби почасти на зміцнення селянської голоти, взяти в куркуля і дати бідакові. Раніш, в часи роскуркульнення, бідак росподіляв беспосередньо, иноді брав менш, иноді брав багато. Росподілу математичного звичайно ніколи не було. Тепер це повинна переводити значно більш складним шляхом держава. Вся податкова політика держави повинна грунтуватися на цьому.

Так, товариші, ми знаємо, що в цю добу нашого господарчого розвитку, податкова політика б'є й по бідноті, иноді може й більш ніж закон це припускає. Я буду говорити про наш державний апарат окремо, але нам треба прагнути як раз до того, аби полекшити долю нижчих шарів—голоти, перенести податковий тягар на більш заможні шари села й міста, а голоті не тільки полекшити податки й частіш звільняти від податків, але й допомагати їй беспосередньо матеріяльно.

Про основи всієї радянської податкової політики вам буде робити спеціяльний доклад тов. Клименко.

Ви заслухаєте звіт Центральної Комісії Комітетів Незаможніх Селян, ви побачите й ті ріжні пільги господарчого характеру, котрі ми мали на увазі в єдиному сільсько-господарчому податкові для голоти. Це буде питанням особого докладу. Але я тут перед вами тільки хочу висунути принціп, котрий повинен корегувати негативні наслідки непа.

ДЕРЖАВА ПОВИННА УСУВАТИ НЕГАТИВНІ НАСЛІДКИ НЕПА.

Своїм постійним втручанням держава повинна корегувати ту нерівність, те неправильне росподілення багацтва й матеріяльного добробуту, котре створюється непом. Зрозуміло, що ця наша політика корегування негативних наслідків для широких селянських мас від непа, шляхом державної податкової політики, може розгорнутись цілком, дати всю свою користь лише при нашому господарчому розвиненні. Лише інтензивний розвиток сільського господарства й лише велике піднесення промисловости дадуть необхідні для цієї мети засоби.

В разі, коли наша країна й надалі буде такою бідною, як зараз, тоді звичайно ця політика буде мати дуже незначні наслідки. Ми зможемо дати голоті кілька сот карбованців. Ні, ми міркуємо про такі можливости, коли державну промисловість буде так поставлено, вона буде так розвиватись, державне майно буде давати такі прибутки, державна торговля буде остільки корисною, що в роспорядженні влади зостануться лишки сотень мілійонів золотих карбованців, і держава зовсім не потрібуватиме паперців, котрі тепер складають її прибуток, що є цілком неправильним. І з цих сотень мілійонів карбованців

тоді справді можна буде допомогти голоті, для того, щоб вона засновувала свої колективи, аби вона вживала найкращі засоби обробки землі — тоді можна буде вповні розгорнути цю активну політику, котру держава повинна вести відносно голоти.

Товариші, я хочу підкреслити, що той вексель, котрий Радянська Держава підписала відносно голоти, залишається в силі. Той договір, котрий держава підписала з голотою, котрий робітнича класа міста підписала з селянською біднотою залишається в силі. Це питання чести для радянської влади, аби дотримати цей договір. Конкретніш кажучи—це не тілько питання чести, а питання інтересів радянської влади. Вона загинула б, як би не мала постійно перед собою, яко певну мету до котрої повинна стреміти, саме цей договір, виконання цього векселя, підписаного відносно голоти.

І радянська влада повинна в майбутньому заслужити на те ваше довірря, на яке заслужила у минулому. Поки вона збережеться, поки буде зберігатися комуністична партія, додержання цього договору є одною з умов переведення комуністичної політики. Инакше, ми повинні сказати, що наша комуністична партія мусить перетворитись у своєрідну червону жандармерію, котра буде охороняти куркулів, коли вони будуть щипати робітників і селян. Звичайно, тоді Комінтерн повинен буде викинути нас зі свойого осередка. Але, з огляду на те, що наша комуністична партія всією своєю історією дає найкращий доказ того, що вона була найкращим сторожем робітників і селян, ви можете бути певними, що в майбутньому ця політика буде провадитись з тривалістю й твердістю.

Які ж умови для того, аби ця політика переводилася? Умови подвійного характеру. Ми вам

пред'являємо певні вимоги і ви до радянської влади повинні пред'явити певні вимоги. Звичайно, радянська влада буде виконувати ці вимоги за вашою допомогою. Вона може їх провадити лише при вашому сприятті.

ЯКОЮ ПОВИННА БУТИ ТАКТИКА КОМНЕЗАМІВ.

До вас ми пред'являємо такі вимоги: ви на селі є той ремінець, за допомогою котрого ми керуємо всім селянським життям. Ви відповідаєте за ті 25 мілійонів селян, котрі мешкають на Українських селах. Ви є їхніми політичними керовниками. Ви мусите підшукати для цього гарних і здібних проводирів. Ви повинні бути людьми, котрі вміють вести за собою селянські маси. Йде мова не тільки про бідноту. Вам потрібно у боротьбі з відродженою куркульнею заручитись союзом з селянським середняком. Ми завжди казали, що коли незаможники бажають бути на селі хозяями становища, вони повинні повернутись до середняків, повинні довести середнякам, що їм вигідно йти з голотою й підтримувати радянську владу. Ось якою повинна бути ваша політика на селі.

Чого ви можете й повинні вимагати від радянської влади? Щоб вона вас підтримувала яко політичних проводирів?

Я не буду тут цього перераховувати. Це знов таки буде предметом ріжних докладів про ті пільги, політичного й правового характеру, котрі наше законодавство передбачає для голоти, в користуванні лісом для будування шкіл, при вступі на ріжні державні посади, й т. инш. Це є питанням окремого докладу.

Друге—ви повинні вимагати від держави активної господарчої допомоги. Вас цікавить ціла низка питань,

питання землеустрою, організації колективів і їх підтримки, питання сільсько-господарчого кредиту, котрі є найміцнішим засобом для усунення негативних наслідків непа.

ЯК ПОВИННА ДОПОМАГАТИ ДЕРЖАВА.

Наша держава бідна, але ви побачите, що ми відпустили 100 тисяч золотих карбованців для того, щоби допомогти колективам і бідноті в землеустрої, Ви довідаєтесь, що передбачено 500 тис. золотих карбованців для того, щоби дати можливість бідноті брати участь у губерніяльних сільсько-господарчих кредитних товариствах. Це початок. Тільки з протягом часу ми зможемо тут розгорнутися.

Я тут не буду увіходити в подробиці, я перейду до самого головного. Ви повинні від Радянської Держави вимагати ще такого програму відбудови промисловости, сільського господарства, фінансів, народньої освіти, організації державного апарату, котрий дасть можливість створити багату міцну радянську державу, яка б, маючи в руках великі прибутки, давала бідноті не 100 тисяч золотих карбованців, не 500 тисяч, а мілійони й десятки мілійонів. Так, для того, аби встановити господарство селянської голоти, потрібні величезні кошти.

Товариші! Як ми виконуємо наше завдання? Я не буду тут давати повного звіту про діяльність влади. Ви можете зазнайомитись з тим відчитом, котрий я зовсім недавно зробив на партійній конференції. Ви знайдете там числа, що стосуються до нашого господарчого стану. Я тут тільки накреслю ті межи, в котрих ми тепер встигли поширити нашу діяльність.

ЗБАГАЧЕННЯ КРАІНИ — УМОВА ДЛЯ ПІДНЕСЕННЯ ГОЛОТИ, РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА Й ПРОМИСЛОВОСТИ.

Питання перш за все про сільське господарство. Порівнюючи з мінулим роком ми збільшили нашу площу на 2 мілійони десятин: з 14 на 16 милійонів. Коли ми будемо мати в найближчі дні дощі, тоді можна чекати гарного врожаю. Далі, відносно перспектив нашого вивозу. Ми рахуємо, що в цьому році можна почати вивіз і цим дати можливість селянинові реалізувати свій хліб за ціну далеко кращу ніж та, котру він має зараз. Але, звичайно, ще багато коштів і часу потрібно буде для того, щоб село справді могло віджити в господарчому відношенні. Це буде залежати, звичайно, і від врожаю, і від міжнароднього стану, і від нашої промисло-стану вости. Не треба вам говорити про величезне значіння котре має промисловість для нас. У нас зараз промисловість є, головним чином, державною. В цей мент вона ще лежить почасти на державному кошторисі. На промисловість доводиться витрачати, тому, що в даний мент вона є ніби-то великий будинок, в котрому зайняті лише дві-три кімнати, а решту треба зберігти, ремонтувати, тримати людей для того, щоб вони не руйнувалися, рахуючи, що через два-три або п'ять років весь будинок буде зайнято. Таким є стан нашої великої важкої промисловости. Вона існувала раніш за рахунок державних замовлень. Наша металургична промисловість існувала завдяки тому, що будувалися залізниці, замовлялися рельси вагони, паротяги, замовлялися навіть дорожче, ніж вони коштували за кордоном, й, таким чином, держава давала можливість існувати й розвиватись великій металургичній

промисловости, котра була основою всього господарчого життя. В даний мент, коли в нас нема коштів, коли нема вивозу, держава може дати дуже мало промисловості. Вона дає їй де-що, але порівнюючи мало.

Тому промисловість розвивається дуже повільно, але все ж таки розвивається. Я не буду наводити вам чисел. Найкращим доказом цього є той факт, що в Росії й на Україні, загалом велика й середня промисловість дала виробів більш, ніж на міліярд золотих карбованців. Це є запорукою того, що в майбутньому вона буде розвиватись краще, і прийде час, коли вона дійде до того рівня, на котрому стояла за старі часи царату. А коли вона розвинеться, вона буде джерелом великого державного прибутку.

Оця промисловість, котру зараз почасти підтримує держава своїми податками, потім буде давати колосальний дохід. Цей дохід дасть можливість селянському господарству перейти на нові умови і зорганізуватися по новому з усіма приладдями, машинами, угноєннями, то-що.

Я повинен вам сказати, що в минулому році на Україні наша промисловість не виконала завдання, котре на неї було покладено. Це завдання було— дати виробів на 250.000.000 золотих карбованців; вона дала їх тілько на 120. Але в цьому році стан більш сприяючий, і тепер ми дали завдання промисловості виробити на 350 мілійонів золот. карбов.

НЕОБХІДНО ЗМЕНШИТИ ЦІНИ НА ПРОДУКТИ ПРОМИСЛОВОСТИ.

Одним з негативних наслідків того, що наша промисловість ще не досить розвинена, що вона ще не може покривати своїх видатків, є висока ціна

на вироби нашої промисловости. Ми знаємо, як тяжко це відбивається на селянстві.

Як-би ви були присутніми на 12-му партійному з'їзді, ви бачили б там, по докладу т. Троцького, діаграму, на зразок своєрідних великих ножниць, два коліна котрих уявляли собою ціни сільсько-господарчих виробів і ціни промислового краму. Нижнє коліно цих одкритих ножниць—ціни сільсько-господарчих виробів, котрі падали, а верхнє коліно—ціни промислових продуктів, котрі раз-у-раз підвищувалися. І віддалення між цима колінами ножниць весь час зростає.

Комуністична партія поставила собі завданням ці два коліна з'єднати, а для цього треба зменшити ціни на промисловий крам.

Перед нами тепер одне з головних завдань— реорганізація промисловости, зменшення накладних видатків, усунення тих обставин, наслідком котрих виникає не з'єднання між селом і містом, між сільським господарством і промисловістю, не «смычка» в російському розумінні цього слова, а виникає «смичка» в українському розумінні, себ-то місто смикає село.

Так, це завдання перед нами стоїть, і ми повинні в найблизчі часи його розвязати, коли не цілком, то, у всякім разі, підготовити умови для цілковитого його виконання.

Товариші! В докладі Наркомзема тов. Клименко вам буде докладено про ті заходи, котрих вжито для того, аби полекшити доступ на село сільсько-господарчого реманенту.

Він покаже вам, що було зроблено радянською владою в напрямку постачання голоти насінньовими позиками й т. инш.

ТРЕБА ПІДНЕСТИ ДОБРОУСТІЙ КРАІНИ.

Я повинен звернути вашу увагу на другий бік нашої діяльности. В нашому програмі, як у програмі кожної держави між иншим йде мова про так званий доброустрій. Ми бачимо, яке становище наших міст і наших сел, і що треба вжити для того, щоб завести в них доброустрій. Що значить доброустрій? Це значить: гарні шляхи для того, аби селянин не псував своєї худоби, коли проїздить по них і не кляв день своїх народин, це значить мости, це значить лікарні, школи, це значить переустрій села. Уявіть собі, які величезні перспективи одкрилися—б для промисловости, коли—б село досить забагатіло через розвиток сільського господарства, і роспочало перебудовувати свій побут. Адже що уявляє з себе в даний мент наше село, хати наших селян, сільські вулиці й шляхи між селами? Самі примитивні, такі як були сотні тому років В цих умовах життя для селянина, – є постійна боротьба з пошестями, з брудом, з умовами, що протирічать найелементарнішим правилам гігієни. Погляньте ви, які величезні перспективи одкриваються перед Радянською Владою і радянською промисловістю.

Але тут, в цьому доброустрію є, звичайно, завдання значно більш близьке до селянства, завдання тісно звязане з сільським господарством—наше лісове господарство. Україна мала перед війною 4¹/₂ мілійони десятин лісу, а їй потрібно було мати десять мілійонів десятин, щоб вона могла задовольнити свої потреби. Але тепер справа стоїть ще гірше — за часи війни частину лісу було вирубано; це було, можливо, одною з звичайних праць куркульні. Польща відібрала в нас теж низку найкращих повітів Волині., і тепер Україна фактично має 1 мілійон 800 тисяч десятин лісу.

Що це значить? Це значить, що становище України, котра й раніш не мала досить лісу для населення, тепер погіршилося в кілька разів; це значить, що вітри, посуха, брак води, піски, для котрих була одкрита Україна, тепер після цієї розрухи в країні, після знищення лісів, ще вільніш поширюються на нашому терені. Ви знаєте, що уявляє з себе тепер наше село? Ви самі бачите зараз все нові й нові яри, котрі відкриваються після кожного дощу, після кожної зіми, котрі на наших узгіррях, на наших полях з'являються як зморщки, особливо зараз влітку, коли ви бачите з одного боку найкращі зелені луки й ниви, плодові садки, а там біля самісенького села одкривається безодня, котра захоплює шляхи, й селянську землю. Коли ви розрахуєте, скілько мілійонів десятин ми маємо на Україні пісків і ярів, ви побачите як злочинно ми віддаємо землю, за котру люде б'ються, ведуть громадянську війну для того, щоб її захопити у поміщиків; і коли ми її захопили у поміщиків, ми віддаємо її на поталу стихії, ми віддаємо її вітрам, піскам і водам.

БОРОТЬБА З БЕЗГРАМОТНІСТЮ, НЕСВІДОМІСТЮ Й МАРНОВІРСТВОМ.

Адже Робітниче-Селянська держава повинна боротися як раз з цією стихією, і тут, товариші, для вас усіх яскряво повстане необхідність найширшої освіти мас.

Становище в цьому відношенні у нас, після голоду особливо, дуже важке. Наші народні школи були зруйновані по голодних губернях. Зараз, згідно з статистикою, в нас на 500 тисяч дітей менш по школах, ніж за старі царські часи, а ви знаєте, що з тих дітей, котрі записані по школах, в дійсности

вчиться тілько невеличкий відсоток, і що як тілько починається весна, школа закривається. Ми знаємо, що з дванадцяти місяців на рік діти вчаться найбільш три місяці без перерви.

А як стоїть справа з освітою широких селянських мас старого покоління? Я три дні тому був у селі Циркуни на мітінгі, саме після того, як селяне одправили молебна для того, аби пішов дощ. Кажуть, що зараз, завдяки новому мистецтву, іменно завдяки новому промислу—здобуттю самогону, на селі знають як створюються хмари, тому що хмари й дощ це теж саме, що пара і горілка, краплі котрої з ньої створюються в самогонному апараті. Але, очевидячки, ця нова наука ще не всюди пройшла, так що багато ще звертаються до обідні та молебнів, щоби пішов дощ. Краще було б виганяти самогон за допомогою молебнів, а свої сили й кошти витрачати на зелені луки й ниви, на боротьбу з ярами і на школи. (оплески).

Ми перенесли школи на місцеві кошти. Це не є ідеал, це є тимчасовий заход. Школи—це є найважливійший обовязок держави; народні школи так само як і середні й вищі. Але тому, що зараз ми прагнемо створення твердої фінансової політики, ми перенесли школи на місцеві кошти. Часто-густо селянські кошти йдуть для здійснення мети, від котрої селяне не бачуть великої користи, а тілько шкоду. В мене тут є цікаві данні: село, котре не має змоги платити одному навчителеві, утримує сім служників церкви: двох попів, одного діякона, одного регента, одного псаломщика, одного титаря й одного підтитаря. (голоси: долой!), в той час, як школи без дверей, без вікон, діти без підручників, навчителі без хліба. Я не бажав би, щоб ви зрозуміли мої слова, як спробу переведення антирелігійної пропаганди шляхом примусового закриття церков,

Цей шлях наша партія категорично відкинула. Нам треба боротися з релігійними забобонами засобами пропаганди науки. Хіба ми можемо перешкодити віруючій людині у випадкові закриття церкви перенести свої іконостаси до дому. Звичайно, ми не можемо перешкодити.

ЯКОЮ ПОВИННА БУТИ АНТИРЕЛІГІЙНА ПРОПАГАНДА.

Звичайно, там де й самі віруючі не бажають утримувати церкви, ми знайдемо для них краще призначення. Але наша антирелігійна пропаганда — це є школа, школа і знов школа. Так, товариші, селяне позбавляться помилок: марновірства, коли в них одкриються очі завдяки науці, коли вони почнуть читати корисної книжки, книжки, котрі додали б знаття. Але, треба сказати, що селяне, навіть ті, котрі вміють читати, купують як раз не такі книжки. Некрасов якось писав: «Когда придет то времячко, когда мужик не Блюхера і не Милорда глупого,—Белинского и Гоголя з базара понесет». Товариші, чи прийде такий час, коли селянин почне купувати книжки Гоголя, Шевченка, Білинського, Маркса, Леніна, себ-то ту літературу, котра додасть йому знаття, виховає в ньому братерське почуття, котра здійме з його решту несвідомости й дикунства? При радянській владі, коли вся справа видавництва або зосереджується в руках держави, або перебуває під її контролем, цей час про котрий мріяв Некрасів, прийшов. Але для цього треба, щоб на селі незаможні селяне дали приклад. Хай вони в цьому відношенні будуть піонерами, котрі одкриють новий шлях, хай вони — бідаки дадуть приклад своєї більш високої культури тим, в кого коштів більш, а розуму й знаття менш.

ОЗДОРОВЛЕННЯ НАШИХ ФІНАНСІВ—ОДНА З УМОВ ПІДНЕСЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА Й ПРОМИСЛОВОСТИ.

Товарищі, я вам сказав мимохідь, що в сучасній стадії нашої державної політики нашу увагу спрямовано на оздоровлення фінансів. Жадне правильне селянське промислове господарство не буде можливим, коли наш карбованець буде хитатись наче п'яний, коли він на протязі шости—сьоми місяців, наприклад їз жовтня й до сьогодняшнього дня, буде губити у вісімнадцять разів свою вартість. Жадне господарство при таких умовах не буде можливим. Селянин, котрий сьогодня одержить гроші за свої вироби, завтра буде одуреним, тому, що завтра коли б він хотів на ці гроші купити назад свої вироби, він не міг би цього зробити. Гроші падають, гублять вартість,—це є скрита позика, котру держава бере таким чином у селян і робітників. Цього не треба ховати.

Було б злочином, коли б держава знаючи про те, що емісія є скритою позикою, мовчала-б і не дбала б про усунення цього ненормального явища. Держава сама поставила собі завдання стабілізації карбованця, себ то ми повинні зробити так, що видаток держави буде покриватися виключно її реальними прибутками—податками, акцизами й т. и. й жоден карбованець не буде більш виходити з державного станка. Ось чого ми повинні прагнути.

Тут т. Ейдеман говорив про наш кошторис, що він є меншим порівнюючи з передвійськовими часами. Але кошторис є більш, ніж він каже. Цей кошторис складає міліярд вісімсот мілійонів золотих карбованців, а не півтора міліярди. В нього входить все. За часи царату державний кошторис був три з

половиною міліярди золотих карбованців. Але в нашому кошторисі, що складає міліярд вісімсот мілійонів карбованців, в цьому році один сільсько-господарчий податок, в котрий, як відомо, входить продподаток, трудгужподаток і подвірно-помаєтковий податок складає чотириста двадцять мілійонів золотих карбованців. Значить, з міліярда восьмисот мілійонів карбованців селяне самі лише будуть платити чотириста двадцять милійонів самим сільсько-господарчим податком.

Решта отримується від акцизу, мита, прибутків від державного майна, від державної промисловости, залізниць, пошт, телеграфу й т. инш. Але приблизно стільки, скільки ми беремо на селі у селян, ми одержуємо від паперців. Тільки тепер у травні ухвалено нову постанову: не друкувати нових паперців що місяця більш, ніж на тридцять мілійонів золотих карбованців, значить шісдесят мілійонів на рік. Коли завтра з того, або иншого боку не буде нажиму, не збільшиться число паперців, тоді з цього кошторису з миліярд вісімсот мілійонів карбованців державних видатків одна шоста частина покривається ще паперцями й, звичайно, карбованець падає.

Ми повинні це усунути і до цього ми стремимо. Тому ми зараз провадимо тверду податкову політику. Напевне, що частина, котру платить державі селянство, не відповідає його силам. Ми знаємо, що треба було б зменшити її у-двічі, але, товариші, в цей мент, коли промисловість тільки що починає ставати на ноги, коли торговля з закордоном тільки що налагоджується, вивозу ще нема, або є дуже малий, єдиним реальним великим прибутком, є сільсько-господарчий податок. Селяне повинні це розуміти. І, звичайно, ми стремимо до того, щоб були правильно росподілені податки,

аби бідні шари платили менш, багаті пропорційно більше, аби частину було звільнено зовсім. Ми повинні розуміти, що в цю добу, яку ми переживаємо, з боку селянства потрібні жертви, тому що инакше буде погано і для селян і для робітників, коли ми не оздоровимо державних фінансів.

ДАВАЙТЕ ПІДТРИМКУ ФІНАНСОВИМ ОРГАНАМ.

Між иншим, одночасно з податковим нажимом, котрий зробить Наркомфін непопулярним (але ми повинні взяти його під наш захист, тому, що він провадить ту політику, котра врятує всіх), ми намагаємось скоротити наш державний апарат. Це є також одним з тих завдань, що стоять перед нами — перестрій державного апарату у наших держорганах, або, коли хочете, нашого радянського чиновництва. Треба скоротити, зменшити і в той же час треба цей апарат наблизити значно більш до робітничих і селянських мас. Ви не повинні забувати, що в нас радянський апарат має більш як мілійон, значно більш мілійона службовців. Більша частина цих службовців перейшла від старого апарату до нового. Вони ще не просякли радянським духом. Довго вони нас саботували. Вони йшли з нами не тому, що їх тягне до нас, а тому, що їм треба було існувати і, з огляду на те, що їх була більшість в радянському апараті, вони своїм марудним духом, своїм бюрократизмом, своєю тяганиною затруїли значну кількість комуністів. Комуністи серед них губилися, їх було тисячі, а комуністів були десятки. Комуністи йшли на роботу політичну, військову, господарчу, і в радянській державі вони виконували ролю керовників. Через пять років ми почали роздивлятись ближче на наш апарат, тому що в той час,

коли ми воювали за владу проти отаманів, генералів, ми мало цікавились, який в нас апарат. Тоді була боротьба за існування. Ми казали, що в разі коли ми одвоюємо існування радянської влади, ми зумісмо налагодить все, і апарат так само. І ось, коли ми стали перетрушувати наш апарат, ми вгледіли в ньому великі хиби, в котрих відбивається некультурність нашої країни, несвідомість, марудність. Тепер перед нами стало це завдання, його поставив Володимир Ілліч у своїх знаменитих статтях в грудні і в лютому; «Товариші! Дивіться на державний апарат! Він радянський? Його тільки помастили радянським комуністичним миром, але він знесилений, відсталий, марудний, його треба зовсім змінити! Звичайно, це не є справою одного дня. Звичайно, це було-б божевіллям з нашого боку відчинити радянські двері й сказати: «забірайтеся!» А хто піде на їх місце? Ні, нам треба цей матеріял почистити. Хто просякнеться завданнями радянської держави — той залишиться. Хай до цього апарату йдуть найкращі комуністи не тільки для того, щоб апарат справді став відгуком селянської бідноти— селянства й робітників, аби він почував і передавав почуття, як гарний апарат, наче серце, котре б'ється одночасно з серцем всього народу: це треба зробити ще й для того, аби зберігати державне майно.

БЕРЕЖІТЬ ДЕРЖАВНУ КОПІЙЧИНУ.

Тепер ми повинні кожну копійчину зберігати для того, щоб витрачати її по призначенню там, де вона приносить користь, на школи, на залізниці, на промисловість, для поліпшення стану бідноти. В цьому відношенні і ви з місць повинні нас підтримувати. Ви повинні також нажимати на товаришів на місцях,

в напрямку ощадности, як що ви бачите, що там справа стоїть погано,—звертайтеся до нас. Ми вирішили поширити апарат Всеукраїнської Комісії незаможніх селян при ВУЦВК, про що вам скаже тов. Петровський. Але, знов таки, це робиться для того, аби наблизити радянський апарат до мас і створити дешевий радянський апарат.

Далі, говорячи про радянський апарат, треба нагадати про відносини між радянськими республіками. Це є також одним з тих питань, що їх поставив т. Ленін, питання, котре будо предметом дуже жвавих дебатів і на нашій Українській Партійній Комуністичній конференції і на партійному з'їзді у Москві, і котре знов таки стане перед нами конкретно через кілька день на першій сесії союзного ЦВК.

СОЮЗ РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК.

В чому ж полягає справа? В цьому питанні, як і в багатьох инших питаннях, ми, звичайно, дивилися тільки поверхово; правильно дивилися, але тільки здалека. Не до того було нам тоді. Ми створювали Республіки. Кожна нація, звільнившись, створювала свій уряд: Український, Азербайджанський, Грузинський, Російський й т. инш. Але тепер треба це все організувати, й організувати так, аби кожен нарід, що увіходить в Союз Радянських Республік, почував би себе рівним, аби його мова, його культура, його школа могли вільно розвиватися.

Товариші! Я вам казав про ті документи, що я їх знайшов, і що відносяться ще до 1919 р. Але я знайшов в себе ще більш цікаві документи 1918 р., від тих часів коли мені довелося на протязі пятьох місяців провадити в Києві переговори з гетьманом

Скоропадським, яко голові мирної делегації Россії. І ось я одержав листа з Білої Церкви за підписом багатьох селян. Це було за часи гетьманської й німецької влади. Цей лист був тоді оголошений в «Ізвєстіях». І ось що писали мені ті селяне. На початку листа вони протестували проти козаків, проти січовиків і инших петлюрівських армійців. Потім вони протестували і проти Центральної Ради, і проти гетьмана, і проти німців. «Ми—кажуть вони,—російські громадяне. Тут, кажуть,—оголошено якусь-то Україну, хотять зробити з Малоросії окрему Україну.

Ми російські підданці і прохаємо вас, яко представника Росії, взяти нас під ваш захист».

Треба сказати, що в них була надзвичайно чудна мішанина в думках. З одного боку, вони протестують проти поміщиків, проти німців, проти Центральної Ради, проти гетьманщини, а з другого—вони звуть себе власниками, і в їх листі була навіть така заява: «З огляду на те, що на Україні визнано приватню власність, ми, на підставі цього, як власники, бажаємо, свою землю віддати Росії, нехай з неї зроблять колонію» [сміх].

ПІДНЕСЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА.

Бачте, яка тут мішанина. Не визнають України, звуть її Малоросією, звуть себе російськими підданцями і бажають бути колонією Радянської Росії. Товариші, це було в той час, коли Українське селянство тільки що починало прокидатись, коли в нього, як у-ві-сні, перехрещувалися малюнки минулого, сучасного й майбутнього, коли воно ненавиділо українську мову, тому що в ім'я України Центральна

Рада викликала німецьку окупацію. Це було тоді, коли українське селянство на правобережжі—на Волині здирало маніфести, що ми, більшовики, розліплювали там, написані українською й російською мовами. Маніфести українською мовою вони здирали і залишали лише ті, що були російською мовою. Їм здавалося, що українська мова—це мова рабів, і що тільки ті, котрі бажають залишити їх знову у стані рабів, тільки ті люди будуть вчити їх цій мові. Вони ж бажали знати «панську» російську мову, «панську мову», бо вони самі, почуваючи себе панами, бажають вивчити мову панів.

Це був той час, коли українізація була засобом в руках української дрібної буржуазії, і нової буржуазії, і ріжних агентів чужоземного капиталу, всіх цих петлюровців, всіх партій жовто-блакитних, соціял-демократів й т. инш., котрі з українства й української мови, з української держави і української самостійности робили засіб пригнічування селянської маси, засіб відривання їх від Революційної Росії.

Але, товариші, через те, що де-хто може користуватися ножем з метою різати ним людей, цей ніж не губить своєї корисности; не усувається той факт, що з появою ножа і взагалі знаряддя, історія людськости зробила колосальний крок уперед. Українська маса, котра сотні років була під владою царської Росії, наче б-то забула, що на селі, в своїй хаті вона користується своєю мовою. Вона забула свою мову і думала, що ця мова навіть не здатна й для школи, що мабуть господь бог не розуміє по-українськи, а розуміє тільки по-російськи або по словянськи [сміх]. Це я говорю про тих, хто мав ще бажання молитися. Маса думала, мабуть, що культуру можна вивчити лише по-російськи, і що на існування яко

держава має право лише велика нація, така, як російська. А коли нація буде трохи менш, тоді вона повинна перебувати під владою росіян або русифікованих й ополячених українців, що вона повинна підлягати російському самодержавству, або польському. Зрозуміло, що ця доба створення українського селянства відповідала тим політичним уявленням селянства, пережитки котрих я находив в цих дуже щирих листах, що їх писало мені українське селянство.

РАДЯНСЬКІ РЕСПУБЛІКИ ПОВИННІ БУТИ РІВНИМИ.

Товариші! Почуття рівности в масах є одним з наслідків розвитку Радянської влади. І сама Росія для збережіння свойого впливу, яко революційна країна, зацікавлена в тому, щоб мати можливість сказати: «коли я за кордоном борюся для того, щоби народи існували незалежно, я повинна в середині, в межах бувшої Російської імперії, де зараз створено стільки республік, провадити таку ж політику рівности й національного самоопреділення». Я кажу, що в інтересах самої Росії необхідно ввести у національне питання повну ясність. Ось чому національне питання, питання про відносини між союзними республіками повстало тепер на порядок денний. Треба утворити таку форму Союзу, котра забезпечувала б усім народам і всім державам рівність не тільки на папері, формально правову, але справжню рівність, рівність фактичну [оплески], рівність, котра збудована таким чином, що матеріяльні й моральні багацтва росподіляються однаково між усіма народами [оплески].

Ми відстоюємо, як инші Республіки, так само, як і Росія, цю точку зору, і ми будемо дбати про те, аби провести її до кінця [оплески]. Але не треба затаювати

від себе двох небезпек, котрі ми маємо. Одна небезпека—це труднощі перероблювати психологію людей, котрі на протязі сотень років були панами. Адже їм весь час здається, що від Владивостока до Одеси—це все Росія. Ні, це не Росія, царська Росія, що захопила оманою і насильством чужі народи. Вона загинула [оплески]. Це—Союз рівних Радянських Республік.

Але для того, щоб тих, хто сотні років міркував йнакше, привчити думати на новий лад; для того, щоб державний апарат, котрий поруч з собою приніс і старі традиції, переробити, перевиховати, для цього потрібний час. Так, ми поступово будемо вливати в нього українські сили. З села, з низів будемо вливати, проводячи їх через гарт Комунізму й Радянського виховання.

Наш ідеал, аби наш державний апарат наповнювався саме елементами з селянської голоти і з робітництва міста, звичайно, бо не треба забувати двох мілійонів населення російських міст і серед них робочий клас, а з другого боку—двадцять п'ять мілійонів на селі, українських селян. Особливо тут, на Україні, ми повинні яко мога твердіш провадити цю політику союзу між російською частиною України, себ-то робітниками, головним чином, і українськими селянами для того щоб, недовірря, котре існувало усунути одночасно,—треба відняти всіляку можливість,—я тут підхожу до другої небезпеки—націоналістичної агітації жовтоблакитної буржуазії, як ми її звемо, аби вона не могла національний й расовий розбрат використати для своїх цілей. Тут я кажу про другу небезпеку. В той час, як ми будемо з'єднувати примиряти, усувати недовірря, створювати єдиний фронт, в цей час буржуазні партії і всі ті, що просякнені буржуазним духом (йде мова про росіянина чи про українця),

будуть намагатися роз'єднати, протиставити, збільшувати зненависть, балакати про «московську обжорку», про «кацапів», про «хахлів», й т. инш.

МИ—НЕ НАЦІОНАЛІСТИ, МИ—НЕ КОСМОПОЛІТИ, МИ—ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТИ.

Товариші, ми ніколи не допустимо, аби рівність народів і держав зробити засобом братовбивчої війни. Ми однаково далекі як від космополітичних, так само й від націоналістичних ідей.

Я кажу «космополітичні» ідеї, а не «інтернаціоналістичні», бо між ними є ріжниця.

Що кажуть космополіти: «росіянин—українець, нема ніякої ріжниці. Є тільки люди, а рідна мова, національність, історія й культура—все це не має ніякого значіння».

Колись буржуазія казала: «де добро, себ-то де багацтво—там і батьківщина». Де буржуазія знаходила найкраще місце для торговлі, там була її батьківщина. Ми, комуністи, далекі від цього космополітизму, нашою батьківщиною є Радянська територія: Україна—батьківщина українців, Росія—батьківщина росіян, але й Україна, і Росія, й Грузія й т. инш. об'єднані в єдиний Радянський союз, котрий є нашою спільною батьківщиною [оплески].

Звичайно, що ми будемо проти космополітизму, котрий позбавляє народи власного обличча, намагається видерти людей з їх природнього осередка, але ми будемо також рішуче боротися проти націоналізму українського [оплески], котрий говорить про українську націю і про українське селянство, про Україну, аби протиставити їх самій революційній державі—Росії.

Є й російський націоналізм, котрий бажає продовжувати стару політику «Єдиної неділимої», підкопуючи цим авторитет самої Радянської влади і здобутків революції.

Товариші, я розгорнув перед вами, ризикуючи навіть стомити вас, програм нашої політичної діяльности, і в той же час накреслив в загальних рисах підсумки того, що нами було зроблено. Можна сказати, що на протязі двох років мирної діяльности, коли в нас формально скасовано фронти,—фактично вони існують і далі,—ми зробили замало. Так, товариші, коли ми порівняємо те, що нами було зроблено, з тими колосальними вимогами, котрі пред'являє робочий нарід, то, звичайно, цього замало. Але, коли ми порівняємо те, що було нами зроблено, з тими нечуваними труднощами, котрими була оточена наша праця,—то це дуже багато [оплески]. Ми будували не маючи перед собою ніякого зразку, ми створювали нову державу на нових підвалинах, з новими установами, не знаючи, як це треба будувати. Ті, котрі прийдуть після нас і будуть будувати Радянські Республіки, будуть користуватися нашим позитивним і негативним досвідом, вони будуть мати можливість уникнути наших помилок; але нам будувати без помилок було неможливо. Там, де будуєш життя, де борешся з застарілими забобонами, де борешся з усім капіталістичним оточенням, там, звичайно, припускати, що ми на протязі цих двох років будівництва могли усунути все лихо,—значиться не розуміти межлюдської сили [оплески]. Але ми бачимо, що ті, кого всі вважали за кепських державників, оказалися кращими державниками.

Буржуазія завжди була просякнена не тільки зненавистю, але й недовіррям до робітничої класи

й селянства. Що може вийти,—казала буржуазія,— з цих мас, що звикли працювати по копальнях та на ланах поміщиків? Що вони можуть дати? Це питання виникало, коли йшла мова про робітничі й селянські маси заходу, де культура значно вища; тим більш таке питання ставало, коли йшла мова про революцію в Східніх країнах Європи, в старій царській Росії, половина населення котрої неписьменна, де селянство й робітнича класа ніколи не проходили ніякої політичної школи, крім школи підпільних гуртків, страйків і повстань. Правда, для того, аби скинути буржуазію, страйки й повстання були для робітників найкращою школою до озброєної боротьби, але як керувати країною, цьому повстання, звичайно, вчили дуже мало.

Але прикладом нашого існування ми довели, що робітництво й селянство, навіть у такій відсталій країні, є політично правоздатними, що вони можуть керувати й організовувати і що вони можуть перемагати й на бойовищах й на господарчому фронті.

Ступнево ми будемо виходити з цього важкого життя, котре ми переживали і почасти переживаємо зараз. Ступнево на руїнах наших міст будуть з'являтися нові селища, в нашому селі буде починатися нове будівництво, будуть зростати нові покоління і вся наша країна, завдяки тому, що в ній є один владарь— труд, вся наша країна в найближчі часи через які-небудь десять років буде благодатним краєм для працюючих.

ІМПЕРІЯЛІЗМ БАЖАЄ ЗІРВАТИ НАШУ МИРНУ ПРАЦЮ.

Повстає питання, чи дадуть нам спокій, аби довести нашу мирну справу до кінця? Чого домагається цей наступ, удари, що починають падати на

нас? Для чого їх роблять, яка їх мета? Те, що кажуть у нотах, це давно відомо. Перша мета дипломата,—це затаїти те, що він думає. В дипломатичних нотах Англії все зроблено так, аби сховати те, що думає Англія. Теж саме й у всіх дипломатичних нотах капіталістичних держав. Значить, підстав для цього треба шукати значно глибше. По-перше, наше існування є прикладом для наслідування всім пригніченим і закабаленим. З'окрема є прикладом наша держава завдяки її географичному становищу, завдяки тому, що вона межує з усіма великими народами Сходу, або лежить недалечко від них. Ми межуємо с Китаєм, з його 500-милийоновим населенням, ми знаходимось недалеко від Індії, з її 300 милийонами, ми сусіди Персії, Афганістану, Туреччини, вже не кажучи про десятки инших народів Азії й Африки, всі симпатії котрих спрямовані в наш бік. Цим народам завжди доводили, що людність так створена, що навіть у Європейських державах люде поділяються на багатих і бідних, буржуазію й пролетаріят, і що коли вже в Європейських країнах існує така ріжниця, то у всесвітньому маштабі ця ріжниця не може не існувати. Їм казали, що є народи культурні, цівілізовані, котрі складають вищі раси і в той же час є нижчі раси, котрі треба експлоатувати, перетворювати в рабів, грабувати, бити пугою рабів.

І ось, у той час, коли капіталістична Європа усипляла народи Азії й Африки такими піснями, піднявся нарід в 150 милійонів, що займав шосту частину земної кулі, складався з тридцяти або сорока племен ріжних рас, ріжних релігій, ріжних говірок і мов, і цей нарід в 150 милійонів скинув не тільки царське ярмо, але й ярмо поміщиків і капіталістів і гучним голосом заявив: «все людство має право на

існування» [оплески], сказав, що нема рас вищих та нижчих, що нема класів, котрі від створення світу призначені панувати, і класів, які призначені терпіти ярмо, царат, пригнічення й експлоатацію.

Зрозуміло, що цей величезний приклад в історії— це величезне повстання, котре струснуло всю земну кулю,—його треба було ліквідувати, треба було усунути ту Радянську Країну, що втілює його завойовання. Пробували все. Вели наступ проти нас. Були інтервенції, блокада, війна; з усіх берегів бувшої російської імперії йшли на нас загони,—зі Сходу, з Півдня, з Півночи. На нас кидали сусідні з нами держави, але ніхто з них не мав поспіху. Тоді вони сказали собі: «Давайте використаємо инший шлях. Те, що ми не можемо зробити силою, зробимо це нашою «дружбою», нашими економичними стосунками, давайте увійдемо у цю Радянську Країну через її порти, давайте внесемо в неї дух капіталізму, одкриємо ворота для торговельних зносин; давайте складати з ними торговельні «умови».

Почалась нова політика. Ця політика з одного боку відповідала потребам пролетаріяту, котрий в дні тяжкого безробіття й господарчої руїни, особливо в Англії казав: «як же ви збіраєтесь відродити англійську торговлю й промисловість, коли з всесвітнього господарчого життя виключено одну з найбільших країн, котра раніш давала свою сировину всьому світові»? Але це було наслідком і инших потреб самих буржуазних клас. В особі своїх найспритніших дипломатів вони думали, що коли не вдався їм простий наступ на нас, то вони роскладуть нас шляхом торговельних зносин.

В той же час підійшов до них міцний помішник— голод. Вони мовили—«ось коли гарний мент для того,

щоб притиснути їх. Вони потрібують підтримки, грошей. У них вмирають сотні тисяч людей». І роспочали вони малювати жах нашого голоду. Їхні газети заповнювалися фотографіями вмираючих дітей з Саратівської области, з України, з Киргизької области. Звичайно, не для того, аби зібрати допомогу для нас. Англія не дала нам нічого. Франція дала шість милійонів франків. Але це треба було росписати у газетах для того, щоб запевнити своїх громадян, що швидко, швидко вже загине Радянська влада, що вона також перебуває в агонії, у смертних корчах, як ті нещасні жертви голоду.

І в Генуї вони наступали на нас. Вони пред'явили нам рахунок Шейлока, рахунок, де просили з нас не фунт м'яса, а прохали десятки миліярдів золота, думаючи, що звільнившись від царату, патріярхів, генералів, поміщиків, наші селяне й робітники підуть у кабалу до англійських і французьких капіталістів.

Це, однак, їм не вдалося. Їхня ставка на голод не довела ні до чого. Навпаки, не проминуло й року після цього голоду, як ми відродилися. Ми говоримо про вивіз, і ми вивезли вже до Англії і до инших країн з одної тільки України сім мілійонів пудів хліба.

Вони кажуть, що «ця Радянська влада, ці більшовики, про яких ми міркували, що вони не здатні керувати країною, вони, диви, скоро почнуть брати наше золото; і замісць того, щоб ми в них одержали золото, вони своїм вивозом будуть брать наше золото і будуть поглиблювати новий курс політики».

Те, що бажають тепер робити з нами, вбиваючи наших послів і пред'являючи нам ультіматуми,—це є стремління зірвати нашу господарчу роботу. До цього ж, як я вчора тут казав, нам треба поставитись дуже

обережно. В разі, коли пани дипломати європейських капіталістічних держав бажають з нами порахуватися,—нехай кожному робітникові й селянинові самого далекого англійського села буде зрозуміло, що в цьому насильстві винні не російські й українські робітники й селяне.

АНГЛІЙСЬКА НОТА І МІЖНАРОДНІЙ ФАШИЗМ.

Ми не повинні давати навіть і маленького приводу, який зберіг би в очах мас яке-небудь значіння, аби вхопившись за цей привід лорд Керзон міг продовжувати відносно нас свою політику знущання. Тому наша відповідь Англії просякнена миролюбством. Я маю на увазі те, що нам з Англії телеграфують проводирі робітничої класи. Вони не комуністи, і тим більш важливим є те, що вони телеграфують. «Не давайте приводу нашій військовій партії!», і ми дали дуже примиряючу відповідь. Сьогодні це питання вирішується в лондонському парламенті. 18 травня кінчається термін. Що вирішить англійський уряд, це ми побачимо. Але у своїх рішеннях англійський уряд уже повинен рахуватись з багатьома обставинами. В нього нема того грунту, котрий він мав кілька років тому. Формальні підстави усунені. Ми дали реальне чесне пояснення, котре повинно задовольнити громадську думку Англії.

Товариші, я вчора ще сказав, що на англійську ноту ми повинні дивитись не як на окремий факт, а як на ланку з цілого ланцюга фактів, удари котрих спрямовані не тільки на нас. Ні, вся Європа терпить зараз мент величезної реакції. По всіх країнах військові партії підводять голови, по всіх країнах, де зберіглися армії, себ-то по країнах-переможцях, тому

що у тих, кого перемогли, в німців, угорців, болгар, австрійців відняли армію. Правда, турки зберігли армію, але це трапилося проти волі переможців. Значить, по всіх країнах, де збереглися армії, у Франції, Італії, Англії, Сербії, Румунії, Польщі, усюди ми бачимо, що за останні часи підвели голови військові партії. Французький уряд, що перебуває в повному роспорядженні цієї військової реакційної партії, силою захопив, завдяки її впливу, німецьку провінцію Рур, вчинивши величезне насильство над німецьким народом.

Друге насильство—це приєднання Східньої Галичини. Сьогодні в газетах пишуть про те, що польська преса веде жахливу кампанію проти уряду м. Гданська Данцига).

Місто Гданськ є вільне місто. Влада в ньому німецька. А Польща має свої певні розрахунки: через Гданськ вона одержує вихід у море, і там вона держить свою флоту. Це зафіксовано у договор. У Гданську є навіть комісар Ліги Націй. Але польська преса цим не задоволена. Вона бажає зробити Гданськ польським містом і починає вести кампанію. Розмови, котрі вели у Варшаві представники Гданську й польські представники з приводу ріжних питань—припинено. Польська преса каже: »Гданськ повинен бути нашим». З другого боку, Франція, знов таки по відомостях з газет, пред'являє у Лозані туркам ультиматум. Представник французької делегації каже їм: «ви повинні прийняти наші умови». Нарешті, Англія дає нам ноту. Ось, бачте, тут, так би мовити ціла низка фактів. Коли ви їх возьмете, ви бачите одну загальну тенденцію—наступ міжнародного капіталу, наступ мілітаризму.

Звичайно, те, що зовні виявляється у виді наступу, в середині воно набуває вигляд реакції. Насильство

над робітничою класою, скасування 8-ми годинного робочого дня, переведення тяжких податків—це є внутрішній бік тієї реакції, яка зовні виявляється яко військовий наступ.

Ось картина, і нам, товариші, тут, в цій боротьбі, котру капіталізм роспочинає проти робітничої класи і проти народу, нам зробили честь як передовому загонові, як авангарду, нам зробили честь, одержати перші удари. Може бути, що коли ворог побачить, що ми не затремтіли перед його загрозою, що ми зберігли спокій, що ми не піддалися провокації, що ми виявили максимум миролюбства,—може він відмовиться від свого заміру. Тепер після нашої відповіді він навряд чи знайде, навіть для самої ворожої до нас англійської громадської думки досить підстав для того, щоб запевнити її в нашому бажанню сваритися.

Адже ми звільнили тральщиків, проти ареста котрих Англія протестувала; ми зробили низку инших пропозіцій, котрі мали на меті уладнати конфлікт. Але, коли навіть цей мент не є критичним (я вірю, що трівогу цю буде усунено і знову ми вернемось до нашого мирного будівництва), ми все ж таки не повинні забувати, що ми завжди будемо перебувати під ударом; що Радянська країна, котра перша піднесла прапор визволення праці, буде завжди плямою в очах міжнародного імперіялізму, і що наколи вони сьогодня відмовляться від свого хижого удару, завтра вони знову спробують кинутись на нас.

Ми повинні рахуватись з цим фактом. Ми повинні пам'ятати старе мудре прислівя: «Коли бажаєш мира, будь на поготові до война; коли бажаєш, щоби тебе поважали, щоби на тебе не нападали, щоби твої межі зберігали—будь твердим й сильним».

СОЮЗ РОБІТНИКІВ І СЕЛЯН ВИЙДЕ ПЕРЕМОЖЦЕМ.

А в чому полягає наша сила? Не лише в Червоній Армії. Це наш щит, наш засіб оборони, але, коли б за цією Червоною Армією не було стомілійонової маси, на котру Армія спирається, вона не могла б зробити того чуда, котре робила.

Наша сила в нашій внутрішній спайці, в союзі між робітниками й селянами; наша сила в тій волі, котру ми виявили, у бажанні перемоги в минулі тяжкі дні. Наша сила в тому, что ми почуваємо, як через нас говорить майбутнє, що наша поразка може бути лише тимчасовою, але що наше діло, діло робочих всесвіту повинно перемогти.

Навіть, коли буржуазія переможе, то в той або инший мент її перемога є тільки тимчасовою, її перемога буде лише яко перебутне явище. В цьому наша сила і внутрішня і зовнішня, і це є запорукою того, що ми з цих труднощів вийдемо.

Далі, товариші, тут можна ще раз заявити нашим ворогам, хай вони пам'ятають, що в наших жилах тече червона кров революціонеров і що ми їх не злякаємось.

Але я думаю, что сьогодні ці гострі менти проминули, що ми теперь повинні міркувати про нашу майбутню роботу. Наша майбутня робота тут на Україні повинна продовжуватися в тих же рямцях, як і в минулому. Через вас у перше заговорило одверте українське село, українське селянство. І сьогодні ще раз перед усім світом ми можемо показати, що це селянство об'єднується довкола Радяньскої влади і що поруч з нею воно готове перемогти або вмерти [оплески, ура, оркестр грає, «Інтернаціонал», оплески не припиняються, знову «Інтернаціонал» і оплески].

ОСТАННЄ СЛОВО.

Товариші! Я одержав майже 50 записок, крім тих запитань і зауважень, які було зроблено товаришами депутатами під час дебатів. Зрозуміло, що я у своїй відповіді не можу охопити всіх тих запитань, котрі мені поставили. Частина цих запитань, певно, була вже розвязана в докладах, що були зроблені після мойго докладу— в докладі Центральної Комісії Комнезамів, який зробив т. Петровський, а також у докладах тов. Клименко й Затонського з приводу земельних справ і питань освіти.

Товариші! Я тут почну з тої заяви, котру вже зробив у свойому докладі і котру робив і тов. Петровський. Хоч я й боюся, що де-які товариші можуть вгледіти в цьому певну дипломатію, але я заявляю, що наша влада, в справі комнезамів допустила хитання і що три чверті доган, що йдуть по нашій адресі, виправдуються.

Тут іде мова не про хитання того або иншого товариша з уряду, а про ту розгубленість, котра виявилася у всьому нашому апараті після проголошення нової економичної політики. В центральних органах можна менш говорити про розгубленність. Як уряд, так само і Ц. К. нашої партії з самого початку став на певний шлях, оголосивши, що політика уряду у відношенні до комнезамів і політика партії залишається такою, самою як і раніш. Але ця директива з центру, партійна й державна, спіткалася на місцях з непомітним протиділанням самого державного апарату і тут знов таки винен не той, або инщий товариш окремий, а те тлумачення, яке дали новій економичній політиці.

Коли ми кажемо, що треба поставити наші фінанси на твердий грунт, і вимагаємо від уповнаркомфіну, аби він намагався покривати державні видатки реальними

прибутками, а не папірцям и, звичайно, він з свого боку, для того, щоби виконати наше завдання, натискує на свої місцеві органи. І цей натиск при браку добре зорганізованого апарату на місцях, роспреділюється иноді не пропорційно платнездатности, а зовсім навмання й недоцільно. Иноді, можливо, трапляється, що цей натиск не чіпляє заможнього платнездатнього селянина, а відбивається на голоті.

Коли ми кажемо Наркомпродові: «Ти повинен зібрати таку або таку суму продподатку», він з свого боку проробляє таку саму операцію. Коли ми кажемо Наркомземові: «Ти мусиш відбувати господарство». Наркомзем з свого боку: його органи на місцях запитують себе, хто раніш за всіх встановить господарство на селі? І вони свідомо йдуть у напрямку не тої класи, котра у політичному відпошенні є для держави найбільш необхідною—не класи бідноти, а йдуть назустріч тій частині села, котра має найбільш можливостей відбудувати господарство. Виходить ставка на заможнього селянина.

Ось перед яким протиріччям стала комуністична держава. Вона своїми руками переводить політику, котра не є цілком комуністичною.

Мені можуть закидати де-яку дипломатичність, бо тов. Одинець у своїй критиці сказав: «критикувати нас? Але ж ми самі визнаємо свої помилки»! І инші товариші зауважили теж саме: «критикувати нас—це ламатися у відчинені двері!»

Ми самі кажемо: так, зроблені помилки. Я жалкую, що в минулому році не було з'їзду комнезамів, тому, що багато помилок могло бути виправлено. Я насмілююсь розраховувати, що цей з'їзд комнезамів в напрямку виправлення, вирівнювання політичної і державної лінії є значним кроком уперед.

Після цих попередніх слів перейду до запитань і зауважень, котрі було мені зроблено. Більш за все записок одержав я з приводу питань зовнішньої політики, таких записок я одержав більш як 25 штук. Другими по черзі йдуть записки, що торкаються перспектив для комнезамів. Тут повстає саме велике питання: ми заявляємо, що будемо підтримувати комнезами. Але життя може бути сильнішим за нашу волю партії і влади, і може зламати комнезами; ми тут будемо скликати з'їзди, складати закони, а господарчий розвиток, з свого боку, як підгрунтова вода підмиває землю й пересуває цілі простори, буде робити своє діло; і комнезами що-дня будуть губити своє господарче й політичне значіння.

ПИТАННЯ, ЩО НАЙБІЛЬШ ЦІКАВИТЬ ДЕЛЕГАТІВ.

Це те питання, котре найбільш турбує товаришів, що писали мені записки.

Я намагався у своюому докладі дати відповідь власне на це питання. Товариші, котрі говорили тут, ще більш показали, оскільки це питання є складним.

Що таке комнезам, які його ознаки, чим опреділюється його становище? Коли ми кажемо, що таке робітник, ми знаємо: робітник цей той, хто дає в найми свою працю, працює на фабриці. Ті класові відношення, що існували раніш між робітниками й капіталістами—зрозумілі. Зараз капіталістів на три чверті знищено, замісць капіталістів маємо державу, але знов таки, відношення зрозуміле. Робітник розуміє, що він може вийти зі стану найманого робітника лише тоді, коли буде комуністичне роспреділення виробів. Він це розуміє і тому намагається зміцнити Радянську владу, піднести промисловість, бо тільки

тоді, коли промисловість підноситься, держава має великі кошти, тільки тоді ми можемо переводити той комунізм де рівність буде полягати в лишках, а не те, що ми спробували років два-три тому, під час громадянської війни, коли рівність полягала в злиднях. Робітникові це ясно.

Але що таке комнезами? Комнезами в цей мент—це селянська голота. Ви хочете допомагати комнезамам? Що це значить?—Зміцнювати господарство. Але тут один товариш зауважив, що комнезами, це—текуча маса: сьогодні комнезам, завтра зміцнився—зробився середняком, а як ще краще зміцниться—може стати куркулем; або він одержав клаптик землі, але не має реманенту і не може пристроїтись ні в колективному господарстві, ні яко власник цього клаптику землі. В решті решт господарче життя зовсім викидає його, і він увіходить в лави пролетаріяту.

Отже, комнезами це той шар, що може в поступі господарчого розвитку або пролетаризуватися, або перейти до вищої категорії, себ-то середняка, або навіть до заможнього селянства. Оце я вивожу з того, що тут казали де-які товариші. Значить, ми повинні повернутись до того, що, власне кажучи, держава вбачає в комнезамах, чому їх організацію треба утворювати, зміцнювати, і в якому напрямку.

Ми розуміємо, що повинні розвивати комнезами для того, щоб вони виконали те завдання, що його покладає на них держава, ті надії, котрі покладає на них робітнича класа. Але ми не можемо уявити собі комнезамів, як організацію класи передової бідноти. Инакше виходить, що ми бідноту організували для того, щоби вона боролася з куркулями, аби вона політично їх знищувала на селі, а потім, коли вже громадянська війна закінчилася і цим самим комнезами

виконали свою ролю, більш ними не цікавимся. Значиться, як то кажуть: «мавр зробив своє діло, а тепер може забіратись». Може трапитися, що де-хто й розумів так комнезами, що це, мовляв, лише подорожні, з котрими ми зустрінулися в дорозі. У нас, мовляв, є свої завдання, котрі йдуть значно далі, в комнезамів є завдання, котрі в той же час збігаються з нашими; але вони обмежені і ми поки що йдемо поруч, а потім кожен скаже «до побачення».

Комнезами кажуть собі: «те, що ми одержали за той час, коли роскуркулювали куркулів, з тим вже й залишимось», а тепер вже хай неп робить з них що завгодно. Хай одну частину їх кине до табору середняків і куркулів, маленьку, звичайно, частину, а другу частину хай він викине для міста, де вони будуть виконувати ролю резервної армії, аби поповнювати фабрики й заводи. Ось як може де-хто уявити собі долю комнезамів.

Подібне розуміння ролі комнезамів зовсім не є комуністичним і зовсім не відповідає інтересам Радянської держави. Для комуністичної партії селянська голота цікава не як подорожній, з котрим вона перевела разом два-три або п'ять років тяжкої громадянської війни, з котрим вона разом воювала проти білих, проти отаманів, проти польських панів.

Для комуністичної партії ця частина бідаків важлива для того, аби, спіраючись на неї, вона могла на селі ступнево створити умови для соціялістичної продукції і зробити з комнезамів тло для нового господарчого будівництва.

Крім цього завдання, комнезами мають ще завдання, яко привілейований стан. Я вже сказав, що поки існують класи, і поки існує бідак і середняк, заможній й т. инш., доводиться користуватися й таким словом, як «стан». Для соціялістичної держави

комнезами на селі є свойого роду станом, котрий допоможе Радянскій державі керувати через них всією селянською масою, через них будувати свій державний апарат на селі; через комнезами прикладати свої закони, декрети й постанови.

Таким чином, суть комнезамів яко самостійної організації—є діло, з котрим ми рахуємось «в серйоз і надовго». З цього наші вороги можуть зробити висновок: для того, аби ви мали на селі надійний союз, для того, аби комуністична партія могла мати на селі шар, на котрому вона буде будувати соціялістичну продукцію, ви, можливо, штучно триматимете незаможників у стані бідкування, голоду й злиднів, для того, щоби вони потрібували вашої підтримки.

Звичайно, товариші, подібне відношення до комнезамів не відповідало б нашим інтересам. Ми розуміємо, що повинні зберігти комнезами, як організацію, але ця організація повинна дати своїм членам, тим, котрі входять в неї, можливість піднести рівень свого життя матеріяльний, моральний, політичний так, щоб вони були в цьому відношенні найкращим елементом на селі, себ-то, щоб вони краще за всіх жили й були культурніш за всіх.

ДЛЯ ЧОГО ТРЕБА ЗБЕРІГТИ КОМНЕЗАМИ.

Ось завдання, вирішення якого треба знайти. Рішення цього питання, як тут вже кілька разів і було вказано, треба шукати у всіх видах колективної праці. Ми розуміємо, що вводити колективну працю навіть серед незаможників, котрі скоріше за всіх можуть зрозуміти значіння цієї праці і можуть засвоїти її—це справа важка. Ми не хотіли б створити знов проти себе на селі—і. зокрема в незаможніх—

той настрій, котрий колись було створено ріжними «комуніями», як їх звали на Україні. Це було б величезною помилкою. Але є форма колективної праці, вигідність котрої остільки наочна, що селянство, особливо незаможнє, її легко засвоює.

Я знаю, що з тих чотирьох або п'яти тисяч колективів, котрі існують тепер у нас на Україні, мабуть більша половина є тільки захисним кольором для куркулівського елементу, або для випадкового елементу, себ-то ці люди кидаються до колективів, як до засоба одержання землі на пільгових умовах, а потім через де-який час, коли влада буде дивитися крізь пальці, ці колективи роспадуться. Але коли навіть лише п'ятдесять відсотків колективів грунтуються на інтересах селян незаможників, це вже є гарною запорукою, що ця лінія створення колективів є здоровою лінією і що ми повинні звернути найсерйознішу увагу на всі форми колективної праці, на все, що може об'єднати незаможників у господарчому розумінні. Тут, звичайно, і колективи продукційні, і ті, що їх створено для збуту, ріжного роду артілі і сільско-господарча кооперація, на котру в наших докладах, як це правдиво зауважив один з подавших записку товаришів, треба буде звернути значно більш уваги.

Всі ці види колективної праці і колективної організації йдуть назустріч тому завданню, котре ми собі ставимо, а саме—зберігти комнезами, зробити з цієї організації основу нового господарчого будівництва на селі, котра дала б можливість цим комнезамам поліпшити своє матеріяльне становище настільки, щоб їм вже було не цікаво вийти з цих колективів, аби їм завжди було ясно, що вийти з цих колективів—значить опинитись знову в такому ж поганому становищі, в якому вони перебували раніш.

ЗЕМЛЕУСТРІЙ, А НЕ «ЗЕМЛЕРОЗСТРІЙ».

Відносно ріжних пропозицій, які тут було зроблено, щоби продовжити силу закона, що закінчився в квітні цього року, відносно закріплення за комнезамами того майна, що було ними відібрано в куркулів я переговорю з Раднаркомом.

Питання про участь держави у землеустрої, котрий зараз, як сказав дуже влучно один товариш, при даних умовах є мерщій землерозстроєм, участь держави в більших розмірах, ніж до цього часу в сільскогосподарчому кредиті й т. и.,—все це є конкретними завданнями, котрі негайно після закінчення З'їзду повинен поставити собі Раднарком і ВУЦВК і повинен їх вирішити. Неможна припустити, я з вами в цьому відношенні цілком згоден, щоби в такому великому питанні, котре вирішує долю не тільки нашої селянської голоти, а й взагалі нашого села на десятки років, яким є питання про землеустрій, щоб це питання залежало від доброї волі землемірів, або від тих грошей, котрі може йому запропонувати село. Це значить залежати від заможніх. Тов. Клименко тут перед вами з болем сказав; «Так, я не знаю, що роблять там на місцях ці землеміри й агрономи». Там, на селі, вони знаходяться далеко від нашого контролю й керування, там вони перебувають під повним впливом сільських взаємин. І зрозуміло, чому бідаки, як на це кілька разів в своїх промовах вказували товариші, одержують землю на 30—40 верст від села, а більш заможні, що можуть заплатити агрономові, получають землю ближче до села.

Тут товариші вказували на одну велику хибу нашого державного апарату. Як що треба наш державний апарат критикувати, ми зробили б це разом

з вами. Наш державний апарат при тій відсутності забезпечення для наших службовців на місцях, на селі, звичайно не відповідає потребам бідноти й робітничої класи. Для мене очевидно, що це питання ми повинні знов в себе переглянути. Ми не можемо, звичайно, протягом двох тижнів, або навіть цілого року змінити цей апарат, але, наколи т. Клименко сам тут підкреслив, що контроль за землемірами й агрономами є дуже малим, Раднарком повинен йти йому назустріч, аби було створено Інспекторсько-Контрольний Інститут, для того, щоби ми могли знати, що робиться на селі.

Також правдива та думка, що її було тут висунуто: аби органи, котрі репрезентують інтереси незаможніх селян, починаючи з Центральної Комісії тут у Харкові і кінчаючи представниками незаможніх в окрузі і губерніях, котрі існують при Відділах Управління, було позбавлено всякого бюрократичного опікування, аби їм було дано право самостійного існування, аби дано було їм кошти. В разі, коли для цього треба утримувати двіста, триста, чотириста чоловік,—держава мусить знайти ці кошти, для того, щоби центральний аппарат міг одержувати поруч з інформацією з відомства також і інформацію безпосередньо від самих незаможніх селян. Нам необхідно більш звязатися з самим селом, з самим селянським елементом.

ЦУКРОВАРНІ Й СЕЛЯНСТВО.

Тут скаржився тов. Кириченко, що по-деяких місцях цукроварні захопили стільки землі, що селянській бідноті залишилось лише десятки або сотні квадратових сажень. Це заява тов. Кириченко, я прохаю його сказати точно, в якій це місцевосці. Далі другий делегат, як що не помиляюсь з Київщини,

сказав, що ми повинні бути дуже уважними відносно тої землі, котру віддають державній промисловости, цукроварням, і повинні йти назустріч державі.

Я, з свого боку повинен сказати, що наша політика по відношенню до цукрової промисловости була значно більш селянською аніж державною, або промисловою. Наша державна цукрова промисловість на Україні вимагала для себе 1.600.000 десятин землі по трьох губерніях Правобережжа—Волині, Поділлю й Київщині. Вона вимагала 400—500 тисяч десятин землі на губерню, приблизно половину землі поміщиків. Ми, звичайно, не згодилися на ці вимоги. Ми їм сказали: на всю Україну ми вам даємо всього лише 400.000 десятин землі. Я бачу з картограми, котру мені сьогодні доставили, що цукроварні взяли більш як 400.000 десятин землі, приблизно 400 — 500 тисяч. Беручи на увагу цю ріжницю, я запропонував у Раднаркомі вияснити, чи обмежилися наші цукроварні 400.000 десятин, котрі ми призначили, чи при націоналізації землі вони взяли трохи більш. У всякому разі, кілька зайвих десятків тисяч десятин, що вони взяли, це не те, чого вони вимагали.

Коли директорам цукроварень потрібні буряки, а вони їм звичайно потрібні, так будьте ласкаві, складіть умови з селянами, але землі у селян ми ні в якім разі не будемо відбирати для того, щоб дати її цукроварням, хоча б це були й державні цукроварні.

ЕДИНИЙ СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРЧИЙ ПОДАТОК.

Мене тут роспитують товариші відносно продподатку і єдиного сільсько-господарчого податку. Я вже вам доповів, що в цьому році для всього союзу єдиний сільсько-господарчий податок в золотих карбованцях

складає 420 мілійонів карбов. Україна, як я вам вже казав, платить 25%, може трохи більш, максімум 27%.

Коли перевести це на жито, це буде складати біля 200 міл. пудів. Ми виходимо з такого положення: в минулому році на Україні, в виді продподатку, громадянського податку, трудгужподатку ми зібрали біля 150 міл. пудів житніх одиниць.

В цьому році, в порівнянні з минулим роком, ми маємо збільшену засівну площу, на два мілійони десятин землі. Загалом, ми рахуємо, що в цьому році врожай по всій Україні буде пересічно значно вище, тому, що в минулому році були губерні, де був гарний врожай, але весь південь було охоплено посухою. Ми вважаємо, що загалом на Україні продукція буде на 30—40 відсотків вище, беручи на увагу збільшення засівної площі. Зрозуміло, що при опреділенні цього врожаю, всі ці данні бралося на увагу. Але я вам вже казав, що в єдиному сільсько-господарчому податкові категорія плательщиків, які мають мало засіяної землі, або не мають коней, або мають лише одну корову, будуть користуватися цілою низкою пільг.

Мене питають, чим пояснити ту колосальну ріжницю, що існує між цінами на промислові й сільсько-господарчі вироби. Ця ріжниця може мати три причини. Перша причина, або можливість—ціни на хліб залишаються такими, як були й раніш що-до золота, але ціни на промислові вироби збільшуються. Те, що перед війною коштувало золотий карбованець, зараз коштує два карбованці, а хліб залишився на тому ж рівні, на котрому був перед війною. Друга можливість:—коли ціни на промислові вироби залишаються такими ж, які були перед війною, а ціни на хліб падають. Третя можливість:—коли ціни на промислові вироби підвищуються порівнюючи з передвоєнними, а ціни на

хліб падають в порівнянні з ними. Ця третя, найгірша можливість, існує зараз. Які можуть бути причини, що з'ясовують це явище?

ЧИМ ПОЯСНИТИ ДОРОЖНЕЧУ ПРОМИСЛОВИХ ВИРОБІВ.

По-перше причини цього полягають в дуже великій *дорожнечі нашого промислового виробництва.* Я вам з'ясував, чому воно таке дороге. По-перше—тому, що в нас ще нема потрібної нагрузки, а по друге, тому, що на промисловості лежить багато поборів, як наприклад—шефство. Завод є шефом тої або иншої культурної установи, або військової частини і дає їй свої кошти. Звичайно, це відбивається на ціні виробів. Але головна причина—це безгосподарче керовництво нашими промисловими підприємствами. З другого боку, коли вироблений хліб не вивозиться за кордон і в великому числі є на ринку, очевидно, йде конкуренція поміж продавцями хліба й ціни на хліб падають. *Ось ті причини падіння цін на сільсько-господарчі вироби і навпаки, піднесення цін на промислові вироби.* Чим ми можемо з таким фактом боротися і як ми боремось? Тепер всю нашу увагу з'осереджено на відбудові промисловости.

Завтра, на нашому з'їзді Профспілок, мені доведеться робити з приводу цього спеціяльний доклад і я прохав би товаришів звільнити мене від пояснень того, які саме заходи накреслюються нами для підняття промисловости і подешевшання промислових виробів. Хай ті, хто цікавиться цим питанням, прослідкують дебати нашого з'їзду Профспілок.

Друга умова—це як нашому хлібові майбутнього врожаю (минулий врожай не відограє ролі) дати вихід

до закордонних ринків. За кордоном наш хліб завдяки своїй дешевості зараз конкуріруе з американським хлібом.

СЕЛЯНСТВО БУДЕ ПРИТЯГНЕНО ДО ВИВОЗУ ХЛІБА.

Питання, котре мені було поставлено в одній записці—яким чином зацікавити селян у вивозі хліба. Перш за все шляхом сільсько-господарчої кооперації. Це питання стояло перед нами: яким чином зробити так, аби селянин міг брати участь у вивозі хліба і користуватись тою ріжницею, яка існує між цінами внутрішнього й зовнішнього ринків. Ця ріжниця є досить значною. Звичайно, ми не бажаємо пустити на наш терен закордонний капітал, аби він заготовлював хліб, тому, що в такому випадку ріжниця перейшла б до рук закордонних капіталістів. Ми вважаємо потрібним зберігти монополію і в торговлі хлібом. Можливо, що ми зробимо винятки для де-яких культур, котрі не є основними, напр., для кукурудзи, для льону, для коноплі й т. инш., допускаючи чужоземний капітал заготовляти в товаристві з нашим державним капіталом. Це ми, можливо зробимо для заохочування до цих культур (питання ще не вирішено).

До державних органів, котрі повинні брати участь у вивозі хліба, ми відносимо й с.-г. кооперацію. Українська с.-г. кооперація притягнена, як товариш, яко фундатор товариства, котре зветься Український Експорт-хліб і котрому держава дала монополію на вивіз хліба за кордон. Фундатором є ще й споживча кооперація. Звичайно, сільсько-господарча кооперація може виконати це важливе завдання, коли ми дамо їй засоби, дамо їй гроші, коли вона зможе давати селянам аванси й брати в них хліб.

Зараз питання, котре нас цікавить, це—знайти такі кошти. Я повинен вам сказати, що німецький уряд склав вже договір з Російським Экспорт-хлібом, у котрому ми також беремо участь, як акціонери. По цьому договору він зобов'язується закупити одну третину всього того хліба, що ми вивозимо за-кордон, так що на одну третину нашого вивізного хліба ми вже маємо покупця. Коли ми вивеземо, припустимо, 100 мілійонів, то 33 мілійони цього вивозу вже запродано. Німецький уряд повинен також дати певний аванс. Але ми будемо шукати можливости одержати гроші ще, і за кордоном складені умови з окремими фірмами. Таким чином з нашого боку в першу чергу треба буде дати гроші сільсько-господарчій і споживчій кооперації, аби вона мала можливість заготовлювати хліб серед селян.

Тут в записках дуже багато уваги звертали на необхідність асигнувати кошти на видатки місцевих радянських органів. Зокрема питали, чи асигнував уряд гроші на видатки тих незаможників, котрі увіходять в склад земельних комісій. Ще зовсім недавно Раднарком ухвалив таку постанову. До цього часу, справді, плату за їхню працю не було забезпечено, і тільки недавно Раднарком ухвалив закон, котрий забезпечує плату за їхню працю.

РАДЯНСЬКА ШКОЛА. РОЛЯ ВИХОВАТЕЛЯ РОБІТНИЧЕ-СЕЛЯНСЬКОЇ МОЛОДІ НЕ МОЖЕ СПОЛУЧАТИСЯ З РОЛЕЮ СЛУЖНИКА БУДЬ-ЯКОЇ ЦЕРКВИ.

Товариші! До мене надіслано запитання, котрі стосуються шкіл. Тов. Затонський робив вам доклад і це звільняє мене від необхідности давати вичерпуючу відповідь. Але тут є одна записка, котра, на

мою думку, має велике політичне значіння. В цій записці вказується, що навчителі наших шкіл беруть активну участь в тій релігійній боротьбі, котра розвивається на Україні. Як бути? Для нашої держави зовсім байдужим є, яка саме церква буде мати більш прихильників, так звана автокефальна, автономна або екзархистьска, жива або найживіша. Це справа тих віруючих, котрим потрібні молебні для того, щоби пішов дощ. Але іменем Уряду я заявляю: ми вважаємо, що державний службовець, навчитель чи будь-хто инший, котрий бере активну участь в цій боротьбі, хто сполучає ролю вихователя молодого робітничого й селянського покоління з ролею агента автокефалістів або екзархистів, або прихильників живої церкви, ми вважаємо, що такий службовець працює проти інтересів Радянської влади. [Голос з місця: правильно! Оплески].

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА.

Товариші! Мені було завдано багато питань з приводу зовнішньої політики, але мене повідомили, що прибула конференціа профспілок і я не хочу перешкоджати урочистому святу, котре повинно роспочатися. Обмежуся відповіддю на одну записку. Тов. Одинець, котрий мешкає недалеко від нашого кордону, у всякім разі значно ближче ніж ми тут, є тлумачем того почуття протесту, котрим просякнені робітники й селяне українці, які наслідком омани й насильства залишилися за межами У. Р. Р. Ми просякнені почуттям миролюбства, ми ніколи не ставимо нашої ставки на війну і в цьому випадку, відносно наших закордонних товаришів, ми також не ставимо ставки на війну.

Це не значить, що ми не бажаємо, аби вони, яко мога скорше, досягли там тих прав, тих свобод і тих

завойовань, котрі робітники й селяне завдяки жовтневій революції здобули на терені Радянських Республік. Для цього ми кажемо: «товариші селяне й робітники! відірвані насильством від нас, будьте певні, що ми пам'ятаємо про вас, але ви з свого боку об'єднайтеся з робітниками й селянами тих країн і тих держав, до котрих вас силою приєднали для того, аби спільними зусиллями і спільною боротьбою скинути ярмо капітала й поміщиків» [*оплески*].

Товариші, я дам вам останню справку: сьогоднішні телеграми з Лондону сповіщають, що переговори між нами, себ-то між представником Радянської влади т. Красіним і англійським урядом, провадяться. Англійський уряд, як я про це вже сповіщав три дні тому на засіданні ВУЦВК, вирішив продовжити термін, котрий закінчувався сьогодні. Це вже є певний вираз бажання зговоритися. Чи дасть англійський уряд до кінця доказ такого миролюбства, чи він робить таку уступку для того, щоб англійські робітники зменшили свій натиск на англійський уряд, це покаже майбутнє. Але той факт, що англійський уряд є примушений відмовитися від своєї попередньої непримиримої політики вказує, що ми за кордоном не самі, що наш союзник там—англійський робітник—впливає [оплески].

Але треба сказати, що в останньому рахунку питання закордонної політики вирішується у нас. Закордонна політика залежить від нашої внутрішньої політики. За кордоном ми будемо міцні, з нашими словами будуть рахуватись тільки тоді, коли закордонні держави будуть мати певне враження, що за Радянським урядом ідуть в межах Радянського Союзу всі робітники й селяне [оплески].

В. ЧУБАРЬ

ПРОБЛЕМА НОЖИЦЬ В РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІКАХ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Виконано Видавництвом
„ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“
по замовленню ДВУ.

Д.У.Д. № 6058. Зам. № 2936. Т. 3000.
Харків, Друкарня „Книгоспілки“.

І. «НОЖИЦІ»—ОСНОВНА ПРОБЛЕМА СУЧАСНОГО ЖИТТЯ РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК.

Проблема «ножиць», себ-то росходження цін на продукти промисловости від цін сільсько-господарчих продуктів, на протязі останнього року займає головну увагу не тільки політичних кол і господарчих органів, але й широких верств селянства й робітництва, всього радянського суспільства.

Та й дійсно. Це не малозначне з'явище, що впливає тим чи иншим шляхом на матеріяльне становище окремих осіб, чи суспільних верств. воно захоплює увесь хід економичного й політичного життя Радянських Республік.

Низкі ціни на продукти сільського господарства утворюють надзвичайно скрутне становище нашого селянства, яке через це не може купувати продукції промисловости.

А це, в свою чергу, утворює кризу збуту промислової продукції, примушує державні органи перебудовувати план промисловости, скорочувати й концентрувати велику промисловість, викликає безробіття.

«Ножиці» ставлять в порядок денний справу дальнішої раціоналізації виробництва, пристосування торговельних апаратів до передачі продукції безпосередньо до споживача, знову й знову ставлять питання про поліпшення й зміцнення кооперації.

«Ножиці» впливають на державний бюджет, примушуючи переставляти иншим способом, ніж то було б за нормальні часи, державні кошти, даючи більше одним, скорочуючи потреби инших.

«Ножиці» є, таким чином, певним етапом, критичним ментом в розвитку економичної політики й народнього господарства Радянських Республік, який вони мусять перейти на свойому шляхові до встановлення правильних взаємовідношень між державним капіталізмом на перших же його кроках та приватнім, переважно селянським, господарством і капіталістичним ринком.

Від розвязання цієї основної проблеми радянської економіки залежить дальніший, більш успішний, менш болізний шлях до соціялістичного будівництва.

Нарешті, проблема «ножиць» стоїть на перешкоді політичних взаємовідношень пролетаріяту та селянства, загрожує союзу між ними, що створився на грунті спільних інтересів, раніш на фронті військової боротьби з буржуазією та поміщицтвом, далі—на полі економичного будівництва й співробітництва після заведення нової економичної політики.

Нещодавні перевибори до рад показали, що в де-яких місцях сільські куркулі починають активно добиватися свойого

впливу в радах, а економичне зубожіння незаможницьких мас робить їх інертними, мало активними в боротьбі з новими куркулями, а часто-густо навіть залежними від сих самих куркулів.

Проблема «ножиць» була своєчасно поставлена на весні 23 року 12-тим З'їздом Російської Комуністичної партії, як керовником Радянської влади, і зараз являється основною проблемою економичного, а через це й політичного життя Радянських Республік.

II. В ЧОМУ СУТЬ «НОЖИЦЬ»?

Для того, щоби як слід розібратися в «ножицях», необхідно заглянути трохи назад, на початок нової економичної політики, з'ясувати умови, в яких довелося Радянській владі будувати господарство, які завдання стояли перед нею в сій найважливішій справі та які перешкоди довелося пережити.

Тоді проблема «ножиць» буде більш яскраво з'ясована й легше буде найти способи її полагодження.

Нова економична політика існує майже три роки. Трудний шлях довелося пройти за цей час. Головним завданням нової економичної політики було, як влучно висловився т. Троцький, докладчик по справах промисловости на 12-му З'їзді компартії, відживити розвиток продукційних сил краю, заморожених під час «військового комунізму».

Конкретно кажучи, завдання неп'и полягало в тому, аби двинути вперед розвиток промисловости та сільського господарства, припинити роспад пролетаріяту.

Звідси виникло само по собі й цілком послідовно друге завдання: налагодити органичний, а не механичний звязок націоналізованої великої промисловости, а також і середньої та дрібної з селянським господарством методом капіталістичного ринку, скерувати розвиток продукційних сил на шлях соціялістичного господарства.

Радянська влада, по словах Троцького, викликала «діявола ринку», щоби на ньому виступити, як головний контрагент селянина. Ринок мав бути лише дозволеною й легальною ареною для боротьби за селянина з приватнім підприємцем і торговцем, котрі неминуче, що й передбачено було, повставали в умовах неп'и.

Само собою розуміється, що завдання спланувати народнє господарство в таких умовах було далеко складніше, ніж за часи військового комунізму, часи безмежної влади держави над продукцією та росподілом її.

Тепер, на третьому році неп'и, ми зможемо вже підвести підсумки своєї роботи.

Скористуємося з цифр, поданих в «Эконом. Жизни» від 2-го жовтня, де приводяться дані за господарчий рік (22 – 23 р.) і подаються порівнання з минулим[1]).

---

[1]) Див. «Эконом. Жизнь», № 1 (1482), 1923 р., ст. В. Г. Громана. «22—23 хозяйственный год».

Ось цифри росту промисловисти:

	Продукція в мілн. карб.		Кількість робітників в тисяч. ч.		Продукційність на 1 роб. в карб.	
	В роках		В роках		В роках	
	21—22	22—23	21—22	22—23	21—22	22—23
Важка індустрія	118,6	136,4	290,5	301,4	408,4	452,8
У %	100	115,3	100	103,7	100	110,9
Легка промисловість . .	199,7	313,5	359,4	437,8	555,5	701,6
У %	100	157,0	100	121,8	100	126,3
Разом і важка й легка .	318,3	449,9	649,9	739	489,0	606,0
У %	100	141,0	100	113,0	100	124,0

Як видно, продукція важка й легка разом збільшилась на 41%, кількість робітників на 13%, продукційність на 24%. Ці цифри свідчать, що процес збільшення продукції, розвитку промисловости зрушив з місця, перестав падати, як це було до 21 року, припинився процес роспилення пролетаріяту, збільшується продукційність праці.

Звертає увагу те, що легка індустрія зростає швидче, ніж важка, що пояснюється більшим звязком її з ринком, в той час, як велика індустрія живе замовленнями державних органів: залізниць, трестів і т. инше.

Окрім того, відбудування основного капіталу—фабрик, заводів, іде в легкій індустрії значно швидче, бо потрібує менше коштів, ніж капітальні ремонти та поліпшення в важкій промисловості.

Цифри посівної площі й сільсько-господарчої продукції також вказують на підйом.

	1921 р.	1922 р.	1923 р.
Посівна площа . .	61,7 мілн. дес.	51,2	59,8
Продукція	1,714 мілн. пуд.	2,224	2,757 мілн. пуд.

Зниження посівної площі в 1922 р. проти 1921 р. поясниється голодом і посухою, що охопила, як відомо, найбільш хліборобні частини Україні й Росії (степ на Україні й Поволжжя в Росії) в 1921 р. Не будемо наводити даних про поліпшення в системі виробництва (концентрацію, зменшення власного споживання палива, припинення в 1923 р. чергових літніх криз в Донбасі й т. инше).

Досить лише згадати про очевидне поліпшення фінансового становища: зменшення емісії, заведення системи податків, урегулювання бюджетної справи, значні успіхи в стабілізації валюти (червінець), розвиток кредитної політики (банки, позики), зріст—і в бік активности балансу зовнішньої торговлі й т. ин., щоби, приймаючи на увагу ці всі дані, з певністю сказати, що перше завдання—з р у ш е н н я з м і с ц я п р о д у к ц і й н и х с и л м и в и к о н а л и.

Як загальний висновок, слід сконстатувати, що сільське господарство швидче, як і дрібна промисловість, зростає, відроджується, ніж велика індустрія.

Але другого завдання, що повстало в нових умовах економичної політики, а саме звязку, ув'язки нашої промисловости з потребами сільського господарства ув'язки, котра повинна йти зараз через ринок з усіма його особливостями, ми не виконали, ілюстрацією цього й є «ножиці».

З цілого ряду причин, про які мова йтиме далі, з середини вересня 1922 р. взаємовідношення цін на продукти промисловости й сільського господарства стало різко мінятися. У той час, як за «військового комунізму» ціни на продукцію сільського господарства стояли значно вище за ціни промислової продукції, і місто примушено було, хоча й нелегальними способами—бо вільна торговля була заборонена в останні роки «військового комунізму»—нести свої вироби, майно в села й міняти на хліб, в середині вересня 1922 р. встановилася рівновага, а з другої половини того ж вересня ціни на промислову продукцію невпинно стали рости, а ціни на продукти сільського господарства паралельно, порівнюючи з цінами продуктів промисловости, падати.

Наводимо таблицю руху цін за рік, від IX—22 р. по IX—23 року[1]).

Загально-товаровий індекс Держплану

	Абсолютний індекс в тисячах			Відношення до довійськових цін		
	1922	1923	Відношення 1922 до 1923 р.	1922	1923	Відношення 1922 до 1923 р.
1. Продовольчі продукти.	6.250	289.900	46,4	1,12	0,64	0,57
2. Паливо	5.680	708.200	124,5	1,02	1,51	1,47
3. Метали	3.750	776.070	204,3	0,67	1,77	2,55
4. Текстильні вироби.	6.830	1.166.190	170,7	1,23	2,57	2,09
5. Всі продов. . .	5.460	244.330	**44**	0,98	**0,54**	0,55
6. Всі промислові товари.	5.650	775.860	**137**	1,02	**1,71**	1,67
7. Загальний індекс	5.560	453.390	**81**	1,00	1,00	

«Таким чином, коли індекс загальний виріс в 81 раз, індекс с.-г. товарів виріс всього в 44 рази, а промислових товарів в 137 разів. Тому, коли ціни на 21 вересня 1922 р. і на с.-г.

[1]) Таблицю в трохи скороченому вигляді взято з тої ж статті т. Громана в № 1 (1482) «Эконом. Жизнь».

продукти й на промислові вироби зберігали довійськові відношення, то через рік, а саме на 21 вересня 1923 р. видно вже різке росходження цін: ціни сільсько-господарчих товарів складали лише 0,54 довійськового рівню, а промислові — 1,71, себ-то, промислові вироби подорожчали в три рази в порівнанню з продуктами сільського господарства. За минулий рік с.-госп. товари втратили майже половину своєї ціни, а саме 0,45, а промислові вироби, навпаки, подорожчали на ²/₃ довійськової ціни (67%)[1])».

Графично можна представити цю картину росходження слідуючою діяграмою, котру т. Троцький влучно назвав на XII З'їзді компартії «ножицями», звідки це назвисько й вкоренилося в економичній літературі.

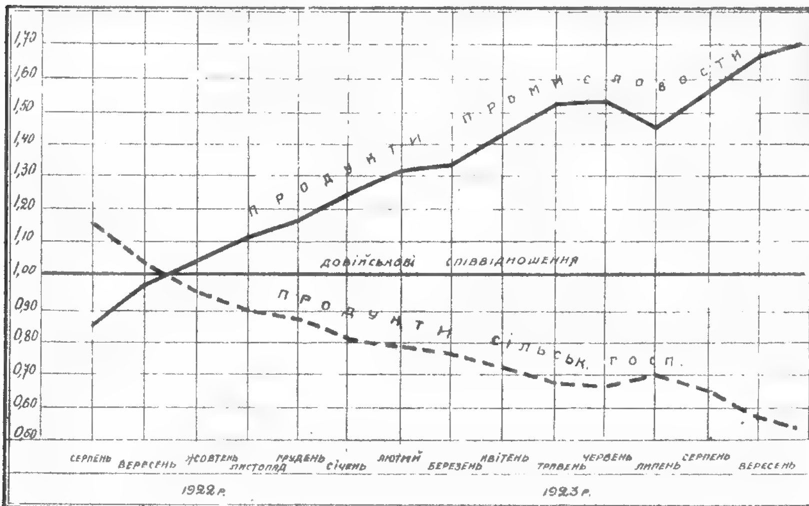

Співвідношеня реальних цін на продукти сільгосп. і промисловости.
Довійськові співвідношення=1.

Коли ми до цього додамо картину збуту продуктів промисловости, користуючись даними де-котрих господарчих органів України, картину послідовного зменшення збуту, затримки продуктів на складах, то матимемо загальну картину «ножиць», як основного чинника сучасного становища народнього господарства Радянських Республік, який затримує розвиток продукції, порушує обмін між селом та містом, утворює провалля між промисловою продукцією й сільським господарством.

---

[1]) Див. ту ж статтю т. Громана, «Экон. Жизнь», за 2 жовтня 1923 р.

Ось таблиця, котра характеризує (в тисяч. черв. карб.) збут промислової продукції за три місяці.

НАЗВА ТРЕСТІВ	Цінність продукції в середньому за місяць	Стан фабрикатів на 1/х 1923 р.	% віднош. до місячної продукції	ЗБУТ ЗА МІСЯЦІ		
				Липень	Серпень	Вересень
1. Півд. маш. трест.	2.596	7.758	299	961	1.384	1.187
2. Півд. сіл. маш. трест.	811	6.936	855	172	80	39
3. Бахсіль	694	54	8	252	527	388
4. Махоротрест. .	959	1.414	147	766	638	571
5. Текстільтрест .	1.000	2.375	237	549	761	—
6. Кожтрест . . .	3.505	1.355	37	2.338	1.157	—
7. Держспирт. . .	416	1.261	302	99	107	—

Таким чином, для нас тепер ясна вся картина «ножиць», як колосальної важности проблема ув‘язки державної націоналізованої промисловости з дрібним приватнім селянським господарством на грунті капіталістичного ринку.

Ця картина уявляє зараз різке росходження кінців «ножиць», яке відбивається на всьому господарчому житті Республік.

Метою дальнішого викладу є вияснити причини росходження кінців сих «ножиць», причин, як об‘єктивного характеру, що не залежать від нашої волі, а також тих дефектів, організаційних недоглядів, невміння організовувати, а також добре розрахувати й спланувати наше господарство, що, безперечно, треба однести до категорії причин суб‘єктивних.

Разом з тим, перед нами стоїть завдання—встановити способи нормального економичного взаємовідношення між містом та селом, вияснити шляхи й методи зближення кінців знаменитих «ножиць».

III. ПРИЧИНИ «НОЖИЦЬ».

Перш, ніж зазначити фактори, що спричинилися до росходження цін, необхідно вияснити загальний характер з‘явища. «Ножиці» – глибоко економичне з‘явище, що корінням своїм сидить в умовах капіталістичного ринку й з них виходить.

А як явище економичне, воно має характер не якийсь районний, чи крайовий - український, але загально - союзний, оскільки на всій території Радянського Союзу єдина господарча політика й єдиний товаровий ринок.

Візьмемо, напр., важніші елементи господарчого життя Союзу, та їх звязок з господарством України. Сільське господарство України дає продукцію, котра впливає на економичне життя не тільки УСРР, але й цілого Союзу. Ще більшу ролю грає промисловість, що з‘осереджена на території України (кам‘яновугільна, металюргична, цукрова й т. инш.). Тому

й розвязання справи про «ножиці» не може обмежитися розбором господарчих з'явищ УСРР, бо спеціяльних українських «ножиць» без їх звязку з загально-союзними немає.

Одначе, це положення в останній час поставлено ще ширше. Тов. Крижановський, голова Держплану ССРР, на підставі даних про економику закордонних капіталістичних країн, вказує, що «ножиці» даного періоду в економиці всіх країв мають певну закономірність. Відставання цін на продукти сільського господарства від загально-товарових індексів спостерігається в економиці капіталістичних країн, навіть тих, котрі не пережили ні громадянської війни, ані імперіялістичної.

Правда, методи встановлення загально-товарових індексів в ріжних країнах не однакові, і говорячи про «ножиці» в сих краях, треба мати на увазі, що єдичого мірила індексів нема.

По даних тов. Крижановського цифри росходження цін в ріжних країнах такі: за період від січня по липень—серпень 1923 р. відставання цін на продовольчі продукти від загально товарового індексу складало в Англії 2%, у Франції—16%, в Швеції—9%, в Швейцарії—4%, в Сполучених Штатах—8%, в Німеччині—24%.

Ціни на продукти промисловости в Англії відставали на 3½%, у Франції були вище від загально-товарового індексу на 4%, в Швеції відставали на 8%, в Швайцарії перевищували на 10%, в Німеччині теж перевищували на 24%. Причина порушення трівкої рівноваги в цінах промислової й сільсько-господарської продукції лежить в порушенні темпу правильного розвитку світового господарства.

До наведених вище цифр треба внести коректив що до ріжних політик ріжних країн в справі мита, які оберігають інтереси як промисловости, так і сільського господарства.

Підходячи до розбору наших «ножиць», треба зазначити, що в основі їх лежить багато факторів, з котрих доведеться зупинитися на де-яких більш детально, на де-яких менш, з огляду на те, що вони в досить повній формі освітлювалися в пресі, як періодичній, так і неперіодичній.

Так доведеться лише в загальних рисах спинитися на факторі продукційному, впливові продукційних моментів на зріст цін на промислові продукти.

Цей фактор досить повно був освітлений в пресі, де зазначалося: не в достатній формі проведена концентрація промисловости, високий відсоток накладних видатків, дорогий апарат керуючих органів, податковий тягар на промисловості й т. д.

В цій галузі доведеться ще перевести немало ріжних і точних калькуляцій, характерних для ріжних родів продукції, але більш-менш усталеним можна вважати те, що головними моментами, які впливають на ціну продукції в процесі її вироблення, являється сировина, в де-яких паливо, накладні видатки.

Рішуче потрібно заперечити той факт, що на ціну продукції впливає розмір заробітньої платні: заробітня платня складає в загальній калькуляції продукції незначний процент, і тому треба покінчити з балачками й дискусіями на тему про дальніше зниження зарплати. Правда, при студіюванні продукційних процесів, краще сказати, ролі робочої сили їх, перед нами стоїть дальніше збільшення продуктивности праці, найдоцільніше використання робочої сили на найпотрібніших видах продукції, але це буде йти паралельно збільшенню зарплати.

Одним із важливих факторів, що впливає на зниження цін на продукцію сільського господарства, являється диспропорція, нерівномірність між випуском с.-г. продукції та продукції промисловости.

Це з'явище спостерігалося у нас і до війни. І тоді вже були досить сильні передумови «ножиць», але політика сприяння своїй промисловості в значній мірі урівноважувала протиріччя, і «ножиці» не розвивалися сильно й не трималися довго. Вони виступали й давали себе в знаки селянству лише під час реалізації нового врожаю, коли селянство під натиском податків мусило викидати на ринок в великій кількості свою продукцію.

Аналізуючи нашу діяграму «ножиць», ми на ній спостерігаємо моменти, аналогичні довійськовим «ножицям». Кінці «ножиць», расходяться особливо далеко в місяці серпень—вересень 22—23 р., що як раз припадає на час внесення продподатку й един. сільсько-господарчого податку, коли велика кількість хліба попадає до рук держави й на ринок, і на хліб мало попиту.

Спинимося більше детально на диспропорції. По матеріялах т. Крижановського валовий збір продукції сільського господарства в 1921 р. був 1.800 міліярд. пудів житніх одиниць (без Туркестану, Далекого Сходу та Закавказзя). В 1922 р. на цій площі вже було 3 міліярди пудів. Таким чином, сільсько-господарча продукція збільшилась на 1.200 мілійон. пудів. За той же час промисловість збільшилось лише на 240 мілійон. житніх одиниць, инакше кажучи, сільське господарство дало продукції в п'ять разів більше, ніж промисловість. Це є домінуючий фактор в расходженні кінців «ножиць». Характерно зауважити, що у нас на Вкраїні за той же період співвідношення зросту промисловости та сільського господарства инше. По даних, правда, неостаточних, опублікованих нашою ВРНГ, зріст випуску валової продукції промисловости в цьому році більше за минулий рік на 40%. А сільське господарство по підрахунках нашого ЦСУ дало збільшення лише на 16% проти врожаю 1922 р.

Це лише продукція польових зернових культур, але сюди не додано продукцію садівництва, огородництва, скотарства й т. д., бо немає ще певних точних підрахунків.

Становище, очевидячки, більш сприятливе на Україні паралізується тим, що українська промисловість випускає продукцію, припустимо, металургичну, котра не йде на ринок, а йде на

задоволення потреб державних, і значна частина її лежить мертвим грузом.

Детально розбіраючи цю основну передумову про диспропорцію сільгосппродукції з продукцією промисловою, тов. Крижановський наводить де-кілька інтересних цифр. По даних статистики Держплану та ЦСУ, продукція сільського господарства складає в 23 році 75% довійськової, а продукція промисловости лише 30 - 36%. Зростання далеко нерівномірне й не на користь промисловости.

Цікаві також і цифри тов. Громана, видатного економиста, співробітника Держплану. По його даних, валова продукція сільського господарства коштувала 6.120 мілійон. товарових карб., причому чистої було на 5.620 міл. тов. карб. Продукція промисловости давала 5.620 міл., а чистої, котра йшла на ринок, було лише на 2.300 міл.

В операційному 22—23 році по довійськових цінах продукція сільського господарства коштувала 4.590 міл. тов. карб., причому чистої повинно бути 4.200 міл. тов. карб. По тих же довійськових цінах валова продукція промисловости складала в 22 – 23 році 1.900 міл. тов. карб., чистої ж було всього 700 міл. тов. карб. По сучасних цінах, себ-то вважаючи на зниження ціни карбованця, справа виглядає трохи инакше. Продукція сільського господарства коштує 3.440 міл. карб., при чистій на 3.100 міл. тов. карб., а промисловість дає на суму 2.625, із котрих на чисту продукцію випадає 980 міл. тов. карб. Тут співвідношення таке, що сучасні ціни складають не 75% довійськових, а лише 62%.

Роля сільського господарства по сучасних цінах значно менша, ніж по довійськових тому, що сучасні ціни на хліб значно нижче довійськових. Через це валова продукція сільського господарства складає не 75% лише 56%, а продукція промисловости не 33%, як було до війни, а 43%, себ - то зараз ми маємо де-який перелом, хоча співвідношення в довійськових цінах було зовсім инше.

І от в цих цифрах починається перше росходження індексів на сільгосп. продукти й продукти промисловости.

В цілому лінія, котра б малювала хід зросту цінносних відношень, вже б росходилась з огляду на диспропорцію між випуском продукції сільського господарства й промисловости.

Все ж і статистики й економісти не визнають диспропорції єдиним і рішаючим фактором, хоча й визнають його важливість. До росходження цін спричинилося ще багато инших факторів, із котрих треба зупинитися, в першу чергу, на таких: перший— це роля податків, роля державного оподаткування промисловости й податків на сільське господарство, себ - то, в якій мірі цей фактор впливає на росходження цін.

Другий фактор—вплив кредитної політики Держбанку й Промбанку на зріст цін.

Треба зазначити, що одним із важливих факторів роскодження цін є наша система оподаткування й почасти єдиний сільсько-господарчий податок, строки внесення його. Зосередження в руках держави великої кількости хліба в часи внесення єдин. с.-госп. податку зменшувало попит на хліб на ринку, й ціни мусили падати.

Заведення податків в одній грошевій формі і на селі, як проєктується в 1924 році, може змінити на краще становище для хлібних цін.

Перейдемо до справи кредитної політики. Обвинувачують Народній Комісаріят Фінансів в тому, що він переважно кредитував промисловість, нічого не даючи або відпускаючи мізерні кошти для сільського господарства. НКФін і Держбанк, кредитуючи промисловість, давали їй можливість не шукати ринку збуту, а селянство, не маючи кредиту в потрібний мент, не могло купувати продукцію промисловости й не мало можливости налагодити збут своєї продукції.

Слід зазначити й про друге обвинувачення НКФіну в справі оподаткування промисловости. Тов. Преображенський, підраховуючи дані в цьому розумінні в Держплані, зробив де-які викладки про структуру капіталів промисловости й торговлі, які визначають нашу господарчу кон'юнктуру. Він довів, що в 22—23 році валова продукція промисловости коштувала 1.656 мілн. зол. крб., а по сучасних цінах 2.315 мілн. зол. крб., із котрих чистої продукції з амортизацією 887 мілн. крб. Це чиста продукція, котра пішла в оборот. На цій частині продукції лежить тягар державного оподаткування в таких цифрах. Акцизів з цієї продукції взято в розмірі 108 мілн. крб., промислового податку 17 мілн. крб.. мита 3 мілн. крб., місцевих податків 7 мілн. крб., разом 135 мілн. крб. Розуміється, такі податки, порівнюючи їх з цінністю чистої продукції, не можна не вважати занадто високими. Це також один із моментів, котрий впливає на ціни продукції, але, на думку Держплану, це також не рішає справи остаточно. Ці загальні цифри не досить яскраво виступають. Далеко яскравіш це виявляється, коли брати окремі продукти. Беремо, напр. сіль, котрої собівартість складає зараз 13,45 коп. проти довійськової продажньої ціни в 27 коп., в середньому зараз коштує 2 крб. 26 коп. Сюди входить 46 коп. акцизу, котрого до війни не було. Тут відсоток оподаткування значно вищий, ніж в загальних цифрах.

Таке оподаткування особливо підвищує ціни продуктів масового споживання, що йдуть на села: сіль, гас, мануфактура (цукор—більше споживають в місті).

Про кредитування промисловости свідчать операції Промбанку[1]). В справі кредитування у нас було не мало недореч-

[1]) Про них див. спеціяльну книжку, видану РСІ, тов. Трояновського «Синдикаты и государственная торговля». Москва, 1923 г.

ностей, часто досить важливих. Наприклад, Торгово-Промисловий Банк має вкладів від важкої індустрії 19,3%, від легкої лише 9,5%. В той же час кредитування важкої індустрії складає лише 12,5%, а легкої 38,5%.

Таким чином, повстає обвинувачення, що Промбанк кредитував легку промисловість за рахунок важкої. Тов. Сокольніков [1]), оправдуючи політику Промбанку НКФіна, вказував ще на те, що таке кредитування мало на меті стимулювати вупуск продукції легкої індустрії, аби підготувати товари до осени, на час реалізації врожаю.

Далі, в справі кредитування треба навести ще одну цифру по учотно-позичкових операціях, переважно по товарових заклад- них та инших операціях. Тут картина у Промбанку така: важка індустрія по учотно-позичкових операціях мала у нього 20,6%, а легка 63%, із котрих текстильна 41,2%, харчова 11%, шкіряна 2,7%, хемична 8,3%. Наводячи ці справки, тов. Трояновський ставить загальне питання про ролю й значіння Промбанку й, визнаючи не малу ролю Промбанку в регулюванні промисловости, вказує, що й Промбанк іде по лінії тої ж необхідности, як і инші комерційні підприємства, себ-то по шляху збільшення оборотних коштів, накоплення своїх капіталів і т. инш.

Це, розуміється, буде штовхати промисловість по лінії найменшого опору, котра, проте, веде до замкнення нашої промисловости в узкому колі міського споживача.

Банковський же кредит, котрий лягає на вартість продукції в розмірі 5%, це є важкий кредит, він повинен відійти, зважаючи на зниження цін, від тої занадто комерційної лінії, котра була до сього часу. Накоплення капіталів повинно піти більш повільним темпом, не за рахунок підвищення цін.

В діяграмі «ножиць» звертає увагу те, що росходження оптових цін на продукцію сільського господарства й на продукцію промисловости значно випережає росходження цін роздрібового продажу, і роздрібні ціни росходяться з запізненням приміром на два-півтора місяця.

А це вказує на значні дефекти в справі роспреділення продуктів, організації промисловости й заготовки продукції сільського господарства. Тут ми підходимо ще до одного важливого фактора, а саме практики наших торговельних органів і до тих шляхів, якими продукція доходить до споживачів. Економисти Держплану й ЦСУ надають велике значіння цьому запізненню росту роздрібних цін в порівнанню з оптовими й формулюють це запізнення, як шкідливий вплив неодночасного виходу в оборот промислової продукції.

І виходить таким чином, що в той час, коли вся господарча обстановка давить на селянське господарство в напрямку зниження цін, коли єдиний налог та инші витрати примушують

[1]) Народній Комісар Фінансів ССРР.

селянина збувати продукцію свою за низьку ціну, продукція промисловости ще не доходить до селянина, і течія промислової продукції не зустрічається з продукцією сільською й не урівноважує її збут.

В цьому напрямі доведеться прийняти рішучі міри, аби зліквідувати те з'явище, що в самому низу, в роздрібному продажу продукція селянина являється самою низькою (дешевою), а продукція промисловости, ідучи зверху, являється самою високою (дорогою). Для урегулювання цього моменту, звичайно було б найправильнішим мати точний баланс нашого сільського господарства й промисловости, а також операційний план вчасного й пристосованого до кон'юнктури сільського ринку роспреділення. На жаль, у нас ще немає таких загально-господарчих балансів на певний період, це лишається завданням майбутньої роботи, проте зараз ми вже маємо більш-менш певні дані, в якій кількості й якими шляхами йде продукція нашої промисловости

Проф. Копенгауз, економист, співробітник ВРНГ ССРР, дає пропорції, хоча й оговорюється, що вони не збудовані на точному бухгальтерському обрахункові всіх елементів господарства, дає пропорції, по котрих роспреділилася продукція 22-23 р. На його думку, на сільсько-господарчий ринок пішло на 400 мілн. тов. крб. продукції промисловости, а на міський на 700 мілн. тов. крб., і на державні заготовки, що фактично не являється споживанням і в оборот не йде, пішло на 300—350 мілн. тов. крб. і в півфабрикатах, себ-то на потребу самої промисловости лишилося на 150 мілн. тов. крб. Цей росподіл більш, ніж що инше, показує, що на наш сільський ринок, який по суті являється єдиним широким ринком для збуту продукції промисловости, пішло менше продукції, ніж на міський.

По підрахунках тов. Громана велика промисловість дала для міста теж на 700 мілн. крб., а для села лише на 300 мілн., дрібна ж кустарна промисловість дала для міста на 100 мілн., а для села на 400 мілн. Т. ч. місто споживає продукції на 800 мілн., маючи населення 20 мілійонів а село на 700 мілн., при кількості населення до 100 мілн., инакше кажучи, один міський мешканець споживав в шість разів більш, ніж сільський. Наша ж промисловість, як видно, працює більше на міський ринок, ніж на сільський.

В справі нашої торговлі ми мусимо зазначити ще один момент, що зле відбивається на вартості продукції, коли вона доходить до споживача, а саме, надзвичайну складність апарата роспреділення продукції. Більш-менш «стабілізованою» є драбинка збуту, що начисляє вісім ступнів: фабрика, трест, синдикат, центросоюз, райсоюз, єст і, нарешті, споживач. Драбинка досить струнка й спланована, але шкода в тому, що кожна ступінь накидає на ціну, й цілком природньо ціни страшенно зростають. Маємо де-кілька прикладів росходження цін між гуртовим та роздрібним

продажем. На 1-е січня 23 р. гуртова риночна ціна в Москві на ситець була 21 черв. копійка за аршин, а роздрібна—31, себ-то збільшення на 47%. На 1-е вересня ціна того ж ситцю була гуртом 35 коп., вроздріб 55, ріжниця в 57%, тому, що за весь час збільшувалася кількість торговельних інстанцій. Гуртова ціна на сіль на 1-е січня була 69 коп. за пуд, вроздріб 1 карб. 39 к., ріжниця в 95%. На 1-е вересня гуртова ціна була 1 карб. 62 коп. вроздріб до 3 карб., ріжниця 85%. Підвищенню цін на сіль в значній мірі спричинився акциз: з 1-го січня по жовтень він виріс з 12,7 тов. коп. до 35,1 коп.

Ціна на цукор на 1-е січня гуртом—6 карб. 21 коп., вроздріб—8 карб. 40 к., ріжниця в 21%, в-осени ця ріжниця виросла до 23%.

Загалом кажучи, ціни росли невпинно, дякуючи неорганізованности нашої торговлі. Ринок до осени до певної міри протестував, але все ж таки приймав ціни, але з середини вересня зчинився значний затор і довелося приймати адміністративні міри для зниження цін. Цікаво порівняти середнє зростання торговельних накидок з довійськовими. До війни середня накидка від гуртових цін до роздрібних в Москві була 20%, зараз в середньому 40%. На провінції ріжниця ще вище, доходячи до 80%, а то й 100%.

Ясно, що у нашій торговельній практиці мало почувалася роля регулюючих органів і наш вплив в сьому напрямі.

Одним із моментів зросту цін є збільшення вартости промислової сировини, але по даних нашої промисловости збільшення цін на промислову сировину за останні півроку не досягало більше 50%, в таких основних продуктах, як бавовна, шкіра, текстильна сировина, значить, збільшення цін іде головним чином за рахунок торговельних видатків. Наведемо ще кілька прикладів. Ситець з 18 коп. виріс по мірі переходу від фабрики до споживача до 39 к.—наростання 117%. Скло, доходячи до споживача, виростає на 75%, сіль 1570%, цукор 225%, гас 464%.

Очевидячки, для боротьби проти зростання цін треба поліпшувати саме виробництво, раціоналізувати його ще більше, але що до торговлі, то справа ясна, що в сій галузі доведеться вживати більше заходів, ніж що до виробництва. Доведеться оголосити рішучу боротьбу з накладними видатками в торговлі, користуючись в сьому розумінні й кредитом таким чином, аби продукти промисловости як найшвидче досягали й мали збут на селянському ринкові.

Такі в основному, на нашу думку, причини «ножиць».

IV. ЯК ЗЛІКВІДУВАТИ «НОЖИЦІ».

Міри до ліквідації «ножиць», або до встановлення взаємовідношення цін можуть бути двоякого характеру: по-перше, міри допомоги сільському господарству, збільшення цін на хліб

і. т. и., й, по-друге, заходи що до промисловости й торговлі, заходи як організаційного, так і економичного характеру.

Спиняючись на перших, мусимо в першу чергу зазначити ролю хлібного експорту й зовнішньої торговлі взагалі для підвищення цін на хліб. Перед нами стоїть те ж саме завдання— збільшення хлібного експорту, що й торік. Коли торік ми змогли вивезти 47 міл. пудів, то на сей рік завдання є—вивезти 250 міл. пуд. Тільки реалізація нашої сільсько-господарськ. продукції на зовнішньому ринкові дасть необхідні ресурси для нашої промисловости, підвищить ціни на хліб на внутрішньому ринкові й значно вплине на урівноваження сільського господарства й промисловости. Інтересна думка в звязку з цим висувається в економичних колах. Повстає питання про товарову інтервенцію, себ-то про довіз продуктів широкого споживання.

На 12-ому з'їзді РКП, як відомо, було декляровано протекційну систему в нашій імпортній політиці. Зараз висувається думка, що довіз із за-кордону предметів широкого споживання, котрі там дешевші, можна буде пустити вроздріб по гуртових цінах нашої промисловости з тим, аби непорушити виробничої ціни нашої промисловости а вдарити по всіх цих накидках, накидочках, торговельних росходам. Ця думка заслуговує уваги, й коли її не можна признати в цілому, то над нею треба добре постудіювати й може частково примінити, оскільки продаж вроздріб у нас знаходиться переважно в руках крамарів.

В звязку з «ножицями» знову повстає справа про дальнішу уніфікацію податків на селі, про перехід від натуральної форми до цілковито грошевої. В яких формах це буде робитися ще не відомо, але прінціпово вже визнано, і як перший крок до цього, збірання рештків єдиного сільсько-господарчого податку з 1-ого січня 1924 року буде переводитися виключно в грошевій формі.

Близько до цього стоїть справа нашої внутрішньої хлібної торговлі. Наша внутрішня хлібна торговля поставлена зле. У нас на Вкраїні хліб самий дешевший доходить по де-яких місцях до 25 коп. за пуд жита, але вже в Тулі робітничі кооперативи не можуть купувати хліба дешевше 80—90 коп. Це вказує на відсутність доброї організації хлібної торговлі.

Як одна з мір економичного характеру, котра може значно вплинути на рівень цін, являється заготовка промислової сировини. На сьогодняшній і завтрашній день ця проблема полягає в тому, аби заготовку промислової сировини сполучити з заготовкою сировини взагалі закордоном і використати для цього певну частину валюти, вирученої від продажу хліба, лісу й т. и.

Заготовка сировини закордоном являється, з одного боку, тільки частиною товарової інтервенції, з другого боку, користуватися нею доведеться все одно, бо доведеться ж купувати таку, приміром, сировину, як бавовну, важку шкіряну сировину, гуму, які йдуть у нас на виготовлення продуктів широкого споживання. Тут

використання наших фінансів, валюти повинно йти під знаком здешевлення сировини. Розуміється, можливості у нас в цьому відношенні не дуже широкі, але це є міра, котра допоможе стиснути диспропорцію між приростом продукції промислової на 240 міл-нів і сільсько-господарчої на 1.200 міл-нів карб.

В ряді мір до поліпшення становища сільського господарства особливу увагу треба звернути на організацію сільсько-господарчого кредиту, з чим ми, треба признатися, запізнилися. Ми піддержували промисловість і дали їй де-яку можливість виробити продукцію й для міського споживача, й для сільського, а зараз ми повинні знайти заходи до виходу їз товарового затору, до розвитку сільсько-господарчого кредиту, збільшуючи можливість для низових споживчих ячейок в придбанню товарів.

До цієї справи доведеться підійти з двох боків. Перший шлях—це збільшення грошового кредиту для сільського господарства шляхом кредитування низових сільських ячейок, а другий—льготний відпуск в кредит товарів тих, напр., котрі залежуються на складах, як сільсько-господарчі машини то-що.

Перші міри до організації сільсько-господарського кредиту на Вкраїні уже принято, організовано сільсько-господарський банк. Справа йде далі про посування грошей у низи, у села.

Розглянемо тепер, що треба зробити на місці для здешевлення промислової продукції.

Ясно, що, як і раніш, точна продукційна й торговельна калькуляція, регулярна відчитність лишається нашим завданням.

І тут доведеться проводити ще не одну кампанію за те, аби накладні витрати, як продукційні, так і торговельні, було зведено до мінімума. Але й зараз вже боротьба за беспосереднє зниження цін дає свої результати. Так, акциз на сіль з 42 коп. знижено до 30 коп. на сіль до споживання, а на ту, що йде до промислового вжитку, знижено акциз до 12 коп.

Що до торговельної практики, то треба зупинитися на справі синдикатської торговлі, її ролі, бо справу цю ще не добре розвязано. Синдикати повставали у нас по прінціпу реставрації колишніх главків—текстильний синдикат із главтекстиля, соляний—із главсолі, і т. п. Спочатку трестам було надано примусового характеру, маючи на меті концентрацію в них торговельних функцій, регулювання торговлею трестів в інтересах держави, а не окремого тресту чи підприємства. Але практика роботи показала, що в синдикатів лишилося ще багато главкистського, особливо в тих, котрі створено було примусово. Перейшли потім на добровільний характер об'єднання в синдикати, але й це не дало бажаних результатів. Стремління до своєї самостійної торговлі у трестів, і навіть окремих підприємств було дуже сильне, й синдикати вдержались, приміром, в трьох галузях: текстильній, соляній, шкіряній, але їх роля не така значна. Так, текстильній синдикат в 1922 р. збув бавовняної продукції на 12%, в 1923—36%, шерстяна промисловість, котра

йде переважно на місті, збула через синдикат в 22 р. 5,4%, в 23 р.—9,7%. Ось цифри збуту солі. Одеська сіль через синдикат збула з 1-го березня 22 р. по 1 березня 23 р. лише 27,6%, а самостійно—72%, Кримська сіль через синдикат 54%, через трест 45%. Єлецька сіль через синдикат 34%, самостійно 66% свого випуску. Цифри ці вказують, що навіть найбільш сильні синдикати продавали меншу частину продукції, ніж самі трести. Трести організовували свої представництва та контори по всіх містах, часто однороднє виробництво мало де-кілька контор в одному місті.

Очевидно, доведеться передивитися й зліквідувати значну частину таких торговельних накопичень, надавши торговлі більш планомірного характеру через кооперативні організації, котрі стають на ноги й котрим ще треба дати піддержку.

З другого боку у синдикатів мається другий дефект, а саме, вони нівелювали ціни, наживались на цих цінах для вирівнення своїх середніх аритметичних. Так, та ж сама бахмутська сіль давала 40% прибутку, і по докладу самого синдикату й по матеріялах його, він збітки других трестів покривав за рахунок прибутків бахмутської соли, хоча собівартість бахмутської соли вище за собівартість одеської, генічеської й навіть баскунчакської, котра як відомо, не добувається з землі, а береться прямо з поверхні.

В практиці синдикатів було багато такої механичної нівеліровки, і дуже мало учоту чисто господарської кон'юнктури окремих районів, і в цьому відношенні нам доведеться у всіх районах підходити до вивчення торгової практики наших органів та ув'язки її з дійсною кон'юнктурою даного району.

В цьому відношенні—першою мірою має бути де-який розрив цієї механичної нівеліровки, другою—є постанова Сесії ЦВК ССРР про розмежування галузів промисловости між союзними органами та окремими республіками, через що значна частина продукції регулюватиметься місцевими господарчими органами.

В справі регулювання нашої внутрішньої торговлі повинно відмітити кволість наших регулюючих органів, як то комвнуторгу, котрий, регулюючи гуртові ціни, не міг охопити своїм впливом усю торговлю.

Висувається проект організації комісаріяту торговлі з ячейками в губерніях, але з цим неможна погодитися. Треба прагнути того, аби не утворювати ще одного органу, котрий давитиме на «ножиці».

Далеко складніша справа—методи регулювання торговлі. Що регулювати—гуртові ціни чи окремі елементи цін, накидки і т. ин.. чи регулювати торговлю вроздріб? Питання дуже серйозно.

Існує що до цього дві точки зору. Одна стоїть на тому, що можна зараз регулювати торговлю вроздріб шляхом встановлення крайніх цін, себ-то примінити практику 17 року.

Друга точка зору полягає в тому, що регулювати роздрібні ціни можна й треба що до державної та кооперативної торговлі, а приватнього крамаря регулювати не слід, аби тим не залякати й не зробити враження повороту до епохи «військового комунізму».

В цій справі є плюси й мінуси. Плюс є в тому, що встановлення твердих цін кладе край для спекуляції, але це може викликати реакцію з боку приватньої торговлі, а коли її не регулювати то вона по регульованих знижених цінах скупить у державних та кооперативних організацій товари й приховає її до кращого часу.

Регулювання ж приватньої торговлі спричиниться до нелегальної торговлі с-під поли, утворить вакханалію перехова́ння товарів, підвищення цін, а це буде викликати нарікання з боку споживачів.

На мою думку, вихід тут один: поруч з регламентацією гуртових цін на основі детального вивчення продукційної калькуляції, ми повинні так збудувати торговлю вроздріб, остільки зміцнити кооперацію та поліпшити справу росповсюдження через неї продуктів широкого споживання, аби ціни були більш менш стабілізовано, а трудові маси було заінтересовано в кооперації.

Тут знов доводиться вертатися до старої справи—зміцнення кооперації, котре повинно йти по лінії низових ячейок, а саме: треба фінансувати низові ячейки, щоби вони на виґідних для себе умовах купували товари у Вукопспілки чи Центросоюзу, а не залежали від зверхніх, головним чином, центральних кооперативних органів, менш пристосованих до ринку, ніж окрема ячейка. В регулюванні цін можна ставати лише на економичний, а не механичний шлях.

У всій проблемі приведення до певної пропорції продукції промисловисти та сільського господарства не малу ролю грає наш державний бюджет, від котрого залежить і розмір кредиту, що може бути даний і кооперації, й промисловости, й торговлі. Тов. Сокольніков, відбиваючи напади на державний бюджет, настоював на тому, й це принято в практиці Радянської влади, аби бюджет наш був реальний, що бюджет вводиться в самі жорстокі рамки. Досить сказати, що квартальний бюджет, котрий було складено, урізано на 21%, і з простих причин. Було прийнято, що для Донбасу по його плану треба було дати 5 мілійонів, а Волхвострою 12 мілійонів, а вийшло, що в листопаді Донбасу прійшлось дати 9 мілійонів, а Волхвострою замісць 12 28 мілійонів. Очевидно, державний бюджет треба буде перестроювати, не виходячи за затверджені цифри, зглядно потреб розвитку продукуючих галузів державного господарства. Ці ж потреби будуть визначать і розміри кредиту для кооперації та промисловости й сільського господарства.

По лінії дальнішого зміцнення сільського господарства буде йти й встановлення одної валюти, бо існування паралельне

червінців і радзнаків зле відбивається на сільському господарстві. В цій галузі намічається випуск дрібних купюр червінця, а також з весни срібної дрібної монети. І як об'єднуючий момент всієї роботи по стисненню «ножиць» стоїть тверде спланування державного господарства, укріплення апарату державного регулювання господарства — Держплану, надання йому авторитету, перетворення його в господарчий штаб, разом з тим притягнення до нього уваги й критики широких громадських кол.

V. ВИСНОВКИ.

Підводячи підсумки аналізові причин та способів полагодженя «ножиць», мимоволі повстає питання: що ж то є за «ножиці», чи природньо вони з'явилися, як довго триматимуться, чи зможуть повторитися й т. д., і т. д. Чи є «ножиці» криза, і як криза, то чого? Були за часів Радянської влади кризи. Була продовольча, була паливна. Яку ми кризу переживаємо зараз? Як що дивитися вузько, формально, то переживаємо кризу збуту, бо крамниці завалено крамом, а нема покупців. Але в такій же м рі це може бути названо кризою виробництва, бо «ножиці» спричиняються до закриття багатьох підприємств. На нашу думку, це не є криза, яка приходить від неналагодженисти якоїсь одної частини господарства (такі кризи були у нас), це й не криза, яка буває, як незмінний сопутник, в капіталістичному господарстві, це є переломний період в розвиткові економіки Радянських Республік.

Нова економична політика збудована на погодженні, ув'язці державної промисловости й державного апарату й приватнього сільського господарства на фоні капіталістичного ринку. Цю ув'язку підпорядковано умовам капіталістичного ринку, на котрому держава виступає, як майже монопольний контр-агент. Рівновага між двома сторонами піддержується, а може як раз і порушується, темпом росту продукційних сил.

Що ми нині маємо? Сільсько-господарська продукція перевищує промислову, швидче розвивається. В умовах капіталістичного ринку це викликає здешевшання продукції. Промисловість також розвивається, але більш повільно. Між промисловістю та сільським господарством немає ув'язки в темпі росту. Це є перша неув'язка, цілком природня, цілком неминуча при сучасному стані техніки як сільського господарства, так і промисловости. Чим вона, однак, небезпечна? Тим, що в гострій формі вона проходить і несе знесилення, як селянства, так і пролетаріяту (безробіття). А гостроту цій неув'язці надав наш бюрократичний апарат, котрий до об'єктивних умов ринку додав суб'єктивних: розбухання апарату, бюрократизацію, накладні видатки, крадіжництво, хабарництво, зловживання, а разом з тим наше невміння спланувати, охопити всю продукцію й торговлю, всі галузі народнього господарства. Це все

в сумі складає отой діяпазон росходження цін, котрий був би значно менший без цих суб'єктивних додатків. Такі неув'язки, очевидячки, повторюватимуться.

В чому ж вихід? Для Радянської влади, що керує всім народнім господарством, завдання полягає в тому, аби зменшити гостроту першої серйозної неув'язки шляхом указаних в попередньому мір.

А головне завдання на даний мент полягає в тому, аби правильно скерувати план народнього господарства, орієнтуючись на потреби селянського ринку, вміло погодити інтереси селянства з інтересами промисловости й держави і жорстокою рукою на далі переводити здешевшання нашого державного аппарату, його скорочення.

Треба зробити з нього не обузу, й досить тяжку, котра заважає маневрувати на ринкові, а стрункий і гнучкий аппарат, котрий на всякий даний мент зміг би швидко й корисно орієнтуватися й допомагати.

Переведення цієї великої роботи по ліквідації «ножиць», яка має значіння не тільки для нас, але й для майбутньої світової революції, можливо при активній участі й допомозі з боку широких громадських робітничих і селянських мас Республіки.